

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXXIV
HEFTE 1
SIDE 1-120
1987

Bonden og købmanden

Af Allan Frandsen

I perioden 1830–1860 øgede dansk landbrug sin produktion med 60–70%¹. Korneksporten voksede med ca. 250%², og udførslen af korn fra provinsen steg i perioden 1820–1847 til det firedobbelte³, dog således, at den mest markante stigning satte ind fra midten af 1840'erne. Denne stigning i produktion og efterspørgsel var afledt af en øget vesteuropæisk efterspørgsel.

Og dermed må det ligge klart, at i al fald gårdmændenes forbindelse med købmændene var betydelige i perioden. Købmanden var den, der væsentligst formidlede kontakten mellem den danske bonde og det europæiske marked.

Min hensigt med denne undersøgelse er at skabe et indblik i forbindelsen mellem bonden og provinskøbmanden i perioden 1830–1850: Hvilke veje handelen fulgte, hvor ofte bønderne kom til købmand og varebytte contra kontant afregning er de væsentligste elementer i undersøgelsen. Geografisk er den koncentreret i Østjylland, nærmere bestemt Århus-området.

Der kan næppe være tvivl om, at forbindelsen mellem bonde og købmand har vekslet meget fra egn til egn, bestemt af geografi og handelstraditioner. I midt- og vestjylland har kontakterne været få, og istedet solgte bønderne til købmændene via prangere⁴. Den ringe kontakt må dels være betinget af de ofte

lange afstande til købstæderne og dels af en traditionel prangervirksomhed i forbindelse med de nord/sydgående stuedrifter. Kendt er også hønsekræmmerne i vestsjælland, som opkøbte fjerkræ, huder og skind til videresalg i København⁵. Undersøgelsens resultater kan derfor ikke anses for generelt dækkende, men må formodes at gælde det meste af Østjylland.

Litteraturen

Kontakten mellem bonde og købmand eller mere generelt mellem landsby og købstad i første halvdel af 1800-tallet har ikke været genstand for de helt store undersøgelser på dansk grund. De eneste som lidt mere dybtgående har behandlet forholdet er Per Boje: *Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815–1847*, 1977 og Sigurd Jensen: *Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi*, 1950. Per Bojes disputats er mest anvendelig i denne sammenhæng, idet han interesserer sig for købmændenes kunder – bønderne – mens Sigurd Jensen interesserer sig for bøndernes handelspartnere – købmændene⁶.

Landhusholdningsselskabets amtsbeskrivelser giver ofte i større eller mindre omfang oplysninger om 'producternes afsætning', og beskrivelserne over Randers, Aarhus og Skanderborg amter er ingen undtagelse.

Allan Frandsen, f. 1956, udlært tømrer og nu stud. mag. ved Aarhus Universitet, Historisk Institut

1. Hansen s. 143.

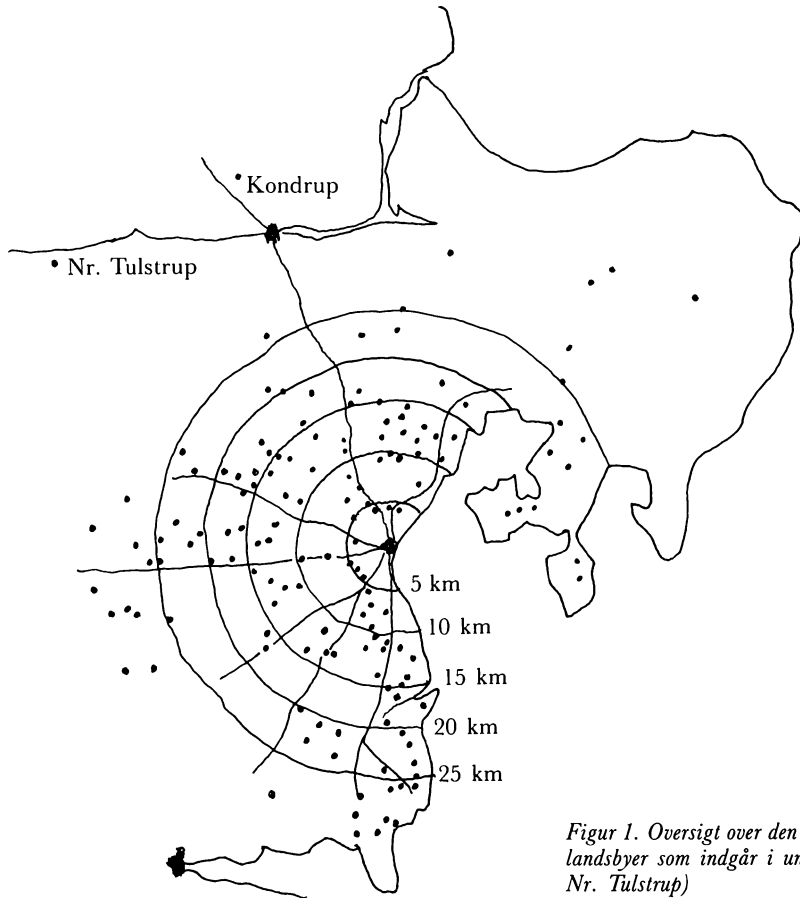
2. samme s. 137f.

3. Boje s. 62f.

4. Boje s. 155.

5. Margit Baad Pedersen s. 20.

6. Holger Rasmussen har behandlet fænomenet 'Københavnbønder' i Historiske Meddelelser om København, 1963 s. 75–98, men da jeg er interesseret i forholdene i provinsen, har det ikke været relevant at inddrage denne artikel. Ligeledes findes en svensk undersøgelse af forholdet mellem landsby og købstad: Börje Hanssen: *Österlen – allmoge, köpstafolk och kultursammanhang vid slutet af 1700-talet i sydöstra Skåne*, 1952. Denne undersøgelse har jeg ikke direkte anvendt.

Figur 1. Oversigt over den geografiske placering af de 154 landsbyer som indgår i undersøgelsen (samt Kondrup og Nr. Tulstrup)

Skønt lokale forhold nok har været forskellige, kan der sikkert regnes med et vist fælles præg over de tre østjyske amter.

Kilderne

Kildematerialet består væsentligst af købmandsregnskaber fra Århus købstad i perio-

den 1830–1851. Desuden er anvendt to bondedagbøger: Jens Pedersen, Kondrup nord for Randers og Christen Andersen, Nørre Tulstrup mellem Randers og Viborg.

Købmandsregnskaberne er udvalgt ved en gennemgang af alle regnskaber fra Århus købstad i perioden 1830–1850⁷. I alt ti regnskaber er gennemgået, heraf er de syv. Hvor der optræder bondekonti anvendt i undersøgelsen.

7. Købmandsregnskaberne findes i Erhvervsarkivet, Århus.
S. M. Dinesen: Hovedbog 1833–1850.
J. L. Hasselbalch: Hovedbog 1843–1841 & 1840–1842.
A. Lewis: Hovedbog 1825–1831 & 1831–1837.
– Produkt-Indkjøb: 1830–1832 & 1831–1837.
C. F. n. Lewerkhuusen: Journal og hovedbog: 1833–1843.
Chr. Liisberg: Kladde 1844–1846.
I. A. Prior: Reskonto 1842–1844 & 1844–1845.
– Kladde 1849–1850.
C. A. Rodtwitt: Hovedbog 1842–1851 & 1847–1851.

Som bondekonto er registreret alle konti, hvor der blot optræder et navn og en landsby, samt i enkelte tilfælde f.eks. gårdmand eller husmand⁸. Heraf følger desuden, at der ikke i undersøgelsen opereres med sociale skel. Begrebet bønder dækker i denne forbindelse over gårdmænd, husmænd og inderster, hvor der for alle kategorier kan være tale om både fæstere og selvejere.

Efter udvælgelsen af regnskaberne er alle bønder registreret og alle konti omfattende flere end fem handler (dvs. køb og salg) noteret med angivelse af år, dato og varens art; i alt 1013 handler heraf 82% køb. Ud over denne gennemgang af hovedbøger og journaler er Abraham Lewis' købsbog 1831–1837 gennemgået, og også her er alle bønder registreret; i alt 556. Desuden er købsbogen gennemgået for varegrupperne uld, korn og hestehuder, som omfattede hhv. 481, 404 og 235 køb⁹. Endelig er fastlagt på hvilke ugedage, de enkelte handler fandt sted.

Købmandsregnskabernes omfang og kvalitet er meget svingende. I Abraham Lewis' omfattende arkiv findes f.eks. fire regnskabsbøger med bondekonti, mens den benyttede journal og hovedbog fra Lewerkhusen er den eneste bevarede fra denne købmand. Desuden er der forskel på, i hvilket omfang bøndernes køb er ført ind i bøgerne. På dette område virker Hasselbalchs hovedbøger som mere omfattende end de øvrige.

Om dette kildemateriales generelle repræsentativitet kan anføres, at der ved folketællingen i 1840 fandtes 88 købmænd i Århus,¹⁰ hvilket indskrænker det her anvendte til at repræsentere 8% af disse købmænd. En nøjere analyse af materialets repræsentativitet er ikke foretaget, men en analyse af de økonomi-

ske forskelle mellem Århus-købmændene kunne nærmere afklare problemet. Endelig er det værd at nævne, at de købmænd der indgår i undersøgelsen var fordelt på alle indfaldsgader undtagen Frederiksgade.

Jens Pedersens dagbog er inddraget, da den er den eneste bondedagbog fra det østjyske område i denne periode.¹¹ Bogen ser ud til at være ført hver dag, og pålideligheden af ud-sagnene må derfor anses for høj. Bogen er gennemgået for perioden 1837–1846 og alle ture til Randers registreret. Jens Pedersens kontakt med Randers kan dermed fastlægges ret nøje. Jens Pedersen er dog meget sparsom med oplysninger om hvem han handler med i Randers, og dette er en af årsagerne til, at *Christen Andersens dagbog* er inddraget. Skønt denne dagbog er skrevet i perioden 1786–1797, er den brugt i undersøgelsen som illustrationsmateriale. På mange punkter rummer den oplysninger om bondehandel, som ikke er at finde i Jens Pedersens. Specielt om hans handel med forskellige købmænd i både Randers og Viborg. Bogen er gennemgået for perioden 1786–1795 og i lighed med Jens Pedersens dagbog er alle ture til købstæder noteret.

Bondehandelens forudsætninger

Indledningsvis blev nævnt den voldsomme stigning i produktion og afsætning af landbrugsprodukter i perioden. I sammenhæng hermed afspejles det danske landbrugs om-lægning fra subsistensmiddelproduktion til markedsorienteret vareproduktion.¹² Nogle af de væsentligste forudsætninger for at bønderne kunne honorere den højere efterspørgsel var landboreformerne og overgangen til

8. Denne fremgangsmåde er også anvendt af Per Boje s. 148f.

9. En hastig gennemgang af regnskaberne for andre huder og skind syntes at vise det samme mønster som for hestehuder, hvorfor kun denne hudekategori er gennemgået.

10. Oldam s. 150.

11. I registranten over bondedagbøger: *Bonedagbøger – kilder til dagliglivets historie*, Brede 1980, v/ Karen Schousboe findes to andre dagbøger fra det østjyske. Den ene, Jes Tøgesen: *Regnskabsbog 1838–1852* er imidlertid ført af en proprietær, mens den anden: Peder Winther m.fl.: *Optegnelsesbog ca. 1812–1870* ikke er ført som dagbog, men indeholder bl.a. testamenter og lignende dokumenter i forbindelse med Peder Winthers hverv som sognefoged.

12. Hansen s. 138.

Uden for Studsgades port i Aarhus. Om lørdagen var der travlhed ved Akciseboden til højre i billedet. Ikke alene blev der handlet på Torvet, også de fleste handler med købmanden fandt sted om lørdagen. Akvarel af Frederik Visby (1839–1926), malet i slutningen af 1800-tallet (Den gamle By, Århus).

selveje.¹³ Især selvejet blev løftestangen, ikke kun af lyst men også af nød.

Selvejerkøbene steg kraftigt i årene omkring 1800, hvorefter interessen kølnedes i kriseårene fra 1814–1830. Fra midten af 1830'erne kom der igen gang i selvejerbevægelsen, og ved midten af århundredet var der næsten dobbelt så mange selvejere som fæstere. Dog var hartkornsfordelingen nogenlunde ligelig, da fæsternes gårde var noget større end selvejernes.¹⁴

En meget stor del af selvejerkøbene var altså foretaget før landbrugskrisen,¹⁵ og da lånene i ejendommen skulle afdrages i kontan-

ter, kom mange selvejere i store vanskeligheder med kornprisernes fald i 1820'erne.¹⁶ Værst gik det ud over de bønder, som havde købt umiddelbart før krisen, og hvor pantegælden derfor var stor.

Disse selvejeres lære af krisen var med stor sandsynlighed, at de måtte tilrettelægge produktionen efter andre kriterier end de, der havde været gældende i landsbyfællesskabet: der skulle tænkes og handles rationelt, produktionen skulle være fleksibel og tyende og daglejere skulle yde det maksimale. Kort sagt måtte selvejerne indrette sig efter kapitalistiske forhold i landbrugslivet.¹⁷

13. Det er muligt produktionen kunne være øget under dyrkningsfællesskabet, som flere og flere undersøgelser peger på, men sikkert ikke i det omfang det blev tilfældet. Der henvises til Karl-Erik Frandsen: *Vang og lægt*, Esbjerg 1983 og Thorkild Kjærgaard: *Konjukturer og afgifter*, Kbh. 1980.

14. Jensen s. 89.

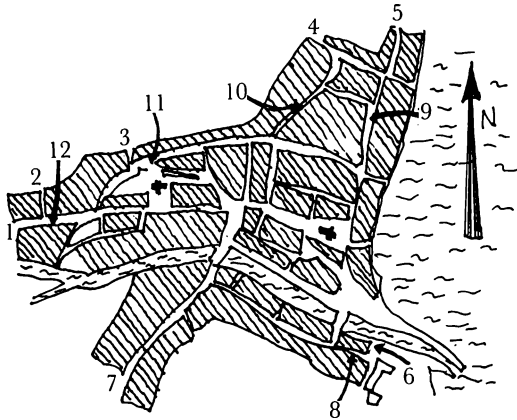
15. samme.

16. samme s. 82.

17. Breedsdorff drager implicit disse konsekvenser, bl.a. mener han at daglønnen er for høj, s. 57.

Figur 2. Bøndernes købmænd.

1. Mølle-port
2. Vestergades-port
3. Munke-port
4. Studsgade-port
5. Middelgades-port
6. Mind-port
7. Frederiks-port
8. Mindegade
9. Middelgade (Møjlgade)
10. Studsgade
11. Klostergade
12. Vestergade

Kort over Århus I: Pontoppidan: Danske Atlas IV 1768.

Købmandsgårdenes beliggenhed og den årrække købmændene drev handel:

Abraham Lewis, Middelgade. 1825–37. S. M. Dinesen, Middelgade. Ca. 1818–1850.

C. F. N. Lewerkhuusen, Mindegade. 1827–46. C. A. Rodtwitt, Mindegade. 1842–52.

J. L. Hasselbalch, Studsgade. 1833–42. J. A. Prior, Klostergade. 1842–50.

Chr. Liisberg, Vestergade. 1844–1847.

Selvejere som tidligt havde købt deres gård og betalt den største del af gælden før landbrugs-krisen, havde på den måde set de fordele som selvejet kunne bringe dem selv og familien. Under krisen kunne de ved hjælp af selvforsyningsøkonomien gå på vågeblus og vente på bedre tider.

På denne baggrund forekommer det sandsynligt, at det store flertal af selvejere var i stand til at hæve produktionen, da efterspørgslen steg. Både de, der havde købt tidligt, og de, der havde købt sent, havde hovedet rettet ind på at tilfredsstille markedets behov og var således allerede et godt stykke på vejen fra selvforsyningsøkonomi til markedsøkonomi. Dertil kom, at bønderne kunne udnytte de tekniske innovationer som fandt sted i perioden; flere og flere begyndte med nye afgrøder og mergling, og i 1840'erne var svingploven for alvor på vej ind.¹⁸

Handelsveje

Indtil vedtagelsen af næringsfrihedsloven 1857 havde købstæderne principielt eneret på al handel. I praksis var privilegierne dog lidt frynsede i kanten:¹⁹ i slutningen af 1700-tallet blev der på Sjælland givet tilladelse til både forprang og landprang,²⁰ dvs. at det var tilladt både at købe og sælge direkte hos bønderne. I 1815 blev denne ret, for bestemte varer udvidet til at gælde hele landet,²¹ og i 1845 bortfaldt indskrænkningerne i varernes art.²²

Købstædernes monopol blev dog også brudt på en mere direkte måde, nemlig ved tilladelser til egentlig landhandel. I den her behandlede periode var disse tilladelser dog beskedne.²³ I Skanderborg og Århus amter blev givet bevillinger på følgende lokaliteter i perioden 1843–47: Tvilum, Them, Hadsten,

18. Skovgaard-Petersen s. 71.

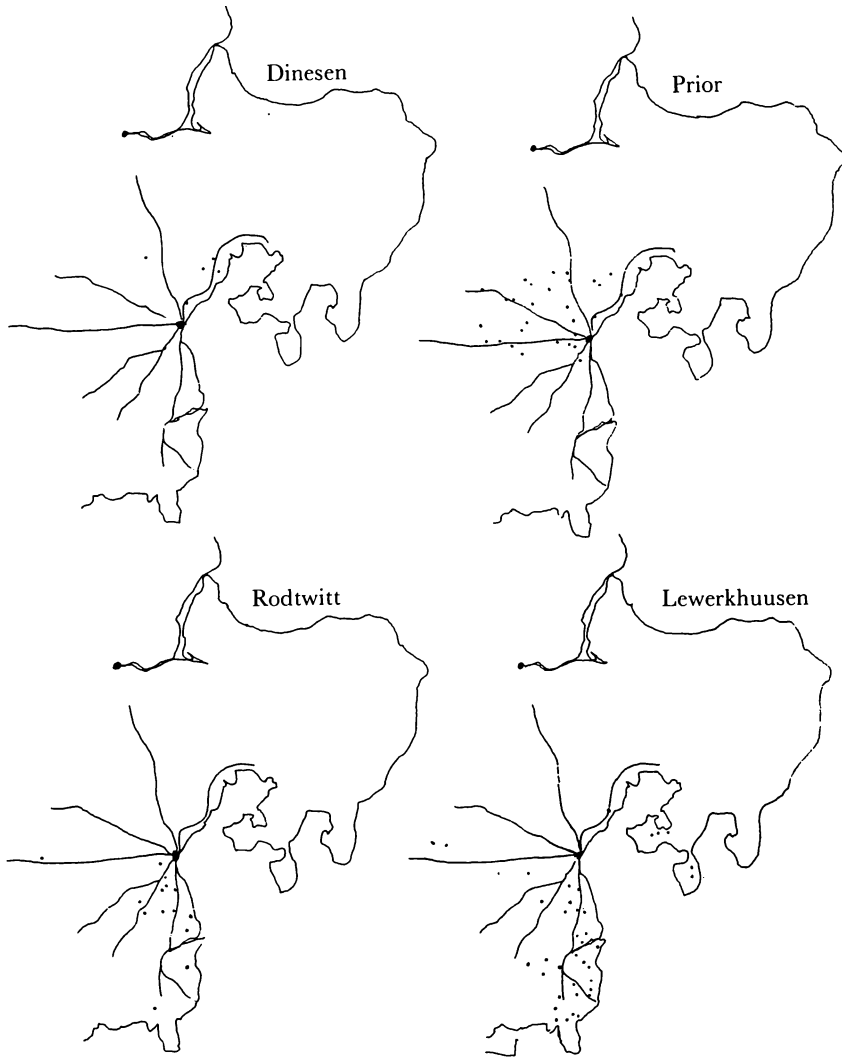
19. Sven Henningsen har undersøgt landhåndværket i perioden og konkluderer, at på håndværksområdet var købstædernes privilegier undermineret s. 188f.

20. Boje s. 249f.

21. samme s. 249ff.

22. samme s. 260.

23. samme s. 267ff.

Figur 3.
Kundernes geografiske placering.

Gylling, Oldrup, Odder, Sjelle og Falling.²⁴ Men uanset disse handelspladser skulle bønderne som regel til købstaden hvis de skulle handle, eller hvis de skulle i kontakt med øvrigheds personer.

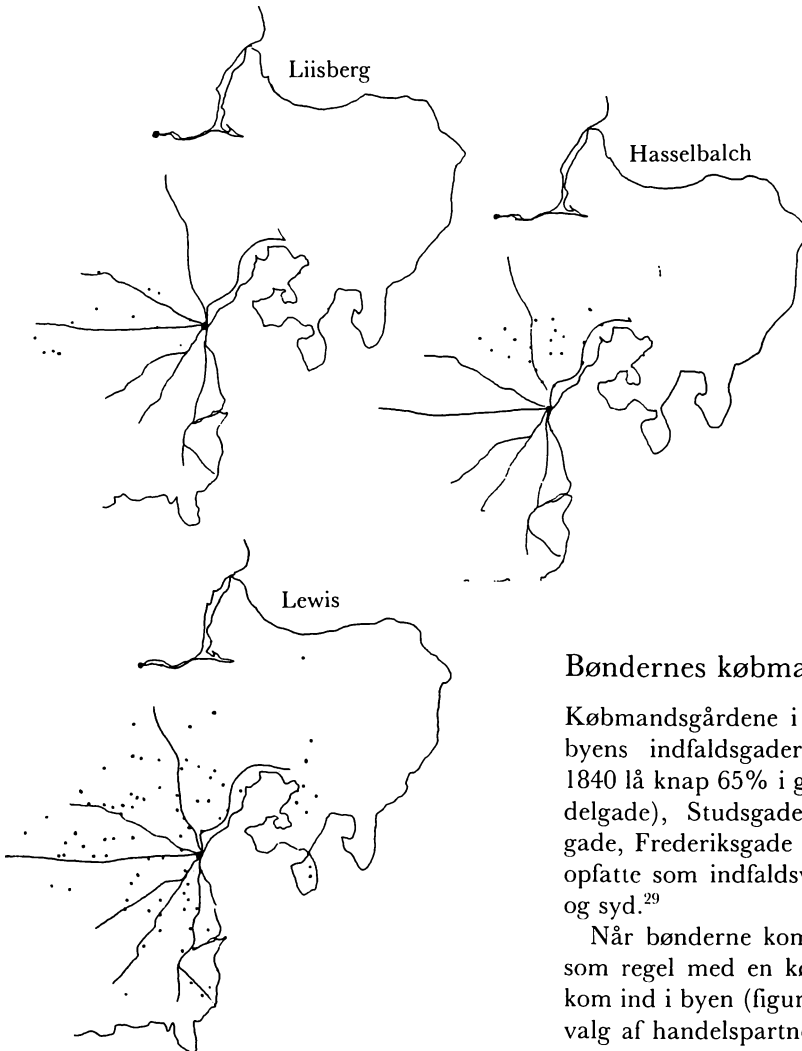
De rent fysiske muligheder for transporten

til købstaden – vejene – blev forbedret i denne periode. Hovedlandevejene skulle forbinde landsdelene, mens der mellem købstæderne skulle være landevej og på landet sogneveje.²⁵ Efter et tilbageslag for intentionerne i en vejplan fra 1773, kom der efter krigen 1807–1814

24. Bevillinger: Danske kancelli, 3. depart. Registrant. Materialet venligst udlånt af Per Boje.

25. Skovgaard-Petersen s. 60f.

26. Topsøe-Jensen s. 55.

igen gang i vejarbejdet.²⁶ I 1836 var der således ca. 77 mil (577 km) hovedlandevej/chaussé. Hovedparten af de anlagte chausséer fandtes dog på Sjælland. Endnu i begyndelsen af 1840'erne var chausséen mellem Horsens og Århus kun halvt færdig.²⁷ De øvrige veje i Århus amt noterer Breedsdorff som 'taalelig gode'.²⁸

Bøndernes købmand

Købmandsgårdene i Århus lå næsten alle i byens indfaldsgader. Ifølge folketællingen 1840 lå knap 65% i gaderne Mejlgade (Middelgade), Studsgade, Klostergade, Vestergade, Frederiksgade og Mindegade – alle at opfatte som indfaldsveje fra hhv. nord, vest og syd.²⁹

Når bønderne kom til byen, handlede de som regel med en købmand i den gade, de kom ind i byen (figur 3). Men var bøndernes valg af handelspartner udelukkende dikteret af traditionsbestemte forhold som f.eks. indfaldsvejen til en by, der ikke var større end man kunne se det hele på en times tid?

Med det foreliggende kildemateriale kan bøndernes valg af købmand belyses på to måder: Ved at undersøge om de samme bønder handlede hos flere købmænd og om bønder fra samme landsby handlede hos forskellige købmænd.

Af de 556 bønder, der er fundet i kildematerialet, er kun 12 gengangere hos forskellige købmænd. Tabel 4 viser fra og til hvilke køb-

27. Schythe s. 491.

28. Breedsdorff s. 34.

29. Beregnet på basis af Oldam s. 150.

Tabel 4. Oversigt over konti for bønder hos forskellige købmænd. 1830–51.

Lewis/Hasselbalch	J. Petersen, Zeuthen. P. Jensen, Bendstrup. S. Persen, Skjæring. S. Møller, P. Jensen, P. Petersen, J. Nielsen – alle Liisbjerg.
Dinesen/Hasselbalch	A. C. Skiellerup, Grundfør.
Hasselbalch/ Prior	Søren Palle, Thrige. Jens Elgaard, Bendstrup
Lewis/Prior	Niels Rytter, Grundfør (senere Zeuthen)
Lewis/Rodwitt	P. Sørensen, Langballe.

mænd de 12 bønder skiftede. Schiellerup skilte sig ud fra de øvrige derved, at han købte varer hos to købmænd mens de begge drev forretning. Mest sandsynligt var han kunde hos Dinesen, men da Schiellerup åbenbart havde noget byggearbejde i gang i sommeren 1839, købte han klinker og mursten hos Hasselbalch.³⁰ Om han herefter helt skifter købmand er ikke klart. En del tyder på det, da de eneste bevægelser på kontoen hos Dinesen er tre afdrag betalt af møller Langballe fra Grundfør.

De resterende 11 bønder skifter alle købmand efter den førstes fallit; Lewis gik fallit i 1837³¹ og Hasselbalch i januar 1842.³² Uanset at årsagen til købmandsskiftet er en købmandsfallit, er det værd at hæfte sig ved, at ingen bønder skifter til en købmand i samme gade som deres første. De mange Liisbjergbønder, som skifter fra Lewis til Hasselbalch, anser det åbenbart for ligegyldigt, om de køber ind af Mejlgedes eller Studsgades port. Et forhold der afspejles af de to Bendstrup-bønder, som handler hos købmænd i hhv. Mejlgade, Studsgade og Klostergade. Flexibiliteten understreges ved at betragte de landsbyer hvorfra der findes konti.

I alt er 156 landsbyer repræsenteret i undersøgelsen. Heraf optræder 55 (36%) hos to eller flere købmænd. Fratrækkes de landsbyer hvor Lewis har kunder fælles med en anden købmand,³³ reduceres antallet til 24 (16%), hvis fordeling blandt de enkelte købmænd ses i tabel 5.

Tabel 5. Oversigt over landsbyer hos forskellige købmænd. 1830–51.

<i>Prior-Hasselbalch:</i>	Trige, Norring, Zeuthen, Grundfør, Bendstrup, Hæst, Elsted.
<i>Prior-Liisberg:</i>	Hasle, Sabro, Voldby, Skjæring.
<i>Hasselbalch-Dinesen-Prior:</i>	Veilby.
<i>Hasselbalch-Lewerkhuusen-Prior:</i>	Skæring.
<i>Hasselbalch-Dinesen:</i>	Skiødstrup
<i>Rodwitt-Prior:</i>	Åby, Viby.
<i>Lewerkhuusen-Rodwitt:</i>	Langballe, Ingerslev, Holme, Mårslet, Falling, Saxild, Skåde.

Sammenfaldet af konti mellem Prior og Hasselbalch og mellem Prior og Liisberg viser den oven for omtalte fleksibilitet. Omvendt viser sammenfaldet af konti mellem Lewerkhuusen og Rodwitt det generelle valg af købmand ved en bestemt indfaldsvej. Landsbyerne Åby, Viby, Veilby og Skæring skiller sig derimod noget ud. De to sidste er fundet hos tre forskellige købmænd og de to første hos Prior og Rodwitt, som boede i hver sin ende af byen. Forklaringen skal sikkert for de tre førstes vedkommende søges i deres afstand til Århus. De tre byer ligger inden for en afstand af ca. 5–6 km fra købstaden, og denne nære beliggenhed giver sikkert en højere frekvens i Århus-besøgene, se senere. At Skæring-bønderne optræder hos tre forskellige købmænd, skyldes helt givet at bønderne ofte kom sejlende til byen og derfor ikke havde nogen decideret indfaldsvej.

Undersøgelsen af de enkelte købmænds kundekreds fordelt på personer og landsbyer,

30. Hasselbalch: Hovedbog 1834–1841 s. 84 & Dinesen 1833–1850 s. 26.

31. Lauridsen, Finn H. s. 199.

32. Sejrs sedler, Erhvervsarkivet, Århus.

33. Lewis må betragtes som atypisk m.h.t. den geografiske fordeling af kundekredsen. At udelukke disse kunder gør opgørelsen mere kategorisk.

peger altså på en vis fleksibilitet i valget af købmænd. Og det kan tilføjes, at med de relativt hyppige fallitter i perioden³⁴ og den korte årrække nogle af købmændene drev forretning³⁵, var fleksibilitet en nødvendighed.

Samme fleksibilitet findes hos Christen Andersen. Skønt han ikke kan opfattes udelukkende som bonde men også som pranger, idet han opkøber især uld og honning til videre salg, er det tydeligt at han ikke er præget af et traditionsbundet forhold til een bestemt købmand. I Randers handler han hos 15 forskellige købmænd, i Viborg hos 5 forskellige mens han i Hobro kun handler hos en enkelt. I flere tilfælde sælger Christen Andersen til een købmand og køber hos en anden³⁶ og flere gange går han til købstaden for at forhøre sig om prisen på f.eks. uld, inden han kommer med varen.³⁷ Begge eksempler vidner om, at Christen Andersen var meget bevidst om hvad han fik og hvad han gav for varerne.

Per Boje anser det traditionsbestemte valg af købmand som mere væsentligt end købmændenes konkurrence.³⁸ Som belæg fremlægges en undersøgelse af samme karakter som den nærværende, dog med et noget større antal konti. Konklusionen er, 'at bønderne drog ind i de købmandsgårde, der lå nærmest den byport, hvortil de kom fra deres landsbyer'³⁹, og p.g.a. denne immobilitet spillede konkurrencen mellem købmændene ikke ind på valget af købmand.

Konklusionen er imidlertid ikke holdbar. Nok drog bønderne ind til købmænd i indfaldsgaderne, men der lå som regel flere købmænd i samme gade: i de fire vigtigste gader i Århus således 17, 16, 10 og 9.⁴⁰ Kunne købmændene i hele byen ikke konkurrere som følge af immobilitet, kunne købmændene i de enkelte gader til gengæld. Og der findes derfor ikke empirisk belæg for at afvise indbyrdes

konkurrence som årsag til bøndernes valg af købmand. En nærmere analyse af købmændenes priser og deres annoncering vil nok kunne løfte lidt af sløret over dette problem.

Antagelsen om bøndernes traditionsbestemte valg af købmand er dog vidt udbredt, omend den synes at savne empirisk fundament og Per Bojes fortjeneste er, at han med den oven for omtalte undersøgelse empirisk har søgt at belægge antagelsen. Også i min undersøgelse er der forhold som peger på traditionsbestemt handel; blandt Hasselbalchs kunder fra Bendstrup findes tre med efternavnet Elgaard og i Rodtwitts regnskab finder vi: 'Niels Thomsen Harlev nu Ingerslev'. Altså eksempler på at samme familie handler hos samme købmand og på at en bonde fortsætter som kunde efter han er flyttet. Desuden findes mange vidnesbyrd om traditionsbetingede handelspartnere.⁴¹

Undersøgelsen giver ikke mulighed for at afvise eksistensen af traditionsbetinget handel, og der er da ikke tvivl om, at denne form for handel var vidt udbredt blandt bønderne.

Men stod bonden pludselig i en situation, hvor en af de hyppige fallitter havde tvunget hans købmand til at lukke kramboden, hvem skulle han da handle med? Det er oplagt i disse situationer, nye forhold etableres. Og netop fordi bønderne er ved at blive inddraget i markedsøkonomien, med alt hvad det indebærer af økonomiske kalkulationer, er det tænkeligt at disse situationer kan være begyndelsen til nye relationer mellem bonde og købmand. Relationer hvor økonomiske forhold er de væsentligste. Christen Andersens eksempel viser, at en bonde der kender handlens vilkår, ikke lader traditionen bestemme hvem han handler med. Og et væsentligt element i markedsøkonomien er jo netop at handle – at købe og sælge.

34. Fem købmænd i denne undersøgelse går fallit: Hasselbalch, Prior, Rodtwitt, Liisberg og Lewis. Sejr sedler, Erhvervsarkivet, Århus.

35. Hasselbalch otte år, Prior otte år, Rodtwitt ti år og Liisberg tre år.

36. F.eks. 17.3. 1787.

37. F.eks. 9.10. 1786.

38. Boje s. 151f.

39. samme.

40. Oldam s. 150.

41. Fra Århus-området: Rasmus Kuur, Jørgen Kjærsgaard Andersen og Peter Holm.

Der eksisterer dog den mulighed, at andre kriterier kunne spille ind: I Rodtwitts regnskab findes flere lærere end i de øvrige regnskaber tilsammen; 12 ud af 21 lærere. Forklaringen kan være, at Rodtwitt var abonnent på Almuevennen,⁴² hvilket også var tilfældet for mange lærere.⁴³ Kildematerialet kan dog ikke vise, om bønderne havde politiske motiver til at vælge købmand. Senere i århundredet, efter den politiske og økonomiske selvstændighed og styrkelse brugte bønderne politiske argumenter mod handel med bestemte købmænd. 55 bønder syd for Århus indrykkede i 1872 et opråb til 'folkesindede Medborgere' om at undlade at handle hos de købmænd som arbejdede på at 'ødelægge Folkfriheden'.⁴⁴

Prangere

Det var overskudsproduktionen bønderne solgte til købmanden og på torvet; købmanden købte korn, uld, huder, skind, levende dyr og smør.⁴⁵ I det foreliggende kildemateriale giver Abraham Lewis' købsbog det bedste indblik i bøndernes salg. Inden bøndernes egen handel analyseres, skal først en anden gren af handelen med landbrugsprodukter, prangeriet, behandles.

Tabel 6. Prangernes andel af uld- og hestehudesalget. 1832–37.

	Uld	Huder
Prangere	1753	279
I alt	2621	696
Prangere %	66	40

Uld angivet i lispund. Huder angivet i antal stk. Prangernes antal: uld = 10, hestehuder = 5.

I kildematerialet kan eksistensen af prangere ikke direkte aflæses, men da perioden bl.a. er karakteriseret ved prangernes stigende betydning,⁴⁶ vil det være nødvendigt at undersøge prangervirksomheden i Århus-området. En nøjere gennemgang har afsløret en del prangere og prangerlignende forhold.

Tabel 6 viser prangernes andel af det samlede salg fra landet for de to varegrupper; uld og hestehuder. Heraf fremgår, at en væsentlig del af disse produkter blev solgt via prangere, hvorimod prangeri med korn ikke fandt sted i større målestok;⁴⁷ kun tre tilfælde peger på prangervirksomhed med korn. Heraf er de to tilfælde atypiske; Simon Sørensen, Esholdt⁴⁸ og Laus Christensen, Voldby, som iøvrigt begge driver en omfattende prangerhandel med animalske produkter. I foråret 1834 formidlede de rughandel mellem 15 bønder og Lewis.⁴⁹ Simon Sørensen tegnede sig alene for

42. Rodtwitt: Hovedbog 1842–1851 s. 133.

43. En gennemgang af: *Den Jessenske Boghandling, Hovedbog 1837–1842*, Erhvervsarkivet, Århus viser, at lærerne ofte abonnerede på Almuevennen og Bondevennen.

44. Aarhus Amtstidende 14.6. 1872.

45. Boje nævner (s. 150) at smør blev solgt på torvet, hvilket sikkert også var tilfældet med de levende dyr.

46. Antallet af prangere i hver varegruppe er beregnet ved analyse af de solgte mængder. For uldens vedkommende er der regnet med, at der klippes fem kilo uld pr. får pr. år, efter oplysninger fra Dansk fåreavl om, at der idag klippes 6–7 kg. pr. får pr. år. Uld-prangerne sælger således uld fra mellem 68 og 250 får pr. år. Et fårehold i dette omfang hørte på dette tidspunkt herregårdene til, mest almindeligt var det med 10–20 får pr. gård (Breedtsdorff s. 40). Hestehude-prangerne leverer fra 6 til 22 huder pr. år. Hvis alle seks huder skulle stamme fra egen gård ville det betyde, at alle hestene på gården skulle slagtes årligt, idet hesteholdet på de østjydske gårde lå fra 4 til 6 (Schythe s. 412ff).

47. Lewis kornkonto er opgjort for perioden 1.1.1833–31.12.1834. Afgørende for identifikation af prangerne har været, at deres årlige leverancer skulle overstige sammenlagt 16 tdr. Grænsen er sat ud fra det gennemsnitlige antal tønder fra samtlige bønder i Liisbjerg, hvilket for den mest dyrkede afgrøde, byg var 16 tdr.

48. I købsbogen staves Sørensens 'adresse': Esholdt, men meget taler for, at han boede på gården Ersholdt i Låsby sogn. En stor del af hans kornformidling foregår i dette område og i Landhusholdnings-selskabets brevbog 1814 optræder en enke efter 'gaardmand Søren Jensen, Ersholdt'. Folketællingen kunne naturligvis afklare problemet.

49. Lewis: Købsbog 1831–1837 s. 22.

Tabel 7. 10 største leverandører af uld. (prangere).

	Antal lispund pr. år.
Simon Sørensen, Esholdt:	250
Jens Rasmussen, Tåstrup:	243
M. & P. Kjær, Rostved:	160
Niels Jensen, Ingerslev:	147
Søren Jensen, Sleth:	144
Laus Christensen, Voldby:	119
Ivar Andersen, Vrinner:	116
Søren Thomsen, Zeuthen:	80
Rs. Rasmussen, Skjoldeløv:	73
Ras. Petersen, Årslev:	68

Tabel 8. 5 største leverandører af hestehuder. (prangere)

	Antal huder pr. år.
P. Hougaard, Faistrup:	22
Simon Sørensen, Esholdt:	13
Mikkel Nielsen, Agri:	10
Ivar Andersen, Vrinner:	8
M. & P. Kjær, Rostved:	6

13 bønder, som tilsammen leverede 51 tdr. rug. For denne formidling fik Simon Sørensen en 'provision' på 4 rd. 1 mk.⁵⁰ Her er ikke tale om, at prangeren opkøber kornet, men at han alene formidler kontakten mellem bonden og købmanden. Det sidste tilfælde gælder tilsyneladende regulær prangervirksomhed; Niels Jensen, Ingerslev sælger i 1833 49 tdr. havre på een gang.

Prangernes virksomhed i Århus området omfattede altså væsentligst uld og huder, (tabel 7 & 8) med en pranger-andel af salget på hhv. 66 og 40%. Skønt der kan være tale om et specifikt fænomen hos Lewis, forekommer det ikke overraskende, at prangeriet var mest udbredt med disse produkter. Ofte var det små portioner bonden havde at sælge; en enkelt hud eller 60–70 kg uld og fordelen ved at

sælge til prangeren var, at bonden sparede en tur til købstaden. Især for bønder der boede langt fra købstaden var denne mulighed nærliggende.⁵¹ Bønder der boede nærmere kunne gøre som Jens Pedersen, der i dagbogen lørdag d. 25 november 1837, lakonisk noterede: 'den brune koe døde, ieg var i Randers med huden'.

Bøndernes køb og salg

Acontohandel betegner den handel, hvor det af regnskabsbogen klart fremgår, hvem der køber eller sælger, og der regnes derfor med, at acontohandlen især foregår mellem købmanden og hans faste kunder. Modsat kontanthandlen som betegner den handel der afsluttes direkte med kontanter. Kontanthandlen kan være et fingerpeg om, at handlen ikke nødvendigvis afsluttes med en fast kunde. Videre i undersøgelsen optræder begrebet lørdagsandel, hvilket betyder den andel af handleerne som finder sted på lørdage.

Tabel 9 viser en samlet opgørelse over de landboere der solgte til Lewis, både bønder og prangere.⁵² Det ses, at de fleste bønder især sælger vegetabiliske produkter og færre animalske, i overensstemmelse med den større prangerandel på de animalske produkter. Men derudover viser tabellen endnu nogle forskelle mellem de enkelte produkter.

Fordelingen mellem aconto- og kontantsalg mellem de tre produkter afviger væsentligt. For korn og uld gælder, at kontant-salgets andel af den samlede mængde er lille: hhv. 6 og 19%. Det vil sige, at uld bliver solgt kontant i mindre portioner, end det er tilfældet med korn. Ser vi videre på lørdagsandelene af kontant-salget, fremgår det, at uld i langt højere grad end korn sælges på lørdage.

Mønsteret for hestehuder er noget anderledes. Her er kontantsalgets andel af den

50. samme.

51. Christen Andersens prangervirksomhed er som Århus-prangernes koncentreret om de animalske produkter.

52. Denne skelnen mellem bønder og prangere er operationel. I praksis var prangerne som Christen Andersen sikkert bønder. I al fald sælger de mindre mængder korn til Lewis.

Tabel 9. Aconto- og kontantandel af forskellige varegrupper. 1832–37.

	1 Aconto	2 Kontant	3 Aconto	4 Kontant	5 Aconto/lørdag	6 Kontant/lørdag	7 % handler
Uld	98	2	81	19	50	71	}18 }14
Hestehuder	54	46	44	56	39	66	
Korn	96	4	94	6	66	57	

1–2: % af samlet mængde.

3–6: % af samlede handler.

7 : % af samlet antal kunder.

Tabellen er opstillet på baggrund af Abraham Lewis' købsbog, 1831–37, og beregnet på baggrund af 1120 salg: Uld 481, hestehuder 235 og korn 404.

samlede mængde væsentlig: 46%. Kontant-salgets andel af de samlede antal handler ligger som for uld noget over andelen af mængden, hvilket betyder, at kontant-salget omfattede færre huder pr. handel end aconto-handlen. Endelig ser vi, som for uld en tendens til at kontante hudesalg oftest foregår på lørdage, og samtidig ses, at aconto-kornsalget oftest foregår på lørdage. På denne baggrund kan bøndernes egen handel sammenfattes således.

Bondens salg til købmanden i Århus foregik som regel på lørdage, hvor han solgte sit korn aconto, sikkert til sin faste købmand. Samtidig kunne han medbringe huder og i mindre omfang uld, som blev solgt kontant, ikke nødvendigvis til den faste købmand. To forhold i kildematerialet støtter denne sammenfatning. 1. Kun i Lewis' købsbog er fundet eksempler på køb af huder, de naturalier der indgår i handlen hos de øvrige købmænd er næsten udelukkende vegetabiliske. Ikke een eneste hud, ikke eet eneste lispund uld er krediteret nogen konto. 2. To gange gør Jens Pedersen notater om hvem han har solgt sit korn til, begge gange købmand Ree i Ran-

ders. Forklaringen er givetvis, at han disse to gange har solgt til en anden end sin faste købmand. Omvendt forholder det sig med Jens Pedersens køb og salg af kreaturer, hvor han nævner navnene på ikke mindre end syv personer han handler med.⁵³

Mens bøndernes salg og organiseringen heraf kan udtrages af kildematerialet, er det straks vanskeligere med bøndernes indkøb. I det foreliggende kildemateriale er den væsentligste kilde hovedbøgenes bondekonti, på trods af den fragmentariske karakter.⁵⁴ Ikke alene efterlader tuskhandel ingen spor i bøgerne, men dertil kommer, at i det omfang bøndernes køb overhovedet nedskrives, står der oftest 'varer' eller 'varer efter cladde'.

Men netop denne sidste benævnelse 'varer efter cladde' giver trods alt et spor; nemlig at disse varekøb dækker over flere varer, som først er regnet sammen på en kladde eller tavle,⁵⁵ og derefter ført ind i hovedbogen. En antagelse der støttes af, at de gange hvor varens art nævnes på kontoen, er der som regel kun tale om en enkelt eller måske to varer. Antagelsen støttes af endnu et faktum: lærernes 'vare'-andel af de samlede køb.

53. Navnene er: Berggren, Poulsen, Helsted, Nathansen, Bødker, Jennum og Jensen. Det er ikke kontrolleret om disse er købmænd, men under alle omstændigheder foregår handlen med flere personer.

54. Andre kilder til belysning af bøndernes køb er skifteprotokollerne og i et vist omfang bondedagbøgerne. I denne sidste kategori rummer bogen *'En fæstebondes liv'* v/ Karen Schousboe, Landbohistorisk selskab 1983, et godt indblik i hvad Søren Pedersen købte i perioden 1811–1838. Når jeg ikke har inddraget disse optegnelser i min undersøgelse skyldes det, at jeg vil fremlægge hvad bønderne købte hos købmændene, ikke hvad de købte overhovedet.

55. Holm s. 46.

Tabel 10. Varekøb bønder og lærere. 1830-51.

Varens art	Bøn- der	Lære- re	Bøn- der %	Lære- re %
'varer' (% af samlet køb)	139	605	28	75
Brændevin	58	34	17	17
Tobak	15	23	5	12
Salt	23	9	7	5
Byggematerialer & jern	25	6	7	3
Korn m. m.	16	2	6	1
Malt	59	0	17	0
Tøj, sko, syløn	0	6	0	3
Papir, blæk o.lign.	0	20	0	10
Tjære	9	0	3	0
Kaffe, Kandis, Cikorie	37	3	11	2
Luxusbetonede varer	0	9	0	5
Samlet køb (-'varer')	338	198	96	95
Samlet køb	477	803		
'rest på varer' (% af 'varer')	37	5	26	1

Opgørelsen udtrykker ikke mængde, kun det antal gange den enkelte vare er blevet købt. Procentsatsen for de enkelte varer er % af samlet køb.

Når lærerne tog til købstaden var det for at købe snarere end for at sælge,⁵⁶ og derfor tog de sikkert ikke til byen for blot at hente en enkelt vare, med mindre der var hårdt brug for den. Den høje andel af 'varer' kan derfor ses som tegn på, at lærerne som regel købte tre eller flere varer.

Samme forhold gjorde sig utvivlsomt gældene for bønderne. Når deres 'vare'-andel imidlertid ikke udgør mere end godt 1/4 skal dette ses i sammenhæng med, at en større del af bøndernes køb er foregået ved tuskhandel, en mulighed lærerne ikke i samme omfang kunne benytte. Forholdet viser sig på bøndernes konti ved en større anvendelse af benævnelsen 'rest på varer', som sikkert viser, at bønderne har betalt en del med naturalier og fået resten skrevet på kontoen.

I tabel 10 og 11 kan det konstateres, at bønderne købte ganske mange varer hos købmanden. Ved ca. halvdelen af købene var der tale om tre eller flere varer. Samtidig kan vi

Tabel 11. Bønders og læreres køb af varer.

	Husholdningen	Beklædn. m.v.	Tobak/Spiritus	Driften	Luxus
Bønder	Kaffe, saffran, kandis, cikorie, salt, melis, sukker, the, kanel, øl, ingefær, peber, malt, ost, ris, svedsker, rosiner, sild, eddike, sæbe, linolie, blanksværte.	Knapper, tran, indigo, stof, vadmel.	Brændevin, rom, vin, tobak, humle, pipehoved.	Tømmer, søm, glas, tjære, mursten, kul, jern, skovl, kniv, zitgult.	Lys
Lærere	Kandis, melis, sukker, nelliker, salt, tyttebær, citronolie, provençolie, the, sylteglas, appelsiner, citroner, eddike, soda, sæbe, vaske-svamp, blanksværte.	Knapper, benklæder, skjorte, bruunspån, kjortel, underbenklæder, silke, klædebørste, hårbørste, tættekam, sydvest, sko, lyse-garn, hårnåle, lærred.	Tobak, skråttobak, rom, brændevin, melange, pipehoved, cigarer, vin.	Jern, søm, mursten, kniv, grøn maling, ståltråd, lommebog, stempepapir, papir, griffel, violinstreng, blækglas, penneholder.	Urnøgle, vinglas, spejl, chokolade, ølglas, natlamper.

56. Skønt nogle lærere kunne drive det vidt med deres skolelod eller havebrug, tyder regnskaberne på, at de tjente deres penge ved at undervise. Lærer Hansen, Maarslet, betaler udelukkende kontant i hele perioden 1842-1850 og kun tre gange i samme periode betalte lærer Nielsen, Saxild, med varer.

Købmand J. D. Rasmussens gård i Frederiksgade i Århus. Billedet giver et indtryk af de ydre rammer for kontakten mellem bonde og købmand. Foto 1896 (Århus kommunes Biblioteker. Lokalthistorisk Samling Mølleparken).

dog se, at varerne for bøndernes vedkommende overvejende var de som skulle anvendes til gårdens drift, mens lærerne købte flere luksusbetonede varer.

For både bønder og læreres vedkommende kan vi se, at det er nødvendigt for dem at tage til købstaden efter varer og dermed at landhandelen som tidligere nævnt ikke spillede den helt store rolle.

Endelig er det værd at hæfte sig ved, at bønderne købte malt hos købmanden. Traditionelt er malten blevet fremstillet af bønderne selv og trafikken har gået den modsatte vej – bønderne solgte malt til købmanden. Først i en senere periode begynder bønderne at købe deres malt, på det tidspunkt hvor de for alvor er integreret i markedsøkonomien og derfor køber flere og flere ting istedet for selv at fremstille dem. Men allerede i perioden fra 1830–1850 var der bønder som købte malt.

Uger og år – bønderne i købstaden

Frekvensen i bøndernes interaktion med købstaden lader sig vanskeligt belyse ud fra købmandsregnskaberne alene. Derimod giver Jens Pedersens dagbog et godt indblik i hans købstadsbesøg. Det følgende er derfor spændt op mellem det sikre, men lidet repræsentative kildemateriale – dagbogen og det usikre, men mere repræsentative – købmandsregnskaberne.

Af tabel 12 fremgår ganske klart, at bønderne som regel tog til købstaden om lørdagen; omkring 50% af alle handler blev foretaget på lørdage. En konstatering som ikke kan overraske, da lørdag var torvedag, hvor bønderne solgte grøntsager, fjerkræ o.lign. Ved samme lejlighed handlede de også med købmanden. Dog skiller tre kategorier sig ud fra det generelle billede: Jens Pedersens lørdagsandel, kornsalgets lørdagsandel og søndagsandelen af køb. Denne sidste andel reduceres dog til den generelle andel på 2% når de

Tabel 12. Procentvis fordeling af køb og salg på ugedage. 1830–46.

	Uld	Huder	Korn	Salg ialt	Køb 1830–40	Køb & salg	Jens P.
Mandag–fredag	48	44	34	42	42	46	29
Lørdag	50	54	66	57	51	51	69
Søndag	2	2	0	1	7	3	2

Opgørelsen udtrykker antal handler. Baseret på 1704 handler: Uld 1833–34: 481; Hestehuder 1832–37: 235; Korn 1833–36: 404; Jens Petersen 1837–46: 440; Køb 1830–40: 152 incl. kontante betalinger.

kontante betalinger trækkes ud. Jens Pedersens lørdagsandel kan der imidlertid være grund til at se nærmere på.

Som regel tog Jens Pedersen til Randers en gang om ugen.⁵⁷ Kun to ting kunne holde ham hjemme i Kondrup; såning og høst.⁵⁸ Lørdagene er dog noget særligt og dagbogen giver hurtigt en forklaring.

Lørdag den 18. maj 1844 noterer Jens Pedersen: 'P. Knudsen kiørt til Randers, begiønt Sommertur'. Den sommertur som her tog sin begyndelse, var tre mænd fra Kondrup, som skiftedes til at lægge vogn til en Randers-tur, næsten hver eneste lørdag formiddag sommeren og efteråret igennem.⁵⁹ I dagbogen kommer sommerturen tydeligst til udtryk i 1843, hvor den strækker sig fra den 17. maj til 11. november, undtaget dog de to første lørdage i september, hvor høsten kom på tværs. Ligeledes vidner dagbogsnotaterne for lørdagene den 28. december 1844 og syvende februar 1846 om en helt ekstraordinær situation; begge dage er noteret 'var ikke i Randers'.

Turene havde et vist skær af fornøjelses-ture, hvilket kan ses af, at han flere gange⁶⁰ gik turen til Randers. De varer han ved en sådan lejlighed kunne medbringe må være indskrænket til et minimum.

Men hvorfor var lørdagsandelen da ikke 100% kunne man spørge – og Jens Pedersens

dagbog kunne svare: Fordi mennesket ikke altid suverænt disponerer sin egen tid. Jens Pedersens 'pligtrejser', som han havde pligt til at køre for militære og andre øvrigheds-personer, falder kun i to ud af ni tilfælde på lørdage. De forskellige kreaturmarkeder han besøger, ligger aldrig på lørdage og da han den 3. september 1844 aflægger ed som 'gierdesynsmand' er det en mandag.

Endelig er lørdagsandelen af kornsalget lav (57%), da der ganske enkelt er for få lørdage i en måned til, at Jens Pedersen kan sælge alt sit korn på lørdage og er derfor nødt til at køre en gang i løbet af ugen. Men efter kornsalget i marts ebber ud, falder alle de få ture i april på lørdage (se figur 13 og 14).

Tre forhold i Jens Pedersens Randers-besøg falder i øjnene: Den høje frekvens, med ca. et ugentligt besøg, den fast organiserede sommertur og den klare lørdagspræference. Spørgsmålet er imidlertid, om Jens Pedersen repræsenterer den almindeligt udbredte kontakt med købstaden. Kildematerialet giver mulighed for at lave en stikprøveundersøgelse, nemlig med bønderne i Liisbjerg, som er godt repræsenteret i Abraham Lewis' købs-bog 1831–1837. Afstanden fra Liisbjerg til Århus er ca. den samme som afstanden fra Kondrup til Randers: syv kilometer.

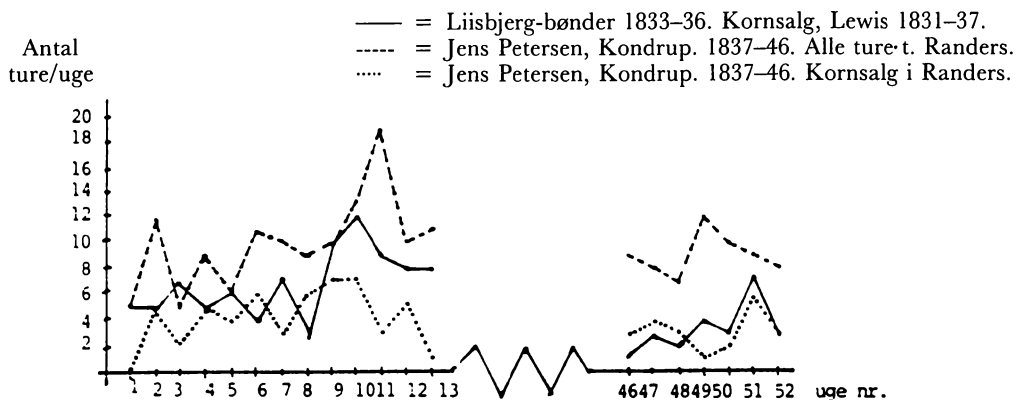
Af figur 13 ses, at den relative ugentlige frekvens for Liisbjerg-bønderne og Jens Peder-

57. Jens Pedersen foretog flg. antal rejser. 1837: 46, 1840: 53, 1841: 56, 1842: 56, 1843: 60, 1844: 64, 1845: 54, 1846: 58.

58. F.eks. kan nævnes januar måned 1841, hvor der falder så megen sne, at Jens Pedersen hver dag 'ka-stede sne ved veien'. Alligevel får han spændt for og kommer til Randers lørdag den niende.

59. Flere steder noterer Jens Pedersen at han laver arbejde på gården samme dag. F.eks. lørdag den 17.6.1837: 'Været i Randers og muret 6 fag huus'.

60. F.eks. 5.11. 1843.

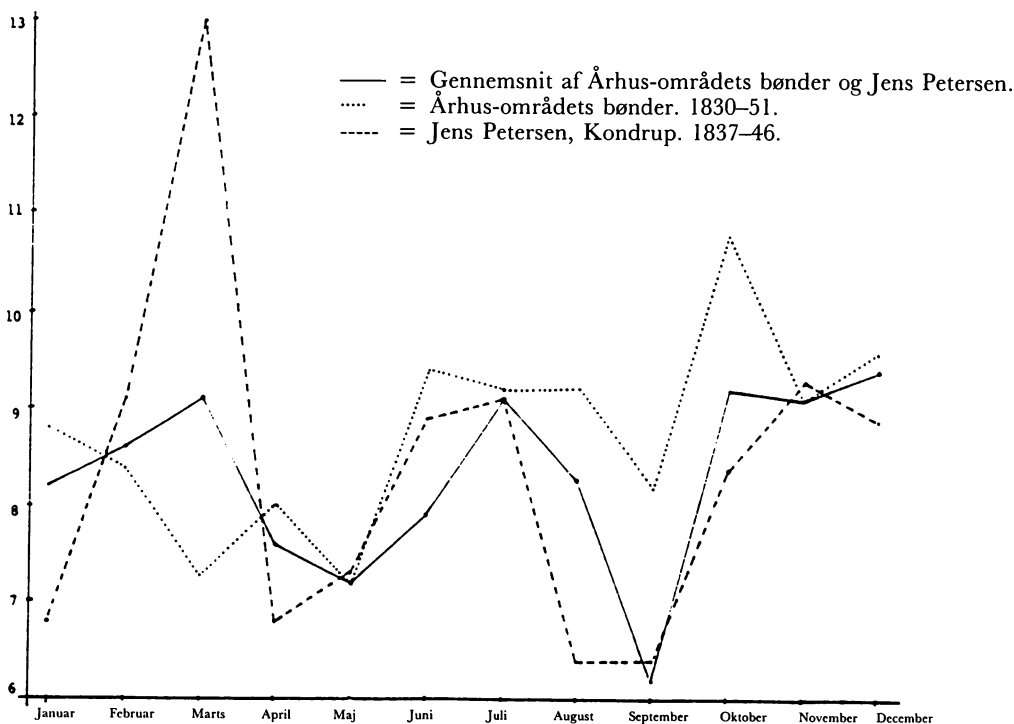

Figur 13. Antal ture til købstaden pr. uge. 1933–46.

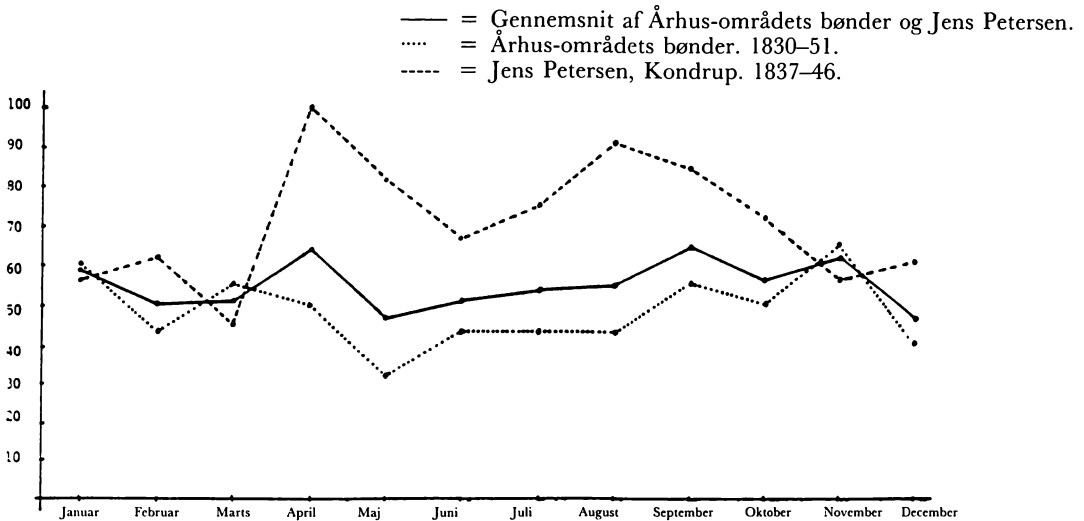
sen er sammenfaldende i perioden fra november til april. Jens Pedersens absolutte frekvens er dog noget højere, idet figur 13 viser alle ni Liisbjerg-bønders besøg sammenlagt. Denne forskel skyldes kornsalgets omfang, da det gennemsnitlige salg pr. Liisbjerg-bonde er ca. 10 td. pr. år, mens Jens Pedersen sælger ca. fire gange så meget. Som en følge af denne

lave interaktionsfrekvens vælger Liisbjerg-bønderne helt klart lørdagene til deres forretninger; 80% af salget foregår på lørdage.

Mens der altså er konstateret overensstemmelse mellem Jens Pedersen og Liisbjerg-bønderne i vintermånederne, er det ikke muligt at sammenligne sommermånederne, da kildematerialet for Liisbjerg-bøndernes ved-

Figur 14. Relativ fordeling af de månedlige besøg, angivet i antal %/måned. 1830–51. Beregnet på baggrund af: 961 handler i hovedbøgerne. 440 ture til Randers v/Jens Petersen, Kondrup.

Figur 15. Lørdagsandelen af månedlige handler. 1830–51.

kommende ikke omfatter disse måneder.⁶¹ Derfor må blikket vendes mod hele Århus-områdets bønder.

Figur 14 giver et billede af den generelle frekvens de enkelte måneder imellem. For sommermånederne ses en høj grad af overensstemmelse mellem Århus-områdets bønder og Jens Pedersen.⁶² Et lavpunkt nås i maj og september, som følge af såning og høst, mens sommeren og efteråret er præget af flere besøg i købstaden. En del taler altså for, at mange bønder også om sommeren tog til købstaden. Om turene har været i så fast et mønster som Jens Pedersens sommertur kan ikke afgøres.

På et punkt taler figurerne dog et ret tydeligt sprog: Sammenholdes det interaktionsmønster som fremgår af figur 13 og 14 med figur 15 ses, at lørdagsandelen på et punkt er identiske: I måneder med få købstadsbesøg er hovedparten af disse om lørdagen. Sagt på en anden måde: lav frekvens – høj lørdagsandel.

Ligeledes forekommer det klart, at afstanden fra landsbyen til købstaden er væsentlig for frekvensen. Der kan dog være grund til at se lidt nærmere på denne afstands længde og dermed udstrækningen af købstadens opland.

Tabel 16 viser, at 89% af alle købmandshandler blev foretaget af bønder, der boede nærmere end 25 km. fra købstaden, og at 82% af landsbyer med flere end tre konti alle lå indenfor samme radius. Det viser at købmændene oftest gav kredit til de nærmestboende, men da købmændene generelt var forsigtige med at give kredit,⁶³ vidner dette om en større tillid til de nærmestboende, sandsynligvis fordi de oftest kom hos købmanden. Opgørelsen viser samtidig, at Århus' økonomiske opland kan afgrænses indenfor en radius på ca. 25 km. Som tidligere vist, boede de fleste prangere i en afstand af ca. 25 km. fra Århus, hvilket yderligere taler for, at bønderne indenfor denne radius selv tog til købstaden og handlede.

61. De hovedbogskonti, hvor Liisbjerg-bønderne optræder, indskrænker sig til 28 køb i sommermånederne, fordelt over otte år.

62. Der er fare for, at netop sommermånederne oftere optræder i hovedbøgerne end vintermånederne, da tuskhandel nok har været mest udbredt i den periode hvor korn- og hudehandlen foregik. Denne mulige skævhed er vanskelig at eliminere i denne undersøgelse, hvorimod en bredere anlagt undersøgelse med et større antal konti nok kunne tage højde for problemet.

63. Boje s. 154.

Købstæderne var i perioden 1830–50 ikke større, end at hele foretagendet kunne oveskues på et par timer. Efter tegning af Søren Læssøe Lange, august 1821. (Århus kommunes Biblioteker, Lokalhistorisk samling, Mølleparken).

Tabel 16.

	Landsbyer m. flere end 3 kon.	Antal handler/ hovedbogs- konti.	%
0–10 km	17	258	31
10–20 km	19	334	41
20–25 km	10	142	17
o. 25 km	10	87	11

Christen Andersen, der som nævnt både var bonde og pranger, boede mellem Viborg og Randers; ca. 15 km til Viborg og ca. 25 km til Randers; Figur 2. Han prangede væsentligst omkring Nørre Tulstrup, dog med en klar forskydning mod øst i et område med ca. 20 km afstand mellem de to købstæder.

Afstanden på 25 km er sikkert begrundet i transporttiden, hvor 50 km var hvad en tunglastet oksekærre kunne tilbagelægge på en enkelt dag. Christen Andersen virker i al fald

rystet da han den 27. marts 1791 noterer: 'vor vogne i Aalum med tømmer, kiørt kl. 8 morgen, kom ey igien før kl. 5 efftermiddag.' Afstanden fra Nr. Tulstrup til Aalum er ca. 13 km. Ligeledes gør Christen Andersen turen til Randers på en enkelt dag, mens turen til Hobro, hvor vejen ikke er så direkte, tager to.

Uanset disse generelle retningslinier for en vurdering af frekvensen, er det forbundet med nogen vanskelighed at vurdere størrelsen. Umiddelbart synes Jens Pedersens frekvens med et ugentligt besøg høj. Efter alt at dømme skal hans frekvens vurderes på den forholdsvis korte afstand og især hans relativt store høstudbytte. Lignende forhold findes givet også i Århus-området.

Men hvad med de ringere stillede befolkningsgrupper på landet – er det muligt overhovedet at opstille en generel frekvens? Som sædvanligt er kilderne næsten tavse om disse grupper.⁶⁴ Disse vanskeligheder til trods er det nok ikke urealistisk at regne med at gen-

64. Kun tre husmænd optræder i kildematerialet, men da de fleste bønder blot angives ved navn og landsby, kan en gennemgang af folketællingerne for de enkelte landsbyer evt. afsløre det sociale tilhørsforhold for flere kunder, og dermed kan måske ses nogle forskelligheder i interaktionen.

nemsnitlig frekvens på et par besøg pr. måned inden for en radius på ca. 25 km Således nævner August F. Schmidt, at det var almindeligt at bønderne på 'Aarhus-egnen' tog til Århus en gang om ugen 'endnu langt ned i afvigte Aarhundrede'.⁶⁵

Pengeøkonomien – nye muligheder

Sigurd Jensen konkluderer om bondeøkonomien o. 1850:

... det der resterede af naturaløkonomien, (var) ret uvæsentlige levninger, og det var det almindelige, at man benyttede pengene som udgangspunkt for værdibestemmelse.⁶⁶

Pengeøkonomiens indtrængen i forholdet mellem bonde og købmand har betydning for bondens muligheder for at vælge sin købmand. Hvis betalingen som bonden modtager for sine varer er andre varer, er der ikke store muligheder for at skifte købmand, mens en afregning i rede penge stiller bonden friere når han skal købe varer med hjem.

En opgørelse over betalingsmidlerne hos Hasselbalch i perioden 1834–42 viser, at ud af 547 betalte rigsdaler blev 197 (36%) betalt med naturalier, 129 rd. (23%) i en blanding af naturalier og kontanter og 221 rd. (40%) i rede penge.⁶⁷ Samtidig viser opgørelsen, at bønderne oftest fik pengene udbetalt kontant når de solgte til købmanden: I perioden krediteres naturalier til et samlet beløb på 973 rigsdaler hvoraf de 776 rd. (78%) udbetales

kontant. Der er altså ikke tale om at bonden og købmanden byttede varer eller at bonden fik en mindre kontant udbetaling.⁶⁸ Bonden fik sine penge kontant, dog som regel med nogen forsinkelse. Opgørelsen viser desuden, at animalske produkter uhyre sjældent krediteres kontoen.⁶⁹

Skønt opgørelsen af Hasselbalch-bøndernes betalingsmidler ikke hviler på det helt store empiriske materiale, skal resultaterne dog sammenstilles med de øvrige resultater i denne undersøgelse.

Tidligere er peget på en mulig ændring af det traditionelle forhold mellem bonde og købmand i retning af mere økonomisk betingede relationer. Vi kan nu se, at det kraftige indslag af pengeøkonomi allerede ved midten af perioden har gjort det muligt at ændre relationerne.⁷⁰

Senere blev det anset for sandsynligt, at bl.a. uld- og hudehandelen måtte anses for næsten udelukkende at foregå ved kontant, direkte afregning. Her kan nu tilføjes, at også en stor mængde korn solgtes kontant, men ikke med samme direkte afregning.

Købmandens tilbageholdenhed med betalingen kan have to årsager: 1. Købmandens forsøg på at holde på bønderne i en tid, hvor pengeøkonomien sætter dem friere i forhold til valg af handelspartner. 2. Bønderne holder selv fast ved det traditionelle forhold m.h.t. kornhandlen, da de endnu var nye i den markedsorienterede vareproduktion. De kunne vælge det sikre; en fast aftager af den væsentligste forudsætning for gårdens økonomi: kornet.⁷¹ Forklaringerne er dog ikke indbyrdes

65. Begrebet 'Aarhus-egnen' har dog en lidt mindre udstrækning hos A. F. Schmidt end i min undersøgelse, idet 'Aarhus-egnen' er området indenfor en radius af ca. 15 km. fra Århus (s.5). To betretninger vidner om at der er mange bønder i købstaden på torvedagene. Nielsen skriver (s. 15) at gader og torve var 'fulde af mennesker. Det var bønderne...'. Hald omtaler at der ved en enkelt byport i Randers optaltes 700 vogne der kørte ind i byen (s. 117) og da Randers på dette tidspunkt havde syv porte var der sikkert tale om et betragteligt antal.

66. Jensen s. 175.

67. Opgørelsen er foretaget på baggrund af 149 betalinger, heraf 111 i perioden 1840–1842.

68. Lauritsen, John T. s. 91.

69. Kun Poul Jensen, Bendstrup (1834–1841 s. 348) og Chresten Larsen, Skeiby (1840–42 s. 109).

70. I denne sammenhæng ikke købmændenes ønske om at overgå til andre relationer. Implicit antages det, at købmanden havde størst fordel af den traditionelle handel.

71. Boje s. 61 nævner at de animalske produkter kun udgør ca. 10% af eksportværdien. At Hansen s. 144 beregner de animalske produkter til at udgøre 50–75% af landbrugets produktionsværdi må blot betyde, at den største del af disse produkter ikke kom i forbindelse med det europæiske marked.

modstridende og kan derfor begge antages at være en del af forklaringen på tilbageholdenheden med betalingen for kornet.

Sammenfatning

Flere forhold peger på muligheden for, at relationerne mellem bonden og købmanden kunne forandres i perioden fra 1830–1850. Fra et traditionsbestemt forhold i retning af økonomisk betingede relationer. Bøndernes integration i vareøkonomien og pengeøkonomiens gennemslag i forholdet mellem bonde og købmand er de vigtigste elementer i etableringen af forhold som Schythe, der i 1843 beskriver Skanderborg amt, karakteriserer således:

Var der ikke Penge for Kjøbmanden at tjene ved Landboen, og ligervis for Landboen ved Kjøbmanden, saa ønskede de muligt hinanden på Bloksbjerg.⁷²

Gennemgangen af købmandsregnskaberne viste, at bønderne selv solgte deres korn til købmanden, mens salget af uld og huder væsentligst blev afsat via prangere. I de tilfælde bønderne selv solgte uld og huder, solgtes disse oftest ved kontant, direkte afregning, hvilket kan ses som udtryk for, at bønderne med disse produkter gik til den højstbydende købmand. Muligheden for at bønderne brugte uld- og hudesalget til at pejle sig ind på nye relationer til købmanden er derfor nærliggende. Stadigvæk var dog kornet den vigtigste indtægtskilde, så eksperimenterne på dette område trak nok lidt længere ud – man ved hvad man har, men ikke hvad man får.

Interaktionsfrekvensen mellem bønderne og købmanden og dermed også mellem bønderne og købstaden var lavest i perioden omkring såning og høst. I vintermånederne som følge af kornsalg m.v.⁷³ høj, men også sommerperioden havde en høj frekvens, måske som følge af faste lørdagsture.

I gennemsnit kan man nok regne med et par ture til købstaden pr. måned pr. bonde. Indenfor en radius af ca. 25 km fra Århus var det nok snarere økonomisk status end afstanden, som bestemte frekvensen. Væsentligt er det at bemærke sammenhængen mellem frekvens og lørdagsandel: lavere frekvens – højere lørdagsandel. En sammenhæng der afspejler såvel bøndernes afhængighed af salg på torvet som det, at lørdag var dagen bønderne tog til købstaden.

Litteratur

- Boje, Per: *Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold, 1815–1847*, Århus 1977.
- Breedsdorff, J. H.: *Aarhus Amt*, Kbh. 1827.
- Hald, J. C.: *Randers Amt*, Kbh. 1827.
- Hansen, Sv. Å.: *Økonomisk vækst i Danmark 1720–1914, bd. 1*, Kbh. 1972.
- Henningsen, Sven: *Landhaandværket*, Göteborg 1944.
- Holm, Peter: *S. M. Holsts gaard og dens betydning i købstadsmuseet i Købstadsmuseet 'Den gamle By'*, Årbog 1942 ss. 42–54.
- Holmgaard, Jens: *Christen Andersens dagbog 1786–1797*, Kbh. 1969.
- Jensen, Sigurd: *Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi*, Kbh. 1950.
- Kristensen, J. K.: *Tante Brammer fra Gammelby om slægten Herskind i Århus stifts årbøger*, 1982 ss. 60–71.
- Kuur, Rasmus: *Købmand Johan Frederik Kuur i Østjydske Hjemstavn* 1955 ss. 75–80.
- Lauridsen, Finn H.: *Købmand i Århus Abraham Lewis i Seksten Århusrids*, Århus 1953 ss. 183–203.
- Lauridsen, John T.: *Standssamfundet. Århus 1540–1850 i Århus Bys Historie*, Århus 1985. ss. 79–149.
- Nielsen, Rasmus: *Aarhus i fyrrene*, Århus 1901.
- Oldam, John W.: *Købmænd i tal i Ethvervshistorisk Årbog 1961–62* ss. 148–162.
- Pedersen, Margit Baad: *Købmand og høker på landet*, Brede 1983.
- Schmidt, Aug. F.: *Aarhusegnens Landsbyliv*, Århus 1953.
- Schythe, J. C.: *Skanderborg Amt*, Kbh. 1843.
- Topsø-Jensen, T.: *Fra middelalderens hjulspor til chaussébrolægning i Danske veje*, Kbh. 1964 ss. 19–64.
- Skovgaard-P., Vagn: *Danmarks historie*, Kbh. 1985.

72. Schythe s. 504.

73. Også huder og til dels uld solgtes på dette tidspunkt; Boje s. 131f.

Om fremmede folks sæder og skikke

– betydningsbærende strukturer i 1700-tallets rejsebeskrivelser

Af Esther Fihl

I den europæiske historieopfattelse har fortidens relation til nutiden undergået flere forandringer siden kristendommens indførelse. Grundsubstansen er imidlertid stadigvæk uforandret, idet den bygger på den selv samme kosmologiske antagelse, at fortiden kan bruges til at udsige noget om nutiden, og at vi med nutidens begreber kan analysere fortiden. Indenfor den moderne humanistiske videnskab mener vi på trods af de mange oversættelsesproblemer også at være i stand til at trænge ind i datidens kulturer eller semantiske universer, der i forhold til hinanden er afgrænset af en bestemt tid og i et givet geografisk rum.

Dette uadskillige forhold mellem fortid og nutid må imidlertid ikke opfattes som blot et objektivt givet faktum, men har at gøre med bestemte mentale strukturer grundfæstet i vores europæiske, kristne kosmologi.

Både historievidenskaben og antropologien arbejder med analytiske rekonstruktioner af forgangne eller nutidige samfund i eller udenfor Europa. Antropologiens objekt har dog traditionelt været de såkaldt primitive kulturer, og konfrontationen med de fremmede verdensopfattelser har måske især indenfor denne faggren været med til at skærpe opmærksomheden omkring eksistensen af anderledes måder at strukturere »virkeligheden« på. Med andre ord, at der eksisterer andre syn på forholdet mellem »nutid« og »datid« end vores egen europæiske, som altså må have sine rødder i een blandt mange kosmologier. Hvordan historien på lokalt eller globalt plan har set ud, kan derfor ikke alene udledes af de tilgængelige kilder, men rummes i og for sig allerede implicit som teoretisk mulighed i

den bestemte historieopfattelse, der lægges til grund, og som også i sidste ende definerer, hvilke historiske efterretninger, der kan betragtes som »kilder«.

I den sammenhæng har flertallet af 16-, 17- og 1800-tallets danske rejsebeskrivelser betragtet som historiske kilder længe haft en noget tilbagetrukket skæbne.

Indenfor historievidenskaben synes man at have anset disse beretninger for at være mere eller mindre personligt farvede vurderinger af forholdene i forskellige oversøiske områder, eksempelvis i Vestindien, Ostindien, på Grønland eller på Guldkysten af Afrika, hvor Danmark i en årrække havde besiddelser. Det har været vanskeligt i disse fortællinger at finde oplysninger, der eksempelvis kunne bruges til at kvantificere den danske handels omfang i kolonierne. Derfor har man – med god grund – for det meste anset beretningerne som sproglige udtryk – eller som en art historisk selvartikulation – for en given person, som har indtaget en ganske bestemt position indenfor det danske koloni- eller missionsvæsen.

Antropologisk brug af danske rejsebeskrivelser har fundet sted i forsøget på at analysere såkaldte ikke-europæiske samfund, hvor nogle af beretningerne må siges at indeholde efterretninger om det fremmede, før-koloniale samfund og de ændringer, som det er undergået i interaktionen med de europæiske kolonimagter i området. Men her har antropologerne ofte måttet gøre den samme kildekritiske iagttagelse, som faghistorikerne så ofte før dem har gjort, nemlig at disse fortællinger som regel siger mere om forfatteren selv og hans egen kultur, end de siger om de frem-

mede folk, hvis sæder og skikke han forsøger at fremstille.

Den tidlige danske rejselitteraturs beskrivelser af fremmede folk og kulturer i andre verdensdele indeholder i sagens natur nogle af de første udtryk for vores reaktion på mødet med en kulturel anderledeshed. Mærkværdigvis er der i forskellige behandlinger af humanvidenskaben og antropologiens opkomst herhjemme og i udlandet en tendens til at overse de europæiske rejseberetningers betydning eller til blot at omtale dem som en art database for oplysningstidens ideer om det menneskelige samfunds udvikling og mangfoldighed.

Den såkaldte før-antropologiske faser »etnografer« gjorde i deres beskrivelser af de fremmede folk og kulturer brug af en række begreber og forestillinger, hvis indhold kunne relateres til deres egen og deres læsers kendte univers. »De fremmede« blev så at sige inkorporeret i det eksisterende verdensbillede, og undervejs i denne assimilationsproces blev gamle betegnelser så som »barbar«, »hedning«, »vild«, m.fl. undertiden forsynet med et nyt indhold – eller det gamle indhold levede videre i nye betegnelser som »primitiv«, »underudviklet« m.fl. Forestillinger, som knytter sig til disse gamle betegnelser for »de fremmede«, kan som en slags datid endog siges at findes i nutidige forestillinger om det eksotiske og kulturelt fremmedartede – også indenfor den institutionelle antropologi.

En af de måder, rejseberetningerne mest tydeligt søgte at inkorporere »de fremmede« på i vores eget europæiske verdensbillede, var ved at relatere dem til vores egen historiske og mytiske fortid. Fremstillinger af den kulturelle anderledeshed for dens egen skyld var uhyre sjældne.

Forfatterne bevægede sig i grænselandet til det ukendte og fremmedartede, der søgtes beskrevet og gjort forståeligt for den danske/europæiske læser. I denne, hvad man kunne kalde den europæiske kulturs spejling i de

fremmede kulturer, vil det måske være muligt at finde nye perspektiver på vores egen opfattelse af de ovenfor omtalte uadskillige forhold mellem det, vi beregner som henholdsvis fortid og nutid.

I det følgende skal der således gøres et indledende forsøg på at behandle et par beretninger fra de danske kolonier som en art sproglig artikulation af bestemte betydningsstrukturer grundfæstet i den europæiske, kristne kosmologi.

Indiens »arme Hedninge« og Afrikas »ædle Vilde«

Blandt rejsefortællingerne fra de danske oversøiske besiddelser er der flere, der tiltrækker sig stor opmærksomhed i deres samtid. Til denne kategori hører Bartholomäus Ziegenbalgs skrifter fra Tranquebar i Indien fra begyndelsen af 1700-tallet og lægen Poul Erdmann Iserts afrikanske og vestindiske rejsebog fra slutningen af 1700-tallet. Deres beretninger blev læst med stor interesse i danske intellektuelle og kirkelige kredse, men opnåede også popularitet i udlandet.

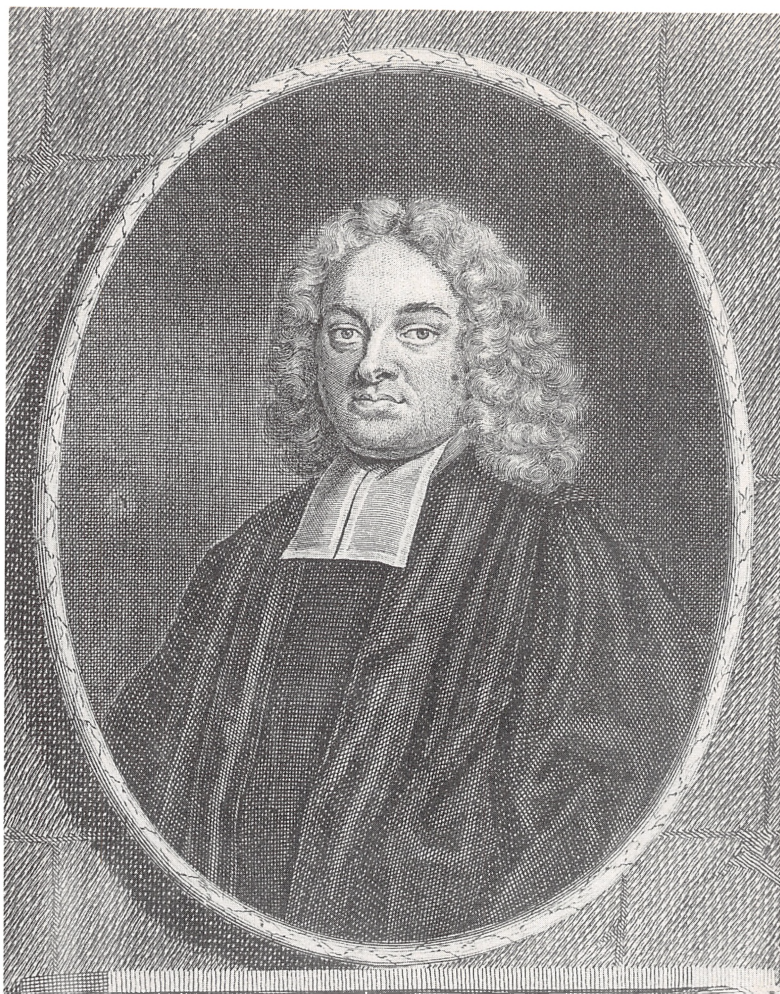
Den danske mission i Tranquebar regnes for at være den første protestantiske mission i verden. Om arbejdet blandt Tranquebars indfødte tamilske befolkning aflagde Ziegenbalg fra missionens begyndelse i 1706 og frem til sin død i 1719 løbende beretninger til den danske konge og til den pietistiske missionsledelse i Halle i Tyskland. Derudover forfattede han flere »monografier« om tamilerne sæder og skikke samt om den hinduistiske gudelære.¹

Den danske mission fulgtes med opmærksomhed ude omkring i Europa. Allerede tidligt kom missionsarbejdet til at fungere i økonomisk henseende som et fællesforetagende mellem den danske krone og kirkelige kredse i England og Tyskland.²

Indholdet af Ziegenbalgs skrifter stemte imidlertid ikke altid overens med de forventninger, som missionsledelsen satte til den

1. Ziegenbalg 1709, 1711, 1713, 1719, 1720, 1930 samt uddrag af »Der Königl. Dänischen Missionarien aus Ostindien eingesandte ausführliche Berichte«, (»Hallische Berichte«) 1718ff.

2. Nørgaard 1977.

Bartholomäus Ziegenbalg, missionær i Tranquebar i Indien fra 1706–1719. Hallische Berichte, I del 1718.

type litteratur, som skulle udsendes i Europa til oplysning om missionærernes opbyggelige arbejde blandt hedningerne i Ostindien. Flere af værkerne blev stærkt censureret før deres udgivelse, mens andre ikke opnåede at blive trykt i samtiden.³

Set med nutidens øjne forekommer Ziegenbalgs ideer om hinduismen også at være ret forud for sin tid og leder nærmest tanken hen på opkomsten af den tidlige indologi i slutningen af århundredet. Senere i 1800-tallet og

i 1900-tallet er imidlertid flere af disse upublicerede værker blevet udgivet. Sammen med Ziegenbalgs øvrige skrifter er de indenfor forskningen i de seneste år blevet genstand for en ikke ringe interesse fra især indologisk og missionsvidenskabelig side.⁴

Også Poul Isert repræsenterede en modernitet i forhold til sin samtid i slutningen af 1700-tallet. Han var som naturvidenskabsmand påvirket af oplysningstidens ideer og blev under opholdet i Vestafrika i årene 1783

3. Sidstnævnte gælder for Ziegenbalg 1711, 1713, 1930.

4. Nørgaard 1985, Dharmapal 1982, 1984, Halbfass 1981.

Titelbladet til Poul Iserts bog fra 1788.

til 1789 tilligemed grebet af abolitionismetanken. Hans skrifers samtidige popularitet i Danmark må således anses for at være af betydning for den hjemlige debat omkring af-

skaffelse af slaveriet i de danske kolonier og for den endelige vedtagelse af den danske antislavehandelslov i 1803 – den første af sin art blandt de europæiske kolonisationer.⁵

5. For en analyse af abolitionismen se Sypher 1969. Ang. den danske anti-slavehandelsdebat se Green-Pedersen 1979.

Iserts bog »Reise nach Guinea und den Caribäischen Inseln in Columbien, in Briefen an seine Freunde beschrieben« udkom i 1788. Den vakte som sagt interesse også i udlandet og blev i årene frem til 1800 genudgivet i en redigeret tysk udgave og oversat til dansk, hollandsk, fransk og svensk.⁶

Iserts botaniske og »etnografiske« optegnelser fra Vestafrika anses idag for at indeholde mange værdifulde videnskabelige oplysninger, og fra litterær side har også to af nutidens romanforfattere ladet sig inspirere af Iserts utopiske ideer og hans farefulde færd på Guldkysten af Afrika.⁷

Ved Ziegenbalg og Isert er der tale om en række paralleller dels ved deres liv og dels ved deres forestillinger om de indfødte, kulturer, som de mødte i henholdsvis Indien og Afrika.⁸

Begge kom de fra nogle hjemlige, førende intellektuelle miljøer, og det var især henvendt til disse, at de skrev om deres møde med kulturerne i Vestafrika og Indien.

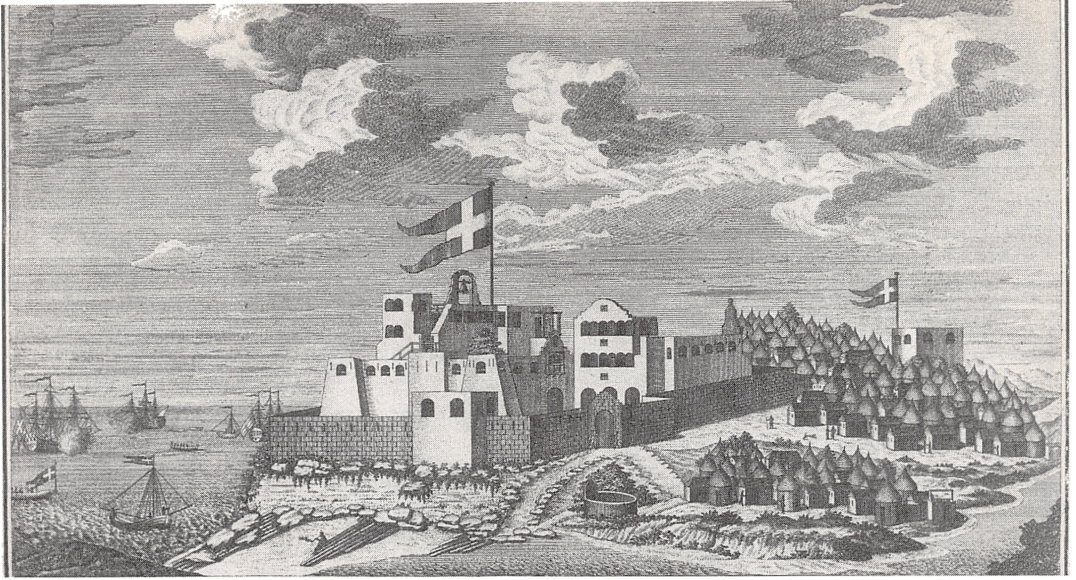
Inden sin afrejse til Guldkysten færdedes Poul Isert i de øverste intellektuelle kredse i 1770'ernes og -80'ernes København. Her traf han jævnligt greverne Schimmelman, Moltke, Reventlow m.fl., der bl.a. var direktører i det danske handelsselskab, der drev de danske besiddelser i Guinea. Kredsen repræsenterede den tids førende danske intellektuelle, der i København ivrigt diskuterede oplysningsfilosoffen Rousseaus ideer, samtidig med at de havde penge investeret i den af-

rikanske slavehandel og ejede sukkerplantager i dansk Vestindien.⁹

Ziegenbalg havde i Halle i Tyskland gennemgået et teologisk studium, hvor han bl.a. var blevet undervist af den indflydelsesrige August Herman Francke, professor i græsk og orientalske sprog og en af pietismens medstiftere. Stærkt i modstrid til hovedparten af den ortodokse protestantisme anså man indenfor dette pietistiske universitetsmiljø omvendelsen af de såkaldte hedninge som en nødvendig ledsagende omstændighed ved »vækkelsen« af den kristne tro og levevis blandt Europas kristne. Gennem praktisk social-religiøs arbejde opbyggedes i Halle et forsorgsarbejde, som kom til at virke som direkte forbillede for Ziegenbalgs mission i Tranquebar. Det var den danske konge Frederik IV, der inspireret af denne tyske pietisme tog initiativ til, at der skulle sendes missionærer ud til kolonien Tranquebar for at omvende hans indiske undersåtter til kristendommen. Ziegenbalg og en kollega mere blev af snørklede veje udvalgt til at skulle være de to første missionærer, og blev fra Tyskland hentet til Danmark, hvor de blev ordineret som danske præster og sendt til Tranquebar i 1706.¹⁰

Ikke alene Ziegenbalg men også Isert var oprindelig af tysk herkomst. Dette kan imidlertid ikke betragtes som et særegent træk, idet dette gælder mange af de udsendte i dansk regi især i det 17. og 18. århundrede.¹¹ Men Isert og Ziegenbalg arbejdede med hver deres

-
6. Isert 1788, 1790a, 1790b, 1793, 1795, 1797. En forkortet dansk udgave, redigeret af I. Raunkiær udkom i 1917.
 7. Hepper 1976, Kwamena-Poh 1973, Hansen 1972, Lindemann 1942, 1948.
 8. Følgende tekst er en bearbejdet udgave af en forelæsning, »Tropiske forestillinger: Danskere i Vestafrika og Indien«, holdt ved Etnografisk forenings årsmøde, den 23. maj 1986.
 9. Degn 1974, Debrunner 1959 s. 72. Danmark havde besiddelser på Guldkysten af Afrika fra 1657–1850, hvor de solgtes til England, se Justesen 1980.
 10. Beyreuther 1957, Pedersen 1945 og Stampe 1955. Tranquebar var en dansk koloni fra 1620–1845, hvor den blev solgt til England, se Feldbæk 1980 og Fihl 1984.
 11. Derfor er det også vanskeligt i denne fase af Danmarkshistorien at tale om en bestemt dansk mentalitetshistorie vedrørende vores opfattelse af de fremmede kulturer. Ofte var det portugiserjøder, hollændere eller tyskere, der var de drivende kræfter bag den begyndende danske oversøiske ekspansion. Dette må anses for at få betydning for udvælgelsen af de folk, der endelig skulle sendes ud til kolonierne. Dertil kommer, at kongens enevældige status, først lige var etableret, og den danske nationalisme eller identitetsfølelse, som vi kender den idag, var endnu på sit indledende stade. Langt størsteparten af befolkningen kunne hverken skrive eller endog læse de her omtalte rejseberetninger. Derfor må der være god grund til at mene, at der har eksisteret flere forskellige opfattelser af fremmed kultur afhængig af det samfundslag, man tilhørte, og afhængig måske også af den geografiske lokalitet i landet.

Det danske fort Christiansborg i Accra på Guldkysten, hvor Isert som kirurg havde til opgave at tilse de udsendte i den danske kolonitjeneste samt at vurdere slavernes sundhedstilstand, før en pris kunne fastsættes. Efter kobberstik i L. F. Rømers bog fra 1760.

opgave i danske kolonier og formidlede deres viden om og erfaringer med »de fremmede« til en interesseret dansk offentlighed. Opholdet i kolonierne viste sig imidlertid for begge at blive ret så skæbnesvangert, idet de her selv mødte døden, men heller ikke dette kan siges at være noget enestående eksempel, idet det ikke var så få udsendte, der ret hurtigt efter deres ankomst til disse fremmede himmelstrøg bukkede under for diverse tropesygdomme.

Ved deres ankomst til henholdsvis Indien og Guinea er både Ziegenbalg og Isert præget af stor åbenhed og betagethed af alt det fremmedartede, de møder. Ziegenbalg fremfører følgende om sit førstehåndsindtryk af den tamilske kultur:

»De fleste kristne i Europa er vel af den mening, at de malabariske hedninger er et ret barbarisk folk, som ingenting ved om den eneste sande Gud eller om andre kundskaber og gode skikke eller moralske dyder. Det skyldes imidlertid, at de europæere,

som har været blandt malabarerne, ikke ret har forstået deres sprog endsig læst deres bøger, men gjort deres slutninger efter det udvortes skin. Sådan må jeg også tilstå om mig selv, at i begyndelsen, da jeg kom til disse hedninger, kunne jeg ikke indbilde mig, at deres sprog var et regelmæssigt sprog eller deres liv et borgerligt indrettet menneskeliv, i stedet gjorde jeg mig allehånde falske forestillinger om deres gjøren og laden, som om der blandt dem hverken var nogen borgerlig lov eller moralkodex. ... Såsnart jeg imidlertid fik en smule kundskab om deres sprog, så opdagede jeg, at der hos dem på deres facon bliver doceret ganske fortrinligt over de selvsamme filosofiske discipliner, som der forelæses over blandt Europas lærde, endvidere, at de har en ordentligt nedskrevet lov, hvorudfra alle teologiske spørgsmål må bevises og demonstreres. Herover forundrede jeg mig meget og fik en stor lyst til at blive grundigt underrettet om deres hedenskab gennem deres egne skrifter.«¹²

12. Ziegenbalg 1718, I s. 44. Se også Ziegenbalg 1711 s. 12. – Citaterne fra Ziegenbalg og Isert er oversat fra tysk af forf.

Om sit første møde med afrikanerne ved landingen ud for den danske fæstning Christiansborg i Accra fortæller Isert:

»Det var næsten aften, da vi kom i land. Gud! hvor forunderligt forskelligt fandt jeg ikke dette sted fra det, jeg forlod for seksten uger siden. En ny himmel, en ny jord, nye mennesker, dyr og planter! Alt omkring mig her er smukt, meget smukt! Men måske ser jeg det kun således, fordi det er mig nyt? Men hele den menneskelige natur er jo på samme måde syg af nysgerrighed, denne i menneskeheden indgroede drift, hvorfor skulle jeg skamme mig over den? Negerne af begge køn ønskede mig velkommen, hvor jeg kom.«¹³

Ziegenbalg afviger fra Isert i sin forklaring af den kulturelle variation i verden. For Ziegenbalg er forskellen mellem »os« og »dem« en forskel mellem de kristne europæere og de malabariske hedninger. Hans ideer om hinduismen bygger på forestillingen om en »op-rindelig« og »naturlig« gudsenhed bag tilsynskomsten af de mange hinduguder. Der eksisterer blandt hedningerne i Tranquebar en såkaldt »sand viden« om Gud.¹⁴ At indernes religion er forskellig fra den kristne henføres til, »hvor meget disse hedninger lader sig forblænde af djæveln og forføre til overtro«, og læren om de mange guder anses for at være »alene et af de forføriske poeters mange opdigtede fabelværker.«¹⁵

Den kulturelle erfaring med fremmedheden, som Ziegenbalg formidler i sine skrifter, er kombineret med refleksioner over hans egen kulturelle og religiøse baggrund. Han forsøger således at trænge ind bag hinduernes verdensopfattelse og at sammenligne den med den europæiske. Han fører spekulationer over hedningernes specielle syndsopfattelse, der beskrives som modsat den kristne, idet al synd indenfor det hinduistiske tankesystem

også er gudsskabt ligesom alt »det gode«. For at kunne trænge ind i hinduernes associationshorisont og derved lettere at kunne omvende dem til kristendommen, gøres forskellige modstillede begreber som f.eks. sandhed-løgn, gud-djævel, synd-frelse, himmel-helvede m.fl. til genstand for ret grundige, »semantiske« og hermeneutiske undersøgelser.¹⁶

Han opregner forskellige former for syndsforladelse eller frelse indenfor hinduismen, og de sammenlignes med den kristne-lutherske vej til frelse. Paralleller opstilles mellem den hinduistiske og den kristne læres yderste modsætninger eller modstillinger, nemlig frelse og fortabelse. Han finder her, at det »semantiske« indhold af begreberne »det gode« og »det onde« stemmer overens. Derimod støder det kristne og hedenske religions-system sammen med hensyn til opfattelsen af de såkaldte »fattiges fortjenester« og deres nærhed eller fjernhed fra frelse. Han opgør bl.a. forskellen til, at i kristendommen fører fattigdom til frelse, mens det ifølge hedningernes karma-opfattelse er udtryk for fordømmelse og synd.¹⁷

Hos Isert er den kulturelle erfaring med fremmedheden i langt højere grad end hos Ziegenbalg kombineret med et syn på hans egen kultur som en civilisation. Til beskrivelsen af forskellen mellem »os« og »dem« anvender Isert også andre begreber end Ziegenbalg gjorde i Indien ca. 60 år forinden. Isert bruger hertil det modstillede begrebspar »den hvide race« versus »den sorte race«, som for ham langt hen ad vejen er synonyme med civilisation og primitivitet.

Kulturvariationen forklarer Isert ved eksistensen af forskellige naturbetingelser og muligheder, men der er dog tale om en fælles oprindelse for menneskehedens racer. Herved adskiller han sig fra flere af hans samtidige »etnografiske« kollegaer, der mener, at afrikaneren er så forskellig fra »os«, at der må være tale om en egen oprindelse. Nogle af

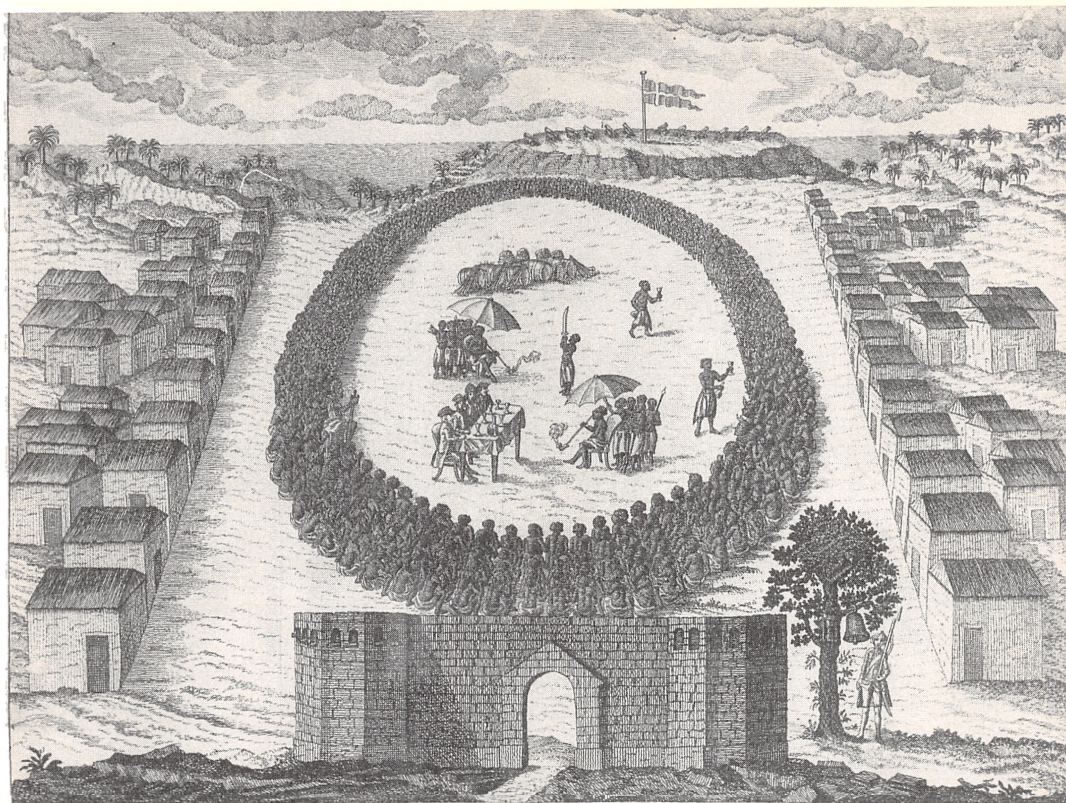
13. Isert 1788 s. 17f.

14. Ziegenbalg 1711 s. 44f, 79, 167ff, 176.

15. Ziegenbalg 1711 s. 62, 91f.

16. Ziegenbalg 1711 s. 67ff, 90ff, 153ff, 160ff, 167ff, 172ff.

17. Ziegenbalg 1711 s. 67ff, 76ff, 90ff, 160ff, 176.

Før guvernør J. A. Kiøges felttog mod Awuna, afholdes krigsråd mellem danskerne og forskellige afrikanske ledere ved anlagget »Kongestenen«. Isert dellager som kirurg i dette »vellykkede« felttog. Efter kobberstik i P. Iserts bog fra 1788.

propagandisterne for den afrikanske slavehandel taler ligefrem om »negeren« som en afart af abeslægten.¹⁸

Isert er den moderne naturvidenskabsmand, der foruden at indsamle ny viden om blomster og dyr også ser på naturens »gode« og »slette« indflydelse på menneskekulturen. Der skulle således være en nær sammenhæng mellem f.eks. »en stor legemsbygning«, og

hvad han kalder en »gudløs opførsel«, mellem et fortryllende klima, en rig paradisisk natur på den ene side og på den anden side afrikanernes uberørte og ædle kultur, deres barnlige opførsel og deres liv med de mange fornøjelser. Forestillingen om »den ædle vilde« er hos Isert gennemgribende i hans formidling af den afrikanske kultur til det europæiske/danske publikum.¹⁹

18. Ønsket om at klassificere »naturen« i et rationelt videnskabeligt system er fremherskende hos Isert, ligesom hos mange af hans samtidige biologiske teoretikere. Det forekom selvfølgelig at undersøge også »menneskehedens natur« ved at opgøre antallet af menneskelige racer og arrangere dem kvalitativt i forhold til hinanden. Spørgsmålet om menneskehedens oprindelse var nært forbundet med denne problematik og diskussionen markeredes af både en såkaldt »monogenetisk« og en »polygenetisk« position. Ang. Iserts tanker om menneskehedens fælles oprindelse se, 1788 s. 201f. Jfr. også Curtin 1964 s. 40ff. I de fleste af samtidens danske rejseberetninger omtales slavesystemet som en selvfølge se f.eks. Haagensen 1758, Rask 1754 og Rømer 1760. Sidstnævnte bog er forsynet med en »Fortale til Læseren« skrevet af Erik Pontoppidan, der direkte taler for en vedholdelse af den danske slavehandel ud fra et teologisk synspunkt. Jfr. også Green-Pedersen 1794.

19. Isert 1788 s. 70, 226f, 236ff, 287.

I Ziegenbalgs beskrivelser af tamilerne er denne utopi om eksistensen af det uberørte og ædle ikke tilstede, skønt »hedningernes« fortrin frem for de kristne ofte fremføres. Hvad man selvfølgelig kan forvente af hans formidling af den indiske kultur til religiøse kredse i Europa, så fordømmer han deres »hedenske« skikke. Men han giver samtidig udtryk for en dyb beundring af deres retskafne, regelbundne tilværelse, levet i overensstemmelse med de hinduistiske principper. Undervejs i hans mange skrifter udstødes ret så mange hjertesuk over, at ville de kristne i Europa blot efterleve de bibelske forskrifter ligeså dydigt som disse »hedninger« efterlever deres, så var Guds Rige rykket langt nærmere. Der er således ikke megen vildhed eller primitivitet over de hinduer, som Ziegenbalg beskriver.²⁰

Iserts syn på afrikanerne som »ædle vilde« kommer især til udtryk i beskrivelserne af hans rejse til Aquapem i indlandet. Han fortæller: »Aquapim-folket lever endnu næsten som den første uskyld i paradiset«. De lever endnu som lykkelige, ufordærvede »ædle vilde«.²¹

Et sted i Iserts beretning får filosofen Rousseau direkte et par ord med på vejen. Fortællingen drejer sig om en episode, hvor Isert efter ankomsten til dansk Vestindien er gået ind på en hvid planters besiddelse for at indsamle sjældne planter, og han jages bort af »Mesterknægten« med en serie forbandelser. Efter beskrivelsen af dette, fremfører Isert:

»Oh, Rousseau, Rousseau, hvor ringe bliver dog her din sunde lære agtet! Du, der ikke engang kan affinde dig med, at mennesket tillades for sig selv at nyde frugterne af den jord, som han selv har dyrket, kan her se et eksempel på, at egennyttigheden kan gå så vidt, at mennesket ikke engang tillader en vandrers fod at betræde sin ager!

Møde mellem europæere og afrikanerne på Guldkysten. Stik i den hollandske udgave fra 1797 af Iserts bog.

Hvilken forskel er der ikke mellem denne mands opførsel – en mand, der bærer min hudfarve, en kristen! – og så den vilde neger på Guldkysten! Den første forbød mig at gå på sin jord, mens den anden rydder sten og grene væk fra min vej, så jeg ikke skal komme til skade«.²²

Hverken Isert eller Ziegenbalg har meget til overs for den europæiske kultur. Isert mener, at europæerne i Vestafrika spiser alt for meget kød, det varme klima taget i betragtning, de drikker for meget, og de behandler slaverne

20. Ziegenbalg 1711 s. 12, 75, 79.

21. Isert 1788 s. 287, 296f.

22. Isert 1788 s. 349. Det er nok især denne passus, der har fået Debrunner (1959 s. 73, 75) til at karakterisere Isert som en Rousseau-elev og at betegne hans billede af Afrika som natursværmerisk og romantisk rosenrødt.

dårligt. Desuden kritiserer han den danske kolonimagts indblanding i de afrikanske stammekrige.²³

Også i Ziegenbalgs skrifter er der en god portion civilisationskritik at hente. I Tranquebar levede han mere eller mindre i et åbent modsætningsforhold til kolonisterne. Det kom endog så vidt, at Ziegenbalg af den danske kommandant blev kastet i fængsel nogle måneder anklaget for at stifte social uro blandt koloniens indfødte befolkning.²⁴

Ziegenbalg og Isert har imidlertid forskellige mål med deres kritik af europæerne. For Ziegenbalg udgør de med deres dårlige og ugudelige levemåde en hindring for missionens gennemslag hos hinduerne, og for Isert repræsenterer europæerne de negative sider i afrikanernes kultur. Han siger f.eks.:

»Det er således de oplyste nationer, europæerne, de kristne, der har undervist negerne ud i det syndige.«²⁵

Mens Isert således henfører de afrikanske stammekrige, slavehandlen m.v. til europæernes dårlige indflydelse, mener Ziegenbalg derimod ikke, at de »negative« træk ved hindukulturen skal lægges europæerne til last. I stedet fremføres disse hedningers lette »påvirkethed« af Satan, Brahminerne og de »forfærdelige« gamle hinduprofefer.²⁶

Isert og Ziegenbalg har også forskellige sigter med deres beretninger. Isert skriver i forordet til sin bog:

»at det burde være enhver historisk interesseret forfatters fornemste opgave, at optegne vilde folks sæder og skikke. – Et århundrede, måske mer, og dette folk består ikke mere, eller er i det mindste grundigt forandret.«²⁷

Der skal således samles viden ind om disse »ædle vilde«, før det går hen og bliver for sent, før kontakten med europæerne fordærver disse samfund.

Ziegenbalg har umiddelbart et andet mål med sine beretninger, eller rettere sagt, han har flere:

»For det første, at mine efterfølgere til enhver tid måtte have noget sikkert at holde sig til, ud fra hvilket de, uden den samme anstrengelse, som jeg har måttet sande, kan erkende disse hedningers leveregler. Er man dernæst i stand til på deres eget sprog at påpege og tilbagevise deres falske læresætninger ved hjælp af kristendommen, så bliver de både overbevist om den kristelige læres sandhed og falskheden i deres afgudsdyrkelse.«²⁸

For Ziegenbalg drejer det sig om hurtigst muligt at få indført forandringer i hedningernes såkaldte »ugudelige« liv. Beretningerne om deres kultur og religion skulle tjene som oplysning for kommende missionærer. Et grundigt kendskab til hinduismen ville ifølge Ziegenbalg gøre det lettere for hans efterkommere at trænge ind bag hindupræsternes ideologiske forsvar og således tilbagevise hinduismen på dens egne præmisser. Desuden indeholdt beretningerne et vigtigt budskab til kristne i Europa om at leve mere i overensstemmelse med det kristne budskab, når de nu fik at høre om disse hedningers liv, der var at foragte for deres »djevælske påvirkethed«, men at ære for deres såkaldte »retlevnedhed«. ²⁹

Med sine grundige beskrivelser og analyser af det indiske religionssystem kom imidlertid Ziegenbalg med flere af sine skrifter i klar modvind hos de missionskredse, der støttede

23. Isert 1788 s. 223f, 258ff, 307, 332ff.

24. Nørgaard 1977, 1985, Feldbæk 1980 s. 91.

25. Isert 1788 s. 224.

26. Ziegenbalg 1711 s. 62, 90f.

27. Isert 1788, Vorbericht.

28. Ziegenbalg 1711 s. 12.

29. Ibid.

ham i Europa. Han fik den besked, at man ikke havde sendt en missionær ud til Indien for, at han skulle studere hinduismen og dernæst ligefrem medvirke til en oplysning om denne hedningereligion i Europa.³⁰

Afsluttende bemærkninger

Bartholomäus Ziegenbalg og Poul Isert repræsenterer hver på sin måde en vældig interesse i tiden for at beskrive og forstå de fremmede kulturer, de møder i henholdsvis Indien og Vestafrika.³¹ Ziegenbalg forbliver indenfor den bibelske kosmologi. Han sætter ikke spørgsmålstegn ved Biblens tidsopfattelse, skønt mange af hans ideer om hinduismen kan siges at pege direkte frem mod romantikken og den tidlige indologi. Denne opstår på omtrent samme tid, hvor Isert til gengæld sidder og skriver på sin beretning fra Guld-kysten. Isert præsenterer sin samtid for den »ædle vilde« i de danske kolonier og leverer et skoleeksempel på oplysningstidens opfattelse af de »vildes« evolutionære placering i forhold til den europæiske civilisation.

Den kulturelle mangfoldighed i verden forstod både Isert og Ziegenbalg i en tidlig dimension. At »de fremmedes« sæder og skikke varierede fra de europæiske blev opfattet som udtryk for mere en historisk end en rumlig, geografisk distance.

Dette syn var vel i og for sig også kun at forvente hos missionær Ziegenbalg, der med sin socio-religiøse baggrund stadig her i begyndelsen af 1700-tallet var orienteret mod en mytisk fortid med Biblen som ramme for inkorporeringen af »de fremmede« i det europæiske verdensbillede. For ham må forholdet mellem nutid og datid siges at kunne bruges til at forklare menneskehedens fælles oprindelse, identitet og kulturelle enhed. Om ikke »hedningerne« engang tilbage i fortiden havde haft del i Guds sande lære, så befandt

de sig nu så at sige i forrummet til Gud. De var – temporalt udtrykt – endnu ikke kristne.

Denne tidlige spænding mellem betegnelserne »kristne« og »hedninger«, som er de modbegreber, som Ziegenbalg anvender i sin beskrivelse, og som indebærer en opløsning af den nulevende europæiske modpart, findes kun i modificeret grad mellem de betegnelser, læge Isert benytter sig af. Dette har at gøre med et anderledes syn på forholdet mellem nutid og datid. »De primitive« opfattes af Isert i det store hele som nulevende repræsentanter for vore egne afdøde forfædre. Modsætningsparret »primitiv-civiliseret« må nærmest siges at repræsentere naturlige konstanter, der dog beklageligt nok var i færd med at opløses på grund af den vestlige indflydelse. Spørgsmålet om »de primitive« kulturer ifølge Isert indeholder naturlige, iboende kim til udvikling mod »det civiliserede«, må dog stå åbent hen.

Ziegenbalg mente klart at se djævlens indflydelse hos »hedningerne«. Lunefuldhed, barnlig føjelighed, frygtløshed og den tilfældige egenskab til at forgude alt og intet var karaktertræk, der i tiden ofte blev forbundet med djævlens. En del af indholdet af Ziegenbalgs hedningebegreb må siges at stemme overens med disse karaktertræk. Som gammelt indhold – blot i et nyt begreb – kan dette også på flere måder anses for at leve videre i Iserts begreb om »det primitive«.

Iserts brug af historien eller med andre ord hans syn på forholdet mellem nutid og datid var imidlertid en anden end Ziegenbalgs, hvis folkebeskrivelser kan opfattes som et aspekt af »vores« og »deres« fælles historie. Isert derimod bruger »de fremmede« til en fortolkning af vores historie, af vores egen fortid. I denne holdning ligger begyndelsen til i den europæiske bevidsthed at assimilere de fremmede folk og kulturer som allerede kendte trin eller stadier i den evolutionære udvikling, hvorved disse kulturer som synkrone studieobjekter blev berøvet deres egen historie.

30. Lehmann 1955 s. 56.

31. Om opfattelsen af fremmede folk og kulturer i andre danske rejseberetninger, se Fihl 1986 og 1987.

Litteratur

- Beyreuther, E.: August Herman Francke und die Anfänge der ökumenischen Bewegung. Hamburg 1957.
- Curtin, Ph.D.: The Image of Africa. British Ideas and Action, 1780–1850. Vol 1. Madison 1964.
- Debrunner.: Ein Rousseau-Schüler in Afrika. Evangelisches Missions-Magasin, Neue Folge c III. Basel 1959.
- Degn, C.: Die Schimmelmannns im atlantischen Dreieckshandel. Gewinn und Gewissen. Neumünster 1974.
- Dharmapal, G.: La Religion des Malabars. Im-mensec 1982.
- Bartholomäus Ziegenbalg and the Foundation of the Tranquebar Mission. Zeitschrift für Missionswissenschaft und Religionswissenschaft. 1984.
- Feldbæk, O.: Kolonierne i Asien. I Feldbæk og Justesen: Kolonierne i Asien og Afrika. København 1980.
- Fihl, E.: Some Theoretical and Methodological Considerations on the Study of Danish Colonialism in Southeast India. FOLK, vol. 26. 1984.
- Danske rejsebeskrivelser fra 1600–1850. Opfattelsen af »de fremmede«. Årsskrift for Etnografi 1984/85. 1986.
- Paradisets Have. Jordens Folk (under udgivelse). 1987.
- Green-Pedersen, S.: Negro Slavery and Christianity. Transactions of the Historical Society of Ghana, vol. XV. Legon. 1974.
- The Economic consideration behind the Danish Abolition of the Negro Slave Trade. Gemery, H. A. & Hogendorp, J. S. (eds): The uncommon Market: Essays in the Economic History of the Atlantic Slave Trade. London. 1979.
- Haagensen, R.: Beskrivelse over Eylandet St. Croix i America i Vest-Indien. København 1758.
- Halbfass, W.: Indien und Europa. Basel 1981.
- Hansen, T.: Slavernes Kyst. København 1972.
- Hepper, F. N.: The West African Herbaria of Isert and Thonning. Kew 1976.
- Justesen, O.: Kolonierne i Afrika. I Feldbæk og Justesen: Kolonierne i Asien og Afrika. København 1980.
- Isert, P. E.: Reise nach Guinea und den Caribäischen Inseln in Columbien in Briefen an seine Freunde beschrieben. København 1788.
- Neue Reise nach Guinea und den Caribäischen Inseln in Amerika in den Jahren 1783 bis 1787, nebst Nachrichten von dem Negerhandel in Afrika. Berlin 1790a.
- Poul Erdmann Iserts Reise til Guinea og de Caribæiske Øer. Samling af de bedste og nyeste Reisebeskrivelser, III del. København 1790b.
- Voyages en Guinée et dans les îles Caraïbes en Amérique. Tires de sa correspondance avec ses amis. Paris 1793.
- Bref om Guinea-Kysten och Caribiske Öarne. Stockholm 1795.
- Reize van Kopenhagen naar Guinea, en van daar naar de Westindien en de Caribische Eilanden in Amerika. Amsteldam 1797.
- Iserts Breve fra Dansk Guinea 1783–87. I. J. Raunkiær (ed). København 1917.
- Kwamena-Poh, M. A.: Government and Politics in the Akuapem State 1730–1850. London 1973.
- Lehmann, A.: Es begann in Tranquebar. Berlin 1956.
- Lindemann, K.: Huset med det grønne træ. København 1942.
- Gyldne kæder. København 1948.
- Nørgaard, A.: Tranquebarmissionens tidlige historie. Kirkehistoriske Samlinger. København 1977.
- Tranquebarmissionen (Disputats in manus), del II. 1985.
- Pedersen, J.: Fra Brydningen mellem Orthodoxi og Pietisme. København 1945.
- Rask, J.: En kort og sandfærdig Rejsebeskrivelse til og fra Guinea. Trondhjem 1754.
- Römer, L. F.: Kysten Guinea. København 1760.
- Stampe, L.: Trankebarmissionens hjemlige baggrund. Nordisk Missionstidskrift. 1955.
- Sypher, W.: Guinea's captive Kings: British Anti-slavery Literature of the XVIIIth Century. New York. 1969.
- Ziegenbalg, B.: Propagation of the Gospel in the East. London. 1709.
- Ausführliche Beschreibung des Malabarischen Heidenthums. 1711. W. Caland (ed): Ziegenbalgs Malabarisches Heidenthums. Amsterdam 1926.
- Genealogy of the South-Indian Gods 1713. G. J. Metzger (ed). New Delhi 1984.
- Der Königlich Danischen Missionarien aus Ost-Indien eingesandte ausführliche Berichte. (»Hallische Berichte«) Halle. (Uddrag). 1718ff.
- Thirty-four Conferences between the Danish Missionaries and the Malabarian Bramans in the East Indies. London 1719.
- Several Letters relating to the Protestant Danish Mission at Tranquebar in the East Indies. London. 1720.
- Kleinere Schriften. W. Caland (ed). Verhandlungen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, afdeeling Letterkunde. Nieuwe Reeks, Deel XXIX, no. 2. 1930.

Debat

Helle Otte:

Dansk emigrationsforskning – status og perspektiv

Der er hausse i dansk udvandrers historie i disse år.

Den folkelige interesse for emnet har bl.a. manifesteret sig ved en enorm publikumssøgning til nationalmuseets store udstilling »Drømmen om Amerika«. At interessen ikke kun kan tilskrives udstillingens kvaliteter som sådan ses af, at der ligeledes har været stor søgning til de udvandrers historiske foredrag, som snart sagt alle historiske foreninger, oplysningsforbund og skoler har tilbudt i forlængelse af udvandrers udstillingen. Og det vel at mærke på trods af at mediernes dækning og opfølgning af udstillingen (med TV- og radioudsendelser og masser af uge- og dagbladsartikler) har været så kolossal, at selv en udvandrers arkivar har kunnet føle sig overvældet.

Udvandrers historiens tiltrækningskraft viser sig også i den stigende interesse, som amatørforskere og barfods forskningen viser emnet. Udgangspunktet er naturligvis slægtsforskning. Men ofte fører det slægts historiske arbejde videre. Har man først konstateret at dele af ens familie udvandrede fra Danmark, melder spørgsmålene sig: hvorfor, fra hvad til hvad, hvordan o.s.v. Hvor de slægts- og personalhistoriske studier ofte er af begrænset interesse (og udgives i privat regi), er der udkommet flere fine resultater af sådanne udvandrers historiske amatørstudier. Mange af dem indeholder brevsamlinger eller biografiske skildringer af stor værdi. Nogle enkelte er ligefrem rene kildeudgivelser, der som sådan holder den fine tradition, vi har i Danmark for udgivelse af udvandrers breve, i hævd.

Den første vigtige udgivelse af danske udvandrers breve var Karl Larsens 4-binds værk:

»De der tog hjemmefra« (1912–14). Samtidig udgav H. F. Feilberg brevsamlingen: »Hjemliv på Prærien«. Sidenhen er adskillige udvandrers breve blevet offentliggjorte. Af de bedste brevudgivelser skal nævnes Torben Lange: »Fra Roskilde fjord til Mississippi« (1945), Benedicte Mahler: »Cathrine og Valdemar, et udvandrers par skæbne skildret gennem breve« (1975) og Anton Jepsen: »— Og derfor søger jeg fremmed strand« (1983). I 1981 udgav en kreds af historikere ved Københavns Universitet under ledelse af Erik Helmer Pedersen: »Brev fra Amerika. Danske udvandrers breve 1874–1922«. To af bogens medarbejdere Niels Peter Stilling og Anne Lisbeth Olsen har endvidere fornylig udgivet: »Et nyt liv«, der baseret på tusindvis af private breve giver en dokumentarisk skildring af den danske udvandring til Amerika. For at fuldende billedet kan det nævnes, at en større samling danske udvandrers breve sidste år blev tilgængelig for det engelsksprogede publikum ved Frederick Hales: »Danes in North America«, (Washington Press). Hales brevudgivelse kan ses som en parallel til tidligere udgivelser af norsk-amerikanske og svensk-amerikanske breve (henholdsvis Theodore Blegens: »Land of Their Choice« fra 1955 og H. Arnold Bartons: »Letters from the Promised Land« fra 1975).

Ingeborg Stuckenberg: »Korte Breve fra en lang Reise«

Med John Kousgård Sørensens udgivelse af Ingeborg Stuckenberg: »Korte Breve fra en lang Reise« (Museum Tusulanums Forlag, Kbh. 1986) er så indtil videre sidste skud på stammen udkommet. Der er tale om et meget lille skud. Bogen indeholder 8 korte rejsebreve, sandsynligvis skrevet af Ingeborg Stuckenberg med offentliggørelse for øje om

hendes udvandringsrejse til New Zealand i 1903. Som bilag er endvidere aftrykt 4 private breve, der belyser hendes tilværelse på New Zealand. Sammen med en indledning, diverse tekstkommentarer og et efterskrift er bogen kun på 71 sider. Ikke desto mindre er der god grund til at glædes over, at brevene er blevet offentlig tilgængelige i deres helhed.

Brevenes værdi må først og fremmest tilskrives Ingeborg Stuckenbergs litterære hånddelag. Mest kendt er hun vel som musen, til hvem nogle af periodens smukkeste digte er skrevet. Men også hendes egen skribentvirksomhed er påskønnelsesværdig, hvilket disse rejseskildringer er et bevis på. Samtidig får man en realistisk beskrivelse af den lange, trælsomme og besværlige rejse til *antipoderne*, som titusindvis af danske emigranter i lighed med Ingeborg foretog. Sådanne er forholdsvis sjældne i udvandringslitteraturen.

Tredieklassespassagerernes barske vilkår skildres og ligeledes hvordan førsteklassespassagererne »lorgnetterer dem med en Arogance der grenser til Komik eller – Grusomhed. –« Her berettes om parvenerne, eventyrerne, den unge pige med brudeudstyret i kufferten og brudgommen på Sydhavsøerne, moderen der rejser alene med to babytvillinger, der er søsyge og skriger både dag og nat, den unge mand der hele tiden drejer sin blanke forlovelsesring og skriver mange og lange breve, fyren der har fået sit navn forvansket på rejselisten for visse årsagers skyld, og om den lille krølhårede baby, der rejser »helt allene og jamrer over Tilværelsen i en evig grædende benægtelse til alt hvad der hænder hende. Oh! no, no, no!« Rejseskildringen afsluttes med en illusionsløs beskrivelse af de skuffelser og den håbløshed, som den nye emigranttilværelse havde at tilbyde de fleste.

Dette sidste afsnit må sammen med de private breves depressive kredsen om skuffede forventninger, hjemlængsel og dårlig samvittighed naturligvis læses i relation til de personlige omstændigheder, der omgærdede netop denne rejse og dette nye liv. Men dette gælder jo ikke kun i dette tilfælde. Hvilken udvandrerskæbne er ikke unik?

Netop derfor er udvandrerbreve et vigtigt

historisk kildemateriale. Selvsagt kan man ikke skrive udvandrerhistorie ved hjælp af brevmateriale alene. Men historieskrivningen bliver ofte bedre og mere perspektivrig, når man inddrager kvalitativt kildemateriale. Den personlige dokumentations værdi som kilde ligger først og fremmest i den forståelse, som den giver af udvandringens motiver og mekanismer på det individuelle og psykologiske plan. Ved at kombinere kvantitativt kildemateriale med kvalitativt kildemateriale bliver det muligt at undersøge udvandringen både som massefænomen og som individuel bevægelse. Kun herigennem kan det f.eks. forklares, hvorfor Jens Hansen udvandrede, mens Hans Jensen blev hjemme, skønt de begge boede under nøjagtig samme økonomiske og sociale forhold. Ligeledes bliver det også herigennem muligt at studere den assimilationsproces, som emigranterne gennemgik de første (mange) år som immigrant.

Det var angiveligt denne forståelse for Amerikabrevene som menneskelige og historiske vidnesbyrd og erkendelsen af deres unikke værdi som kilde, der motiverede kredsen af historikere ved Københavns Universitet til i 1981 at udgive en større samling af udvandrerbreve. Samtidig er det nok værdt at understrege, at brevmateriale bør benyttes med forsigtighed. Erik Helmer Pedersen fremhæver i forordet til »Brev fra Amerika« brevenes *folkloristiske* karakter og påpeger, at brugt som traditionel historisk kilde vil udbyttet ved læsningen af Amerikabrevene være beskedent. De få realoplysninger, der herigennem kan høstes, vil i de fleste tilfælde ikke stå mål med den indsats, som skal investeres for at kontrollere oplysningernes pålidelighed og de konkrete breves repræsentative værdi. Helmer Pedersen understreger ydermere, at også brugen af udvandrerbreve som kulturhistoriske dokumenter kræver grundige overvejelser. (Amerika)breve er ofte tendentiøst kildemateriale, hvor det er vigtigt at danne sig en vurdering af brevskriverens personlighed og dermed værdi som øjenvidne. Hele brevsamlinger (eller større uddrag heraf) giver selvsagt de bedste betingelser for sådan kritisk analyse. Mindstekravet må være, at brevene i hvert fald bruges i deres helhed. Det

fine ved den danske tradition for brevudgivelser er netop, at disse krav honoreres. Dette gælder for øvrigt også for de tilsvarende norske og svenske brevudgivelser (Blegen og Barton).

Anne Lisbeth Olsen og Niels Peter Stilling: »Et nyt liv«

Alene i så henseende er Anne Lisbeth Olsen og Niels Peter Stillings: »Et nyt liv. Den danske udvandring til Nordamerika i billeder og breve« (Strandbergs Forlag, 1985) en utraditionel bog. Som undertitlen antyder, baserer skildringen af den danske masseudvandring sig på et omfattende billedmateriale (mere end 150 illustrationer) og et udvalg af mere end 2000 breve skrevet af danske udvandrere mellem 1842 og 1946. Det er forfriskende og fornøjeligt at få fortalt emigrationshistorie gennem billeder og gennem udvandrerens eget, ofte pudsige, dansk-amerikanske sprog. På 188 s. har forfatterne samlet og kommenteret dette brogede materiale i 10 hovedtemaer (=10 kapitler): opbruddet, rejsen til Amerika, mødet med det nye land, danskerne på landet og i byerne, familie- og dagligliv, religion og foreningsliv, den danske presse, synet på Amerika og den næste generation.

Den tematiske tilgang og fokuseringen på det enkelte brev fremfor en større samling er som vist et brud på den danske (og skandinaviske) brevudgivelsestradition. Den tematiske gruppering betyder, at læseren er tilbøjelig til at lægge vægt på brevenes indhold af faktiske oplysninger af økonomisk og social art mere end på deres evt. litterære og kulturhistoriske værdi. Det ligger lige for al den stund, at tematiseringen medfører rod i geografien (er det f.eks. uden betydning om der er tale om breve fra USA eller Canada?), kronologien og personudviklingen (det kan ikke være lige gyldigt hvornår i såvel det historiske som det personlige udvandringsforløb brevet er skrevet). Kan man overhovedet ikke bruge udvandrerbrev repræsentativt? Det mener jeg faktisk ikke man kan alene af den grund, at det er helt tilfældigt, hvilke breve der er blevet bevaret for eftertiden (og hvilke breve der er benyttet til denne udgivelse). Samtidig ud-

gør antallet af bevarede breve en forsvindende lille del af det faktiske antal breve, der blev sendt over Atlanterhavet. Dertil kommer, at mange udvandrere overhovedet aldrig skrev breve. Dette forhold har den ene af bogens forfattere selv fremhævet. I en artikel om det private brevets betydning i udvandrerhistorien (Emigranten nr. 1, 1985) har Stilling præciseret, at et nyttigt udgangspunkt ved studiet af udvandrerbrev vil være en erkendelse af, at der næppe findes nogen typisk udvandrere og alene af den grund ikke noget typisk udvandrerbrev. I stedet slår Stilling til lyd for, at man »på baggrund af vor generelle viden om udvandringens sammensætning klargør hvilken kronologisk, socio-økonomisk og geografisk del af udvandringen denne eller hin brevskriver tilhører«. Formodentlig har forfatterne haft dette in mente under redigeringen og dermed reduceret ulemperne og faldgruberne ved en tematisk tilgangsvinkel til mindst muligt.

Indrømmes må det da også, at den anvendte fremgangsmåde har sine iøjnefaldende fordele. Mange af brevene i »Et nyt liv« er dramatiske og litterære highlights, som med deres beretninger om store og små begivenheder på godt og ondt giver et billede af de menneskeskæbner, der skjuler sig bag den historiske udvandrerforsknings mange tal. Og bogen giver sig for så vidt heller ikke ud for at være mere end gode historier til historien. Derudover er det naturligvis kun glædeligt, at også faghistorikeren kan lære af dem. »Et nyt liv« viser, at historieskrivningen kan blive bedre og mere perspektivrig, når man inddrager kvalitativt kildemateriale.

Et decideret minus ved bogen er underprioriteringen af billedstoffet. Billedmaterialet er hovedsagelig sat som små, undertiden gnidrede illustrationer i margenen. Det er en fejlprioritering. Netop i en bog af denne karakter burde den visuelle side af sagen have været ligestillet med den tekstlige. Forlaget, snarere end forfatterne, må stå model til denne kritik.

Erik Helmer Pedersen: »Drømmen om Amerika«
og »Pionererne«

Havde herværende omtale af »Et nyt liv« været bragt i umiddelbar forlængelse af bogens udgivelsestidspunkt, kunne man med god grund have slået fast, at bogen også var utraditionel i den forstand, at den koncentrerede sig om danske udvandrere som *indvandrere*. Det siger noget om aktivitetsniveauet inden for området, at det udsagn må stryges nu 9 måneder senere. I mellemtiden er udkommet hele to bøger, der ligeledes vægter, hvordan det gik danskerne efter ankomsten til de oversøiske lande. Det drejer sig om Erik Helmer Pedersens to bind i Politikens Danmarkshistorie uden for Danmark: »Drømmen om Amerika« (1985) og »Pionererne« (1986).

For begge bøger gælder det, at de udstyrmæssigt er på højde med bøger fra Politikens forlag, når de er bedst – og det siger som bekendt ikke så lidt. Forlagsredaktionen har Jens Fleischer stået for og samme Fleischer er en superb billedredaktør. Så godt som hver eneste illustration har en egenverdi, er en anekdote i sig selv. Sådan skal det være, når det gælder billedredaktion. Det er straks mere problematisk, hvis princippet går igen i den skriftlige fremstilling. Og det indtryk kan man få under læsningen af disse to bøger om danske i udlandet.

Begge bind er meget velskrevne og er bl.a. gennem deres præsentation af mange enkeltpersoners liv og oplevelser både spændende og bevægende. Men sandelig også uhyre kalejdoskopiske. Som håndbog er begge bøger imidlertid helt uvurderlige og samler så godt som al den p.t. eksisterende viden indenfor emnet.

I »Drømmen om Amerika« er vægten lagt på en beskrivelse af dansk udvandring til USA i masseemigrationens periode fra 1870'erne og til o. l. verdenskrig. Men også den tidligere og senere udvandring behandles, ligesom dansk udvandring til det øvrige Amerika og Canada er taget med. Overordnet er det som nævnt danskerne som indvandrere, deres liv i det nye land, der beskrives. I forlængelse heraf behandles en række temaer som dansk kirke- og foreningsliv, organisa-

tionsdannelse og dansk-amerikansk presse og litteratur. Det er bogens store fortjeneste, at det dansk-amerikanske mindretals historie således bringes frem i lyset. Præsværdigt er det også, at tyngdepunktet i skildringen ligger i udvandrernes egen oplevelse af deres situation – »på bekostning af en abstrakt teoretisering over årsagsforhold bag de skildrede massefænomener«, som der står i forordet. Man kan i den forstand læse fremstillingen(erne) (i mindre grad »Drømmen om Amerika« end »Pionererne«) som et oplæg til den fremtidige forskningsindsats, som så i større grad kan lade sig styre af metodiske og teoretiske overvejelser.

I »Pionererne« gælder det beskrivelsen af de 100.000 personer, som »Drømmen om Amerika« ikke fik greb om. Den lange række af danskere, som fra midten af 1800-tallet og op til vore dage, er rejst mod så fjerne horisonter som: Sibirien, Kina og Japan, Sydøstasien og Hollandsk Ostindien, Australien og New Zealand, Stillehavsområdet og Afrika.

Pionerhistorie er i sagens natur fundamenteret set beretningen om en række enkeltskæbner, som det kan være svært om overhovedet muligt at samordne til større, historiske helheder. Helmer Pedersen har forsøgt at skabe sammenhæng ved at opdele forløbet i 3 perioder: 1) 1850–1914 »De gevinstsøgende danskere«, 2) 1914–1939 »Udstationerede danskere i en imperieverden under opbrud« og 3) 1939ff »De bistandsydende danskere i en 3. verden«. Desuden opereres der med en geografisk opdeling i historisk begrundet rækkefølge.

Sjovt og fascinerende er det at læse om alle disse celebre og navnkundige samt mere anonyme personers liv og levned. Der er i mange tilfælde tale om det, man med en noget kvindechauvinistisk karakteristikk kunne kalde »rigtige drengestories« eller måske ligefrem »mandfolkehistorier«. Forfatteren fremhæver selv, at disse person- og miljøskildringer kun i grove træk sættes i relation til den bagvedliggende udviklingshistorie. Ret har forfatteren da også i, at der ikke eksisterer en teori-dannelse som tvangsfrit lader sig anvende til en samlet forklaring af de danske pionerers

faktiske adfærd i en verdenshistorisk sammenhæng. Men en større præcisering af begrebet pioner ville måske have hjulpet forfatteren bedre på vej.

Hvilke pionerer er der tale om? Er det de personer, der så at sige banede vejen for masserne? Senest har Sune Åkermann – en af de centrale personer i svensk emigrationsforskning – påpeget, at deres betydning er svær at overvurdere.¹ Men i såfald har Karen Blixen vel ikke noget at gøre i bogen. Er det derimod de personer, for hvem Danmarks grænser føltes for snævre, det handler om, ja så er det svært at se, hvorfor den danske missionær i Japan eller de moderne u-landsfrivillige er taget med. Drejer det sig om at følge udviklingen fra den første pionerudvandring til et middelalderligt Rusland, der havde brug for dyrlæger og op til i dag 150 år senere, hvor dansk teknik og know-how også eksporteres via udsendte danskere ansat i firmaer, der handler og bygger i oversøiske lande? I så fald må man spørge efter sammenhængen mellem dette og de fattige, jyske landarbejderes udvandring til Australien i 1870'erne? Hermed være ikke sagt, at behandlingen af de enkelte felter er uden perspektiv. Langt fra. Specielt er ansatserne til at indkredse dansk erhvervsvirke i udlandet inspirerende. Dansk erhvervsvirksomhed uden for landets grænser er et væsentligt led i Danmarkshistorien. Det er ikke mindre vigtigt at vide noget om dansk ingeniørvirksomhed i det nære og fjerne østen som om Jens Hansens guldgravervirksomhed i Californien.

I »Pioneren« har intentionen imidlertid været, at berøre flest mulige aspekter af emnet og det understreger fremstillingens kalejdoskopiske præg. Mest uheldige konsekvenser får det i forbindelse med forsøget på et overordnet bud på pionerernes bevæggrunde. Der kan stilles mange spørgsmålstejn ved den historicering af pionerånden, som de 3 tidligere nævnte hovedoverskrifter angiveligt er udtryk for. Der kan være forskel på formen,

på den måde danske udlandsvirksomheder f.eks. agerer, men formålet er vel økonomisk gevinst – nu som for 100 år siden.

Imidlertid kan der være god grund til at understrege forfatterens egne ord, at begge bind på godt og ondt er en slags status over, hvor langt vi er indenfor dansk udvandrerhistorisk forskning. Således bygger fremstillingerne også kun i meget ringe udstrækning på egentlige primærundersøgelser, men på trykt materiale. Det er flot, at Helmer Pedersen, der er den herhjemme der har arbejdet længst og dybest med emnet, sådan uden videre deler sin viden med alverden. Man aner da også, at forfatteren har haft lyst til mere end det. I begge bind bringes afslutningsvis – sikkert ikke uden sværds slag med forlaget – afsnit med litteraturvejledning og overvejelser om den fremtidige indsats. Denne bold vil blive taget op senere.

Jørgen Würtz Sørensen: »Rejsen til Amerikas Zion«

Forinden skal en sidste titel omtales her, nemlig Jørgen Würtz Sørensens bog om den danske mormonudvandring før århundredeskiftet: »Rejsen til Amerikas Zion« (Forlaget Fenre, 1985). Den korte (120 s.) og rimelig lettilgængelige fremstilling af mormonernes udvandring fra Danmark er led i et større arbejde omkring den religiøse udvandring fra Danmark frem til 1. verdenskrig.

Den danske mormonudvandring er et spændende, men ikke særligt kendt kapitel i dansk udvandrerhistorie. Focuseringen på udvandringen som massefænomen har medført, at man i mindre grad har beskæftiget sig med den religiøse udvandring. Dels var den talmæssigt begrænset og dels foregik den tidligere (nemlig i 1850'erne og 1860'erne), hvor den store socialt betingede udvandring endnu ikke var startet. Mormonudvandringen var bl.a. begrundet i ønsket om at komme væk fra det Danmark, hvor religiøse mindretal trods

1. Se Sune Åkermanns sammenfatning af diskussionerne på symposiet: Indvandrer – Sverige och Svensk-Amerika arrangeret af det svenske Emigrantinstitut og Statens Indvandrerverk, februar 1986 i: Meddelanden från Emigrantinstitutet 3. Växjö 1986.

Debat

1849-grundlovens formelle religionsfrihed stadig blev forfulgt af myndighederne og befolkningen. Bl.a. derfor kan man også konstatere, at mormonudvandringen adskiller sig fra den øvrige udvandring ved, at man ikke havde noget ønske om at bevare eller videreføre det danske sprog eller dansk kultur i det nye land – netop fordi forholdene i Danmark blev betragtet udelukkende negativt. Würtz Sørensen ser da også mormonerne historie som et vigtigt korrektiv til det han kalder de sædvanlige lovprisninger af dansk demokrati og frisind og dermed til dansk politisk historie.

I sit forsøg på at vise, at mormonvækkelsen og -udvandringen snarere var udtryk for social og politisk protest end religiøs fanatisme benytter Würtz Sørensen sig af dagbøger, selvbiografier, breve og tidsskrifter. Hermed bidrager bogen også metodisk til emigrationshistorien, og det bliver spændende at se denne kvalitative, bevidsthedsmæssige indfaldsvinkel benyttet i forbindelse med det større arbejde, forfatteren er i gang med.

Expansion

Ovennævnte er indicier på, at den generelle interesse for udvandrershistorie også gør sig gældende blandt faghistorikere. Den nordiske emigrationsforsknings store tid var tiåret 1965–1975, hvor en række afhandlinger og bøger blev publiceret. Herhjemme udkom Kristian Hvidts disputats («Flugten til Amerika») i 1971. Men i mange år har den været en enlig svale. Ganske vist blev afhandlingen fulgt op af en del specialer og artikler om enkelte sider af dansk udvandring og ligeledes har der været ansatser til at etablere egentlige forskningsgrupper, mest levedygtigt på Institut for økonomisk historie ved Københavns Universitet. Men et egentligt forskningsmiljø og tradition for emigrationsforskning eksiste-

rer ikke i Danmark (modsat f.eks. Sverige).² Meget tyder imidlertid på, at denne stilstand er ved at ændre sig.

Et vigtigt element i denne proces kan meget vel vise sig at være reorganiseringen af Det danske Udvandrerarkiv i Aalborg. I 1983 fik Arkivet status som en selvejende forskningsinstitution ved Aalborg Universitetscenter. Den nye status som videnskabelig institution betyder, at Udvandrerarkivet skal udbygges til specialbibliotek og arkiv for dansk emigrationshistorie. I forlængelse heraf er Udvandrerarkivet nu også forpligtiget til at drive videnskabelig forskning og udbrede kendskabet til emigrationshistoriske emner og problemstillinger.

Som første skridt i denne retning har Udvandrerarkivet taget initiativ til dannelsen af Dansk udvandrershistorisk Selskab. Selskabets formål er at fremme og formidle udvandrershistoriske studier, hvilket bl.a. sker gennem udgivelsen af årsskriftet: Emigranten. Udover at bringe artikler om dansk udvandring og omtale udvandrershistorisk relevante initiativer er det hensigten, at Emigranten skal fungere som kontaktorgan og koordinerende instrument for forskningen (i skrivende stund er der udkommet to numre af årsskriftet).

Derudover har Udvandrerarkivet oprettet en skriftserie: Udvandrershistoriske Studier. Første publikation i serien er »Bibliografi over dansk-amerikansk udvandrershistorie«, hvormed der for første gang foreligger en samlet oversigt over et meget spredt materiale. Seriens næste udgivelse vil sandsynligvis også blive et hjælpemiddel til videre forskningsindsats, nemlig en oversigt over Udvandrerarkivets arkivalske samling, der er blevet færdigregistreret ved dette årsskifte.

I denne sammenhæng skal nævnes et andet indicium på den stærke aktivitet, som gør sig gældende indenfor området. Manuskriptet til

2. Så sent som her i foråret publiceredes den sidste (?) disputats i rækken af større, svenske udvandrershistoriske afhandlinger. Mellem 20 og 30 er det blevet til siden 1965. I de sidste par år har de svenske udvandrershistorikere mere og mere koncentreret sig om etnicitetsspørgsmålet og i tværvideenskabeligt samarbejde drevet kultur mødeforskning. Denne udvikling har også fået sit institutionelle udtryk: Centrum for multietnisk forskning ved universitetet i Uppsala. For nærmere præsentation af Centret se: Harald Rundblom: »Multietnisk i Uppsala« i *Indvandrere og Minoriteter*, nr. 4, 1984.

udvandrerbibliografien blev færdiggjort 1983. Allerede her i 1986 kunne Emigranten bringe flere sider med supplerende titler – og så er der endda kun tale om dansk-amerikansk udvandrerhistorie.³

Flere af titlerne er hovedfagsspecialer. Den mærkbare opblussen i interessen for udvandrerhistoriske emner på universiteterne er nemlig ikke kun begrænset til lærerkræfterne her. De sidste par år har der ligeledes været tale om en expansiv studenteraktivitet indenfor emnet godt hjulpet på vej af de prisopgaver, som universiteterne har udskrevet. I Århus blev der i 1983 udskrevet en prisopgave om den danske kirkes betydning for emigrationen og grundlæggelse af udvandrerkolonier i USA. Sidste år udskrev Odense Universitet en prisopgave om dansk udvandring til Latinamerika i mellemkrigstiden. I år er der udskrevet en tilsvarende ved Københavns Universitet om dansk udvandring til Australien.

Fornyelse

Sammenholder man ovennævnte aktivitet i en statusopgørelse over, hvor dansk udvandrerforskning befinder sig i dag må man konstatere, at der virkelig er tale om en *fornyel* interesse i ordets videste betydning. Fornyelsen er såvel kvalitativ som kvantitativ.

Kristian Hvidts disputats er og bliver en milepæl i dansk udvandrerhistorisk forskning, fordi den ved hjælp af edb-teknikken klarlagde kvantitative sider af baggrunden, omfanget og fordelingen af den danske udvandring i udvandningsbevægelsens mest betydningsfulde periode. Disputatsen er med god grund ofte blevet berømmet for sine fine kvaliteter. Dette skal langtfra anfægtes her. Problemet er måske netop dens kvalitet. Den så at sige åbnede og lukkede for emnet på én gang. Også metodisk. Den dannede så kraftig skole, at der skulle gå o. 15 år før end nye metoder og problemstillinger begyndte at trænge sig på i udvandrerhistorieskrivningen.

I ly af de statistiske oplysninger, som blev stillet til rådighed med Hvidts disputats, kunne forskningen herefter ganske vist koncentreres om at klarlægge en række enkeltforhold om selve udvandringen. Men undersøgelserne op gennem 1970'erne var ligeledes for de flestes vedkommende af kvantitativ karakter. Et andet fællestræk er at synsvinklen i undersøgelserne har været hjemlandets. Man har koncentreret sig om, hvem der udvandrede, hvornår og hvorfor. Mange af studierne (det gælder især de undersøgelser, der har været foretaget af udvandringen fra bestemte lokalområder i Danmark) er således mere socialhistorie end emigrationshistorie.

Såvel universitetsspecialerne som omtalte bøger, skrevet af etablerede forskere (Stilling og Olsen, Würtz Sørensen og Helmer Pedersen) er udtryk for, at nye metoder og emner nu endelig er slået igennem i den udvandrerhistoriske forskning herhjemme. Men samtidig med at man kan konstatere dette nybrud, må man også indrømme, at dansk emigrationsforskning befinder sig i et knudepunkt, hvor man konfronteres med behovet for teoretisk diskussion.

Hidtil har udvandrerforskere argumenteret så overbevisende for udvandrerforskningens relevans for dansk historie i almindelighed og for f.eks. social- og kulturhistorien i særdeleshed. Man kunne passende nu diskutere, hvad udvandrerforskningen kunne hente af inspiration hos disse discipliner. Historievidenskaben har de sidste år udviklet nye teorier og metoder (specielt indenfor sidstnævnte særdiscipliner), som også udvandrerhistoriske forskere med fordel kunne inddrage. Men også et bredere tværvideenskabeligt samarbejde kunne vise sig frugtbar. Historikere har meget at lære af andre discipliner, ikke mindst de antropologiske (etnologi, kulturanthropologi). Den interesse, som historisk forskning i disse år også herhjemme er begyndt at vise etnicitetsaspektet, kan vise sig vældig perspektivrig (f.eks. ligger det lige for at stille spørgsmålet, om man med sådant et perspektiv

3. Her skal kun nævnes nogle af de arbejder, som ikke kan findes i »Bibliografi over dansk-amerikansk udvandrerhistorie« og dennes supplementsliste i EMIGRANTEN nr. 2, 1986, enten fordi de omhandler dansk udvandring til andre steder end USA eller er offentliggjorte her i 1986.

kunne få svar på, hvorfor socialismen mislykkedes i USA, verdens største industrination). Uden tvivl ville sådanne studier af danskerne som etniske mindretal vinde ved, at man skævede til de metoder og problemstillinger som anvendes indenfor den moderne indvandrerforskning. Ud fra indvandrerforskernes resultater og erfaringer kunne nye spørgsmål stilles til et historisk materiale. M.a.o. at man prioriterer et samspil mellem indvandrerforskningen og indvandrerforskningen henimod en egentlig *migrationsforskning*. Større teoretisk afklaring ville også kunne bidrage til den nødvendige styring af den videre indsats. Skulle man opstille en prioritetsliste over vigtig fremtidig udvandrerforskning, er videre undersøgelser af danskere som etniske mindretal det, der trænger sig stærkest på. Hermed vil man også helt konkret kunne bidrage til det forskningsprojekt om interetniske relationer (specielt mellem skandinavier) i USA 1870–1970, som svenskerne har sat igang (ved Centrum for multietnisk forskning i Uppsala og Emigrantinstituttet i Växjö). Det er imidlertid vigtigt, at man i et sådant arbejde bryder med de tidsmæssige og geografiske rammer, som hidtil har omgrænset udvandrerforskningen, således at man kan få nuanceret begreberne lidt. Intuitivt er alle klar over, at der er forskel på en emigrants ageren afhængig af personens køn, klassetilhørsforhold og alder, om han/hun udvandrede fra Thy til Thisted Lake i USA i 1880'erne eller han/hun deltog i et kollektivt udvandringsprojekt til Venezuela i 1920'erne. Men hvori består forskellen og hvorfor?

Tidspunktet for at samle kræfterne i sådanne fællesprojekter synes at være det rette. Men det forudsætter naturligvis et vist samarbejde på tværs af både faggrænser og landegrænser (i første omgang de nationale). Men hvorfor ikke?

Litteratur

- Winni Andersen m.fl.: »Dansk udvandringsstruktur i 1920'erne«. AUC 1986.
Gorm Bahnsen: »Danmark er et lille dejligt land«. En undersøgelse af billedet af og holdningen til udvandring i »Nordjyllands Arbejderblad« 1887–1900«. AUC 1986.

- Peter Birkelund: »Dansk udvandring til Australien 1868–99«. Kbh. Universitet 1984.
Hanne Grønberg Christensen: »Den danske udvandringspolitik i mellemkrigsårene«. Odense Universitet 1986.
Janni Jensen m.fl.: »Aalborg-pressen og den nordjyske udvandring i 1890'erne«. AUC 1986.
Tage Kaarsted: »Nyborg-Bogato og retur« i Erhvervshistorisk Årbog 1984.
Jørgen Bjørn Kullmann: »I dansk og brasiliansk tjeneste«. Sao Paulo 1985.
John Pedersen: »Politi og udvandring« i Politihistorisk Selskabs årsskrift 1986.

Vagn Frederiksen: Bemærkninger til Erik Strange Petersen (red.): Th. Sørensen: Socialstatistiske undersøgelser

I Fortid og Nutid, bd. XXXIII s. 143f, anmelder Ole Hyldtoft de af Erik Strange Petersen redigerede genudgivelser af Th. Sørensen: Socialstatistiske undersøgelser. Ja, anmeldelse er vel så lidt sagt, for kompetent på området, som Hyldtoft er, fremstår hans indlæg snarere som et værdifuldt supplement til Strange Petersens indledning om Th. Sørensens socialpolitiske virksomhed i særdeleshed og arbejderspørgsmålet i almindelighed. Selve anmeldelsen er holdt i kollegiale vendinger, og de egentlige kritiske bemærkninger er ret få. At Strange Petersens arbejde fortjener anerkendelse, turde være hævet over enhver tvivl om ikke for andet, så fordi han har genoptaget et emne, som længe har været forsømt til trods for, at det langt fra er tilstrækkeligt belyst. Formodentligt skal man se Hyldtoft's indlæg i dette lys.

Problemet med en sådan anmeldelse er blot – hvis den får lov at stå alene – at de uklarheder og tvetydigheder, som Strange Petersens biografiske indledning om Th. Sørensen også indeholder, ikke bliver korrigeret eller afklaret ved en debat. I dette lys skal nærværende indlæg opfattes, idet jeg gennem 3 års studier ved historieuddannelsen ved RUC har beskæftiget mig en del med såvel sygekasseorganisationen og den danske socialforsikring som med arbejderbevægelsen og arbejderspørgsmålet, og gennem disse studier

kommet til nogle andre konklusioner end Erik Strange Petersen. Disse vil jeg i det følgende søge at fremlægge, idet jeg dog er klar over, at det til tider kan forekomme petitesse-agtigt.

Som den første af Strange Petersens uklarheder vil jeg fremhæve hans tilsyneladende sammenblanding af begreber (social-)forsikring og (social-)forsorg. Han bruger begreberne, som om de var synonyme, hvorved en vigtig pointe i udviklingen af den danske sociallovgivning går tabt. Forsorg eller forsørgelse betyder sørge for/understøtte, og socialforsorg betyder »samfundets«/det offentlige forsørgelse af samfundsmedlemmer, der ikke kan klare sig selv (sørge for sig selv (jvf. særfor sorgen for evnesvage, børnefor sorgen for bl.a. forældrelose børn osv.)). Derimod betyder forsikring – som ordet siger – at forsikre sig mod f.x. sygdom eller brand ved præmiebetaling. Følgelig betyder socialforsikring ved præmiebetaling at sikre sig mod de økonomiske konsekvenser af arbejdsløshed, sygdom, invaliditet osv. under »samfundets«/det offentlige kontrol/tilsyn og garanti.

Loven om anerkendte sygekasser af 1892 var den danske socialforsikrings første lov (A-kasseloven af 1907 den anden), mens loven om alderdomsunderstøttelse af 1891 var en forsørgelseslov (en af socialforsorgens love).

Når Strange Petersen således s. 33 skriver om Th. Sørensens virksomhed i den offentlige socialforsorgs tjeneste, er det ikke i den gængse betydning af ordet, og uklarheden skyldes primært mangel på sondring mellem begreberne. Han er nemlig udmærket klar over, at hjælp-til-selvhelp blev »det styrende socialpolitiske princip«, men ser ikke klart dets absolutte forbindelse med forsikringselementet. Hjælp-til-selvhelp betyder netop statshjælp til selvhelp, dvs. at staten/»samfundet«/det offentlige hjælper den, der vil hjælpe sig selv – ikke offentlig forsørgelse. Forudsætningen for at få hjælp fra staten var, at man ved indbetaling af medlemskontingent (forsikringspræmier) selv havde vist sig villig til at forsøge at klare sig selv/sørge for sig selv.

Skal man bruge et nutidigt eksempel, kan det være forskellen mellem bistandsklienten og den arbejdsløse skibsværftsarbejder, der er

medlem af en A-kasse. Bistandsklienten, der også er arbejdsløs, får hele sit livsunderhold på socialkontoret, dvs. bliver forsørgt af det offentlige, mens skibsværftsarbejderen i princippet blot får en del af den forsikringssum udbetalt, som han har opsparet, når han hæver sin understøttelse. Derudover får han et statstilskud – en slags statslig præmie for sin forudseenhed – og altså et noget større beløb til rådighed end bistandsmodtageren (fattighjælpsmodtageren), der af den ene eller anden grund ikke har været medlem af en A-kasse.

I den forbindelse er det værd at pointere, at det nok så meget var selvhelpen, altså det personligt indbetalte præmiebeløb, som frivilligheden, der blev betragtet som det opdragende element. Folk af arbejderklassen skulle lære, at de skulle yde for at nyde. Derigennem ville de lære sparsommelighedens dyd, blive forudseende osv. og derved stå bedre rustet mod pludselige konjunkturuomslag, hændelige uheld og midlertidige indkomstbortfald. Frivilligheden og selvhelpen var dog i realiteten to sider af samme sag, idet selvhelpen – medlemskontingentet – blev »ofret af egen fri vilje«.

En anden af Strange Petersens uklarheder angår selvhelpsbevægelsen, idet det ikke tydeligt fremgår, om han henregner sygekassebevægelsen hertil, hvad den absolut skal. Strange Petersen nævner således både bankbogholder V. S. V. Faber (senere sparekasseseinspektør), pastor H. C. Sonne og lægen F. F. Ulrik, men ikke lægen L. I. Brandes (1821–1894), Trautners læremester, som selvhelpsbevægelsens foregangsmænd. Brandes virkede ellers i 30 år for sygekassesagen, og han var en af de første, der tog spørgsmålet op til overvejelse, efter han i 1850'erne havde studeret de franske selvhelpssygekasser. I 1861, dvs. året før laugstvangens ophævelse med næringsfrihedslovens ikrafttræden, udsendte han således skriftet »Om Fattigdommens Tiltaget i Kjøbenhavn og om Sygekasser som et af Midlerne til at standse denne«.

Skriftet udsendte han netop for at vejlede laugssygekasserne (svendeladerne) og de frivilligt etablerede sygekasser i fastsættelsen af rimelige kontingentstørrelser i forhold til kas-

sernes ydelser (oftest fri lægehjælp, medicin og sygehusbehandling og evt. et mindre beløb i »sygedagpenge«), når den tvungne »forsikringspligt« ophørte med næringsfrihedslovens ikrafttræden. Især lagde han vægt på, at kasserne blev økonomisk solide, hvorved han forstod et så højt medlemskontingent, at der kunne opspares en reservefond til imødegåelse af epidemiske og endemiske sygdomme ud over, hvad der gik til de almindelige ydelser. Manglede reservefonden, ville en lokalt afgrænset sygdom (endemisk sygdom) let slå bunden ud af især de frivillige sygekasser, der i modsætning til de fagligt afgrænsede laugsygekasser var stedligt afgrænset, var en af Brandes' konklusioner på studierne af de franske sygekasser.

Nuvel, her er det ikke hensigten at gennemgå hverken L. I. Brandes' skrift fra ende til anden eller hans virke inden for sygekassebevægelsen. Blot skal det nævnes, at han tog initiativ til oprettelsen af en levedygtig sygekasse for kvindelige arbejdere, »Den gjensidige Hjælpeforening for kvindelige Haandarbejdere af 1867«. Endvidere skal det fremhæves, at Brandes 15–20 år før, Th. Sørensen gav sig i kast med sine socialstatistiske undersøgelser, påbegyndte udarbejdelsen af sygelighedsstatistik i Danmark, idet han som medlem af »Kommissionen af 1861 til Udarbejdelse af et Normaludkast til Vedtægter for frivillige Syge- og Begravelsesforeninger« fik gennemført en opfordring til alle sygekasser om at indsende beretninger til Indenrigsministeriet. De første af disse indkom i 1862, men var så mangelfulde, at Statistisk Bureau nægtede at bearbejde dem, hvorefter Brandes på ministeriets opfordring påtog sig opgaven. Endelig skal dette lille bidrag til en Brandesbiografi afsluttes med et citat fra ovennævnte skrift – et citat, der efter min mening både dokumenterer min fremhævelse af selvhjælpens opdragende virkning og opfattelsen af sygekasserne som en af selvhjælpsbevægelsens vigtigste institutioner. Vi springer ind der, hvor Brandes har skildret, hvordan en arbejderfamilie pga. konjunkturomslag, sygdom o.l. havner i det offentlige fattigvæsens varetagt, og derefter fortsætter:

»Men naar den engang har erholdt denne (fattighjælpen, VF), er det sjældnere, at den atter hæver sig. Det kommer saaledes an paa, om Familien i den Tid, da den fortjente noget, har lagt Lidt tilside og sørget for at være i en Sygekasse. Forsynligheden hos Haandværkeren og Arbeideren danner derfor i Forbindelse med Flid den vigtigste Dæmning mod Fattigdommen, og de Institutioner, der fremme og understøtte Selvvirksomheden, ere saaledes af en overordentlig stor Betydning til at forhindre Fattigdommens Stigen. Hertil hører fornemmelig Sparekasser og Sygekasser, ...«

Sammenfattende må det konkluderes, at selvhjælpsbevægelsen var en særdeles bred bevægelse, og hver foreningstype havde sine »specialister«. L. I. Brandes havde studeret de franske sygekasser, H. C. Sonne Rochdaleværneres og de britiske arbejderes forbrugsforeninger (jvf. Om Arbejderforeninger af H. C. Sonne 1866 og 1867), mens V. S. V. Faber som redaktør af hele selvhjælpsbevægelsens organ, »Arbeideren«, var mere bredt orienteret om forskuds-, kredit-, produktions- og husholdningsforeninger samt sparekasser (jvf. hans foredrag i Det kgl. Landhusholdningsselskab 1871, optrykt i Tidsskrift for Landøkonomi, 4 rk. bd. 5, 1871, s. 114ff.). Derimod må F. F. Ulrik – til trods for hans interesse for selvhjælpsbevægelsen, en interesse, der formodentligt blev vakt af den konkurrence, som regeringen i 1865/66 udskrev herom – primært henregnes til den retning, der senere er blevet kaldt »lægefilantropien«. (F. F. Ulrik slog i skriftet »Med hvilke Midler bør Fattigdommen modarbejdes« (1869) bl.a. til lyd for oprettelsen af brugsforeninger og sygekasser).

På et tredje punkt kommer Strange Petersen også noget let hen over en ret stor problematik – nemlig i spørgsmålet om Socialdemokratiet og Th. Sørensen nærmede sig hinanden, hvad socialpolitiske anskuelser angår. Side 36 hævder han, at Socialdemokratiet opgav sin principielle modstand mod såvel selvhjælps- som hjælp-til-selvhjælpsprincippet. En sådan udlægning er yderst problematisk, hvad man bl.a. kan overbevise sig om ved at

gennemgå rigsdagsforhandlingerne 1888–92 om sygekasseloven og den senere lovrevision, der reelt begyndte i 1908 med Socialdemokratiets fremsættelse af et forslag om offentlig sygesikring og sluttede med lovrevisionen i 1915. Såvel P. Knudsen i Landstinget som C. Hørdum i Folketinget fremhævede – bl.a. under udvalgsarbejdet – Socialdemokratiets principielle holdning »at Sundheds- og Sygeplejen i alle Enkeltheder bør være et offentligt Anliggende« (jvf. Rt. 1890–91, Tillæg B, sp. 1739–43 og Rt. 1891–92, Tillæg B, sp. 546–62, sp. 1670f. og sp. 1894). Samme indhold dannede grundlaget for det lovforslag om offentlig sygesikring, som Socialdemokratiet fremsatte i 1908, og så sent som i 1914 står P. Knudsens efterfølger, Th. Stauning, på samme standpunkt i Folketinget:

»Vi har den Opfattelse, at Sygeplejen bør være en Samfundsopgave«, (...), dvs. »sikre Smaafolk gratis Adgang til disse Helbredelsesmidler« (lægehjælp, medicin, sygehusbehandling m.v., VF).

I dette uddrag af Folketingsforhandlingerne om sygekasselovens revision i samlingen 1913/14 (optrykt i Sygekassetidende, 18. årg. nr. 6) fremgår det tydeligt, at Socialdemokratiet netop ikke opgav sin principielle modstand mod selvhjælpsforanstaltninger. Forholdet var snarere det, at partiet i den konkrete politik gik på kompromis med den principielle holdning, især for at sikre arbejderne størst mulige statstilskud, så færrest muligt mistede stemmeretten som følge af modtagelse af fattighjælp. Dvs. helt frem til Th. Sørensens død i 1914 fastholdt Socialdemokratiet som principiel holdning, at sygesikring burde være et offentligt anliggende. Spørgsmålet er så, om Socialdemokratiet tidligere havde været kategorisk afvisende over for mindre forbedringer for arbejderne, baseret på hjælp-til-selvhjælps-princippet? Og svaret er nej. Godt nok tordnede Pio mod Faber og Sonne, kaldte den første en »doktrinær Vigtigmager« og den anden »en forstyrret Præst« (Soc.-Dem. 26/10-1875), men når det kom til konkrete forslag, baseret på hjælp-til-selvhjælps-princippet, var han langt mindre af-

visende. Da nogle Venstre-folk med Th. Nielsen i spidsen i rigsdagssamlingerne 1874/75 og 1875/76 fremsatte et forslag om kommunale understøttelseskasser (jvf. Rt. 1874/75 Tillæg A, sp. 1813–22), blev det i første omgang afvist af E. Klein (Soc.-Dem. 5/12-1874), men da Pio igen overtog redaktørposten, var tonen anderledes anerkendende (Soc.-Dem. 8/2-1876), selv om forslaget, som Th. Nielsen som pointerer i februar 1875 i »Morgenbladet« (ordret gengivet i Soc.-Dem. 19/2-1875), var baseret på hjælp-til-selvhjælps-princippet. Skiftet i Socialdemokratiets holdning til selvhjælpsforanstaltninger skal formodentligt tidsfæstes til 1877/78, hvor først A. Mundberg (Soc.-Dem. 30/7-1877), dernæst S. Hansen (Soc.-Dem. 16/2-1878) og senere A. C. Meyer (Soc.-Dem. 8/5-1878) klart taler for, at arbejderne tager selvhjælpen i anvendelse. Da Pio imidlertid også kunne tale for princippet anvendelse, er det tvivlsomt, om der reelt indtrådte et skifte. I mit historiespeciale »Arbejderbevægelsen og Arbejderspørgsmaalet 1870'erne – 1890'erne« (kan læses på Hum-Sam-fagsal på RUC, ABA og Lokalhistorisk Arkiv i Slagelse) påviser jeg netop, at det var de socialdemokratiske ledere efter Pios flugt, der søgte at fremstille Pio som skurken, der forkastede alle former for selvhjælp, for at de derved og ved en kraftigere betoning af det rigtige i, at arbejderne greb til selvhjælp, kunne bringe sig i overensstemmelse med arbejdernes sande interesser. Desuden påviser jeg, at også lederne efter 1877/78 havde et dobbelttydigt forhold til selvhjælpsprincippet. Således brugte de næsten et år på at opfordre arbejderne til at oprette sygekasser, hvorefter de som kommentarer til Den ældre Arbejderkommissions betænkning skrev:

»Den heldigste Maade, hvorpaa Syge- og Begravelsesvæsenet kunne ordnes, maa efter vor Formening være at oprette en eneste Centralsygekasse for hele Landet, eller dog i det mindste en for hver Bys vedkommende«. (Soc.-Dem. 13/11-1878).

Hvorfra mon denne plan stammer, om ikke fra Pio?

I hvert fald var Pio fra tid til anden meget optaget af at løse sygekassespørgsmålet en gang for alle ved at lave en eneste central sygekasse for alle arbejdere. Således blev der allerede i april 1872 taget initiativ til oprettelsen af en sådan centralsygekasse direkte under Den internationale Arbejderforening for Danmark (Soc. 9/4-1872). Resultatet, IAA-sygekassens love, forelå i december 1872 (Soc. 20/12-1872), og kassen startede pr. 1. januar 1873 sin virksomhed. Efter forbudet mod den danske IAA-afdeling, skiftede kassen navn til Den demokratiske Syge- og Begravelseskasse, der ligesom sin forgænger aldrig blev nogen succes. Arbejderne og især håndværkersvendene med deres solide laugs-traditioner foretrak fagsygekasser, som i stor udstrækning blev oprettet, mens Pio sad i fængsel (jvf. H. Bruun: Den faglige Arbejderbevægelse ..., s. 470–81). Da Pio igen var på fri fod, begyndte han atter at tumle med planer om en centralisering af de mange sygekasser, som han hævdede brugte for meget på administration (Soc.-Dem. 21/7-1876).

Godt en måned senere finder man i »Soc.-Dem.« en artikel om »Sparsommelighed«, som *kan være* skrevet af Pio. Den indledes i hvert fald med et sprogbrug, der peger i retning af Pio, nemlig »Vi Arbejdere betragter (ganske vist) Storborklassen som en gennemsnitlig lumpen, gærrig, egenkærlig, tyrannisk Kategori af Mennesker, der er et Produkt af Uvidenhed og Kryberi, ...«. Derefter følger en advarsel til arbejderne om ikke at lytte for meget til »storborkernes gode råd«, hvad enten de kommer fra »Grosseren med de 3 Familier og 11 uægte Unger« og former sig som et råb til arbejderne om ikke at gifte sig for tidligt, eller de kommer fra »den for-drukne Højrejournalist«, der med tårer i øjnene advarer arbejderne mod at drikke deres ugeløn op osv. Artiklens forfatter vil derfor selv undersøge, hvad arbejderne kan gøre for at hjælpe sig selv, og essensen heraf lyder således:

»Medens Arbejderen under gode Forhold har, hvad han omtrentlig kan slaa sig igennem med, naar han vil finde sig i at leve daarligt, bo daarligt og klæde sig daarligt,

saa gives der dog i enhver Arbejderfamilies Liv Perioder, hvor dette ikke er Tilfældet. Vi sigter herved for det Første til indtræf-fende Sygdomstilfælde, for det Andet til enkelte Begivenheder, saasom Bryllupper, Begravelser, Konfirmation, Barsel, Daab osv., der fordrer Ekstraudgifter. For at disse uundgaelige Tilfælde ikke skal forstyrre Familiens i Forvejen knebne Balance, er det nødvendigt, at man tager dem med i Beregningen, og vi anser det derfor for en Pligt for Arbejderne at tage Forholdsregler herimod ved at være i Syge- og Begravelseskasser, samt ved, om muligt at lægge nogle faa Skillinger til side i den gode Arbejdstid til saadanne Udgifter. Men dette er ikke »Opsparen«, det er simpelt-hen en passende »Fordeling« af Indtægter og Udgifter, ti her vil jo i Virkeligheden in-tet Overskud blive«.

Konklusionen på undersøgelsen bliver derfor:

»... at Arbejderne bør sikre sig mod Tilfældigheder ved at indtræde i Sygekasser, at de bør lægge til Side, hvad der er dem muligt uden alt for store Savn til uund-gaelige ekstraordinære Udgifter, men at de, under den nuværende Arbejdsordning, aldrig bør tænke paa at opspare Kapitaler, det vil sige Penge, som de agter at anvende til selvstændige Forretninger«. (Soc.-Dem. 31/8-1876).

Af det foregående burde det fremgå, at Pio – mens han var aktiv i den danske arbejderbevægelse, dvs. 1871–72 og 1875–76 – ikke var totalt afvisende over for selvhjælpsforanstaltninger og i hvert fald ikke, når det drejede sig om sygekasser. Og hvad angår hjælp-til-selvhjælpsforanstaltninger, betragtede han dem som et skridt i den rigtige retning, dvs. et skridt i retning af statslig sygesikring, alderdomsforsørgelse osv. Men hævdede Pio da ikke i »Socialistiske Blade«, at arbejderne ikke kunne gribe til selvhjælp, fordi de ikke som den salige baron Münchhausen kunne trække sig selv op af sumpen ved at gribe sig i hårtoppen? Afgjort! Her må man blot erindre sig, at det i 1871–72 drejede sig om at frigøre

arbejderne fra det (national-)liberale borger-skabs formynderskab, fra folk som C. V. Rimestad, der kun ville ophjælpe arbejderne ved oplysning og dannelse, og Fåver og Sonne, for hvem selvhjælp var alfa og omega, dvs. var uforeneligt med statshjælp. Og Pio var hele tiden forsigtig med at kritisere sygekasserne. I »Socialistiske Blade« omtales de faktisk ikke.

Mine pointer er altså følgende: 1) Arbejderbevægelsen under Pios ledelse var ikke kategorisk afvisende over for visse selvhjælpsforanstaltninger, især sygekasser, men 2) således blev det fremstillet af Mundberg og konsorter efter »Pios flugt« i 1877, hvorved Pio med sin »misforståelse af socialismens væsen og natur« blev gjort til syndebuk for bevægelsens nedtur. Ved at fremstille det således, og ved samtidig at opprioritere værdien af selvhjælpsforanstaltninger til at »holde pinen ud«, kunne lederne efter 1877 håbe på at vende den negative udvikling. 3) Socialdemokratiet skiftede ikke principiel holdning til selvhjælps- og hjælp-til-selvhjælps-princippet frem til 1914, men gik i stigende grad på kompromis med denne i den konkrete politik samtidig med, at det opprioriterede de socialpolitiske opgaver på bekostning af det samlede klassekampsperspektiv, netop fordi det gav stemmer, og da fattighjælpsmodtagere ikke kunne stemme, var det nødvendigt at holde arbejderne fri af det offentlige fattigvæsen, f.x. ved at være sikret mod de økonomiske følger af sygdom.

Der kunne her skrives meget mere om dette spørgsmål. Jeg har således ikke med et ord nævnt det offentlighedsteoretiske perspektiv, som jeg i mit historiespeciale gør en del ud af. Da det imidlertid ikke drejer sig om at fremstille specialet, men om at råde bod på en uklarhed, skal jeg også afholde mig herfra.

Derimod skal der dvæles lidt ved selve hjælp-til-selvhjælps-princippet, som sygekasseloven jo hvilede på. Strange Petersen nævner s. 17, at Th. Sørensen havde spillet en væsentlig rolle i udformningen af loven i kraft af hans medlemskab af Den yngre Arbejderkommission af 1885, og det kan naturligvis ikke bestrides, idet loven i en vis udstrækning fulgte kommissionens betænkning. Med til

billedet hører dog i det mindste to andre forhold, som også må have spillet en betydelig rolle for udformningen af det særlige danske socialforsikringsprincip, bestående af kombinationen frivillighed og hjælp-til-selvhjælp. Det ene er, som kommissionens sekretær, Julius Schovelin, som socialpolitisk ordfører for Højre fremhæver under forhandlingerne i Folketinget om lovens revision i samlingen 1912–13, nemlig en bestemt nationaløkonomisk teori, udviklet af L. Brentano i hans klassiske værk »Arbeitergilden der Gegenwart«, gående ud på, at

»Kærnen i det moderne Arbejderproblem var, at man havde gjort Arbejdet til en Vare ligesom alle andre Varer, men at Arbejdet ifølge sin Natur, paa Grund af sit nøje Sammenhæng med et levende Menneske, ikke var en Vare som alle andre, dels fordi den maatte udbydes hver Dag, da en tabt Arbejdsdag var fuldstændig værdiløs, dels fordi Besidderen af denne Vare var fattig, ubemidlet, ikke i Stand til at foretage de Indskrænkninger i sit Tilbud, som kunde være nødvendig i Priskampen overfor en overlegen Køber. Dette var den Teori, man gennemgaaende stod paa«, fremhævede Schovelin og fortsatte, »og den blev yderligere skærpet ved det socialpolitiske Problem, som den Gang var nærmest til at løses, (...), nemlig Ulykkesforsikringen, thi der var det saa aabenbart og ligetil, at de økonomiske Følger, som Arbejderen paa-drog sig ved Ulykkestilfælde i selve Bedriften, maatte Bedriften betale; det maatte siges at være en Del af Produktionsomkostningerne, og det maatte som Følge deraf tilfalde Arbejdsgiveren at udrede denne saavel som alle Produktionsomkostninger, for saa senere at vælte dem over paa Varens Pris, paa Konsumenterne, og derigennem kom man saa ind paa den ganske naturlige Betragtning, at det, som det gjaldt om, var at skabe en eksklusiv Arbejderlovgivning, som tog Sigte paa den Løn-arbejder, der paa Grund af sin særlige Stilling var uheldigt stillet, saaledes som det er paavist gennem disse nationaløkonomiske Analyser« (Rt. 1912–13, FF sp. 1134ff.)

I korthed skal det forstås således, at en tabt arbejdsfortjeneste som følge af sygdom var en arbejdsulykke for den varebesidder, der kun havde sin arbejdskraft at tilbyde på markedet. Da sygdommen ikke som ulykkestilfælde hidrørte fra selve arbejdet i en bedrift, (den gang talte man ikke om arbejdsbetingede sygdomme ud over ulykkestilfælde), kunne det naturligvis ikke betragtes som en produktionsomkostning, at arbejderne blev syge, og som følge deraf påhvilede det heller ikke arbejdsgiverne at udrede sygedagpenge. På den anden side, når arbejderne ikke fik en klink i erstatning for tabt arbejdsfortjeneste ved sygdom fra bedriften, måtte de – da lønnen svingede omkring det absolutte eksistensminimum – sikre sig kompensation for den tabte arbejdsfortjeneste ad anden vej. Det er her, at staten, »samfundet i sin helhed«, kommer ind i billedet. Da sygdomme nemlig rammer uforskyldt, f.x. en epidemi, og således berører arbejderne muligheden for at sælge eller endog fælbyde sin arbejdskraft, hvorved han kan komme til at ligge samfundet til last, må det være i samfundets almene interesse at undgå sådanne forhold, hvor en stor gruppe samfundsborgere uforskyldt er blevet degraderet til andenklassens samfundsmedlemmer pga. sygdom. »Samfundet«/staten må derfor hjælpe arbejderne til at hjælpe sig selv, dvs. opmuntre til selvhjælp og yde kontant hjælp til denne selvhjælp. Omvendt må arbejderne selv vise sig værdig til statshjælp/hjælp fra »samfundet« ved frivilligt at indtræde i og betale præmie til en sygekasse.

Kernen i det nationaløkonomiske synspunkt var således, at det ikke var muligt at forbinde sygdomstilfælde direkte med arbejdet som det var det med ulykkestilfælde, og at det derfor ikke var rimeligt at pålægge arbejdsgiverne at udrede den tabte arbejdsfortjeneste ved sygdom. På deres vegne og fordi arbejderne var uden skyld i deres sygdomme, måtte staten dække (en del af) udgifterne. Altså reelt den samme tankegang, som lå bag Socialdemokratiets principielle standpunkt:

»Den Forpligtelse, som Arbejdsgiveren saaledes ikke kan opfylde, (at dække arbejderne tabte fortjeneste ved sygdom, VF)

den maa Staten overtage og udfylde paa deres Vegne, saa meget mere, som det er Arbejderen, der ved sit Slid og Slæb holder hele Statsmaskineriet i Gang«. (»Soc.–Dem.« 19/9-1879).

Det andet forhold, som må nævnes, er hele den offentlige debat om arbejderspørgsmålet fra L. I. Brandes udsendte sit skrift i 1861 og frem til gennemførelsen af Estrup-regeringens »socialreform« i 1891–92. Ikke blot var der opstået en socialistisk arbejderbevægelse på kravet om statshjælp, også økonomer som Falbe-Hansen og W. Scharling påviste, at arbejderne ikke alene ved selvhjælp kunne forbedre/betrygge deres livsstilling. I samme retning pegede Th. Sørensens socialstatistiske undersøgelser og sidst, men ikke mindst begyndte også lederne af den frivillige, liberalistiske sygekassebevægelse at forlange offentlige tilskud til sygekasserne, hvis disse skulle opfylde deres samfundsnyttige formål. Jeg skal give to eksempler herpå, nemlig et fra 1884 af sognepræst V. Munck, formand for Herlufholm Sygestyr for Huusmænd og Inderster, 1887-1907 formand for De forenede sjællandske Sygekasser, fra 1894 medlem af sygekassenævnet og 1896–1906 redaktør af »Sygekassetidende« og et fra 1886 af Th. Trautner, formand for Den almindelige danske Lægeforening, formand for Bogense Sygekasse, formand for Centralforeningen af Sygekasser i Odense Amt 1892–1903 og medlem af sygekassenævnet 1894 til sin død i 1903. Det ene skrift er således udgivet umiddelbart før nedsættelsen af Den yngre Arbejderkommission, mens det andet – det af Trautner, der ved en henvendelse til Indenrigsministeriet faktisk fik foranlediget, at kommissionen også skulle beskæftige sig med sygekassespørgsmålet, blev udgivet, mens kommissionen arbejdede. Trautner blev iøvrigt efter sin henvendelse optaget i kommissionen.

I skriftet »Om Sygekasser paa Landet« skriver Munck, at selv om nogle ved første blik vil finde det frastødende, at staten skulle yde økonomisk støtte til landsygekasserne – f.x. i form af tilskud til lægelønningerne – så er spørgsmålet værd at overveje, hvorefter han fortsætter:

»Ingen vil nægte, at Staten er i høi Grad interesseret i sine Borgeres Sundhed, men Sygekasserne, som gjøre det muligt, at der kommer betimelig Lægehjælp til mangfoldige, som ellers ikke havde Raad dertil, ere et ypperligt Middel til at fremme og bevare denne Sundhed. Ingen vil fremdeles nægte, at Staten høilig maa ønske de ubemidlede Klasser bevarede for total Forarmelse, som gjør dem fra nærende til tærende Lemmer paa Samsundet, men Sygekasserne ere just istand til at forhindre meget af den haabløse Fattigdom, som voldes af Sygdom. Ingen vil endelig nægte, at Staten maa være veltilfreds ved saadanne Foreninger, der, fordi de gaa ud fra Principet Selvhjælp, udøve en opdragende Indflydelse paa en stor Del af Befolkningen og ganske stille, men ogsaa ganske sikkert, fremkalde megen Sparsommelighed og megen fornuftig Betænkksomhed, men Sygekasserne ere just saadanne Foreninger. Hvorfor skulde Staten ikke tage sig af Sygekasserne, naar de bevisligt ere komne saa vidt, at alle disse vigtige Statsopgaver fremmes ved dem?«

Som det ses, er Munck meget forsigtig i sine fordringer til Staten, hvilket formodentlig hænger sammen med, at han samtidig med kravet om statstilskud ønskede at opretholde forestillingen om sygekasserne som selvhjælpsforeninger. Samme indfaldsvinkel findes i Trautners skrift »Om Sygekassers Oprettelse« – endda i mere udtalt form. Hans skrift blev som nævnt udgivet i 1886 – året efter et stort sygekasse-møde i Odense, hvor bl.a. Trautner og P. Knudsen »tørnede sammen«. På dette møde var der enighed om, hævder Trautner, at selv om sygekasserne fik økonomiske tilskud fra det offentlige, hvilket blev anset for nødvendigt, ville de fortsat i det væsentlige være selvhjælpsforeninger. (Om Socialdemokratiets opfattelse af mødet: jvf. Soc.-Dem. 15/9–1885). Om sygekasserne skriver Trautner bl.a.:

»Alle ere vistnok enige om, at det vilde være heldigst, om Sygekasserne vare i Stand til at virke tilfredsstillende alene ved Medlemmernes egne Kræfter, saa at de

fuldt ud blev Selvhjælpsforeninger. Paa denne Maade vilde de udrette størst Nytte ikke blot direkte ved den Hjælp, de ydede, men indirekte ved at fremme Selvstændighed, Uafhængighed og Selvfølelse. Med den ringe Løn, Arbejderklassen har navnlig paa Landet, maa det dog anses for ligefrem umuligt, at Arbejderne alene ved egne Kræfter kunne sikre sig tilstrækkelig Hjælp i Sygdomstilfælde, hvortil jeg regner at skaffe sig Lægehjælp, Medicin og den nødvendige Erstatning for den tabte Arbejdsfortjeneste.«

Herefter fremhæver Trautner bl.a. resolutionen på sygekasse-mødet i 1885 i Odense, og til sidst konkluderer han:

»Hidtil stiller det sig saaledes for mig, at Sygekasserne, navnlig paa Landet, ikke ville kunne naa det ønskede Maal, at yde tilstrækkelig Hjælp i Sygdomstilfælde, uden en betydelig Hjælp fra Kommune og Stat, og jeg haaber at denne maa komme i en nær Fremtid, da det jo dog fra alle Sider erkjendes, at der bør gjøres noget for Arbejderne, og man sikkert ikke kan bringe bedre Hjælp end under Sygdom og til dem, der vise, at de gerne ville hjælpe sig selv.«

Ud over at bekræfte, at det nok så meget var selvhjælpen som frivilligheden, der i samtiden blev betragtet som det opdragende element ved sygekasserne, viser de to indlæg hver for sig og til sammen, at mænd, der var praktisk involveret i sygekassesagen, og som udgangspunkt havde selvhjælpsprincippet, ad erfaringens og erkendelsens vej var nået til det standpunkt, at kun ved hjælp af stats- og/eller kommunetilskud kunne sygekasserne opfylde deres samfundsnyttige formål. I hvilken udstrækning deres standpunkter har påvirket offentligheden og lovgivningsmagten, er det naturligvis umuligt at sige noget om uden at have gennemgået hele den offentlige debat om arbejderspørgsmålet og selve rigsdagsforhandlingerne om sygekasseloven. Dog kan det fremhæves, at Trautner umiddelbart efter udgivelsen af sit skrift blev optaget i Den yngre Arbejderkommission og samtidig fik ud-

virket, at kommissionen, som var nedsat til at tage sig af ordningen af ulykkesforsikringen, også fik til opgave at tage sig af sygekassespørgsmålet, hvilket endte med at blive dens hovedopgave. Desuden skal det nævnes, at Munck ret kort tid efter udgivelsen af sit skrift blev formand for De forenede sjællandske Sygekasser. Det er ganske nærliggende at antage, at de to sygekassefolks standpunkter har bidraget væsentligt til at bringe dem frem til disse poster, og formodentligt har deres standpunkter også indvirket på udformningen af sygekasseloven, baseret på hjælp-til-selvhjælps-princippet – eller i hvert fald initieret en offentlig diskussion om, hvordan det var muligt at kombinere selvhjælpsprincippet med offentlige tilskud til sygekasserne – en diskussion, der i sidste instans resulterede i sygekasseloven af 1892.

Hvor meget eller hvor lidt sandhed der er i denne antagelse, må indtil videre stå hen i det uvisse. Givet er det blot, at udformningen af det karakteristiske danske socialforsikringsprincip, bestående af kombinationen hjælp-til-selvhjælp og frivillighed ikke er en enkelt mands værk, hvilket Strange Petersen dog heller ikke hævder, men formodentligt både resultatet af den offentlige diskussion af arbejderspørgsmålet, dragne konklusioner af forskellige socialstatistiske og nationaløkonomiske undersøgelser, den herskende nationaløkonomiske opfattelse og – måske frygten for, at Socialdemokratiet vandt større og større vælgertilslutning på agitationen for en statslig sociallovgivning.

Man kan ikke med nogen rimelighed forlange, at alle disse aspekter berøres i genudgivelsen af en enkelt persons socialvidenskabelige arbejde. Klart nok må den pågældende persons virksomhed stå i centrum, når der skal skrives en biografisk indledning, selv om det naturligvis ikke nødvendigvis må medføre, at den pågældende person glorificeres, som Strange Petersen ind imellem tenderer mod. Et mere alsidigt kildemateriale kunne

have givet et mere nuanceret billede af Th. Sørensen.

Det vigtigste ved Erik Strange Petersens biografiske indledning er derfor, at han dels ved sine kontante og hurtigt dragne konklusioner faktisk rejser en række spørgsmål, som det turde fremgå af nærværende indlæg, og dels – på et mere generelt plan – gør det tydeligt, at arbejderspørgsmålets løsning som studieområde langt fra er et færdigudforsket emne. Måtte genudgivelsen af Th. Sørensen: Socialstatistiske undersøgelser med Erik Strange Petersens indledning blive signalet til genoptagelsen af dette studieområde, som siden 1930'erne reelt har været forsømt!

John Christensen, Henning Koch og Henrik Stevnsborg: Forskning i kollektive aktioner

I efterhånden en hel del år har det stået klart, at Danmarkshistorien må skrives om. Godt nok har vi aldrig herhjemme oplevet nogen revolution, der kan stå mål med hverken den franske eller den russiske. Men som Danmark – så langt historien rækker – har været indblandet i idelige konflikter og krige for at hævde suveræniteten udadtil, lige så vel har det indenrigspolitiske liv stede været præget af protest og oprør. Taktfaste råb har gjaldet fra bølgede folkemasser. Sabler har lynet. Stave er blevet trukket. Og brosten har suset gennem luften. Aktionsformerne står ikke tilbage for, hvad andre vesteuropæiske lande kan fremvise: lige fra hoveristrejker og hungeropløb til et bredt repertoire af faglige kampskridt.

En række forskere, 14 i alt, har i bogen Protest og oprør¹ for første gang gjort forsøg på at give en sammenhængende skildring af de kollektive aktioner i Danmark gennem det sidste kvarte årtusinde. Kun ét har de 14 tilfælles: at emnet er konflikt, og ikke konsensus. Ellers er

1. Flemming Mikkelsen (red.): Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700–1985. Modtryk. 1986. 365 s. Kr. 240,-

de vidt forskellige, hvad enten man måler dem med den metodiske eller den teoretiske alen.

I den indledende artikel om *Bondeprotest på Lynderupgård 1781–1802* leverer Birgit Løgstrup en veldokumenteret fremstilling af én af de, forholdsvis hyppige, hoverikonflikter hen mod 1700-tallets slutning, som i høj grad modificerer traditionelle forestillinger om den almægtige godsejer og hans underkuede hovbønder. Tiderne var skiftet, da Mogens Lottrup i 1779 overtog sit nørrejske gods, fuld af ambitiøse moderniseringsplaner; hoverispørgsmålet var reformtidens vanskeligste problem, og lovgivningen var, som Birgit Løgstrup påpeger, ude af trit med samfundsudviklingen. Disse fakta bliver anskueliggjort for godsejer Lottrup med pinagtig klarhed i denne konflikt uden ende, som tog sin start, da Lynderupgårds bønder i 1781 satte hælene i for første gang.

Det kan diskuteres om bønderne vandt, for resultatavlen bliver med tiden ret uoverskuelig. Men så sandt som godsejeren ikke kunne smide dem alle på porten på én gang, havde de – når blot de stod ubrydeligt sammen – reelt ikke meget andet at tabe end tålmodigheden; og den bevarede de stoisk gennem mere end 20 år. Mogens Lottrup stod magtesløs, mens den drypvise kombination af hoverivægring, skattenægtelse og almindelig obstruktion langsomt smeltede ned gennem samtlige kendte, og forældede, konfliktløsningsmodeller. Bistået af skiftende vinkelskribere udviser dette kollektiv af bønder en imponerende taktisk forståelse for protestens midler, men det vigtigste, den langsigtede strategi, spilles dem i hænde oppefra. Reformtænkningen i København var præcis så distant, geografisk og tidsmæssigt, fra godsdriftens daglige realiteter på Lynderupgård, at den eskalerende konflikt aldrig lod sig opfange. Mogens Lottrup havde desperat brug for hurtige løsninger, holdbare kompromis'er, kort proces ... men opnår konsekvent det modsatte. Og pludselig hvirvler godsejeren og alle hans projekter afsted i et kaskaderid af processuel inert, som han først slipper ud af ved sin død i 1803. For centraladministrationen blev balancegang vigtigere

end absolut retfærdighed, siger Birgit Løgstrup på s. 42, og det kan være sandt nok, uanset at Mogens Lottrup – for sin part – ville have formuleret det anderledes.

Fra hoverikonflikten på Lynderupgård er der unægteligt et stort spring til *Oprør, spadsering og lønstrejker i København før 1870*, men Thomas Bloch Ravn slipper både sikkert og overbevisende fra præsentationen af det omfattende stof. Tyngden i fremstillingen ligger klart i 1700-tallet, mens perioden efter skibstømmerstrejken i 1820 – den første egentlige lønstrejke – får en mere kursorisk behandling. Én af grundene hertil er, at Thomas Bloch Ravn i høj grad har kunnet bygge fremstillingen op omkring resultaterne af sin egen forskning i tømmerlaugets store arkiv – som vel at bemærke er helt centralt for forståelsen af periodens faglige uro i dens skiftende forklædninger. Lige så vigtigt er det imidlertid, at forfatteren med sin mentalitetshistoriske tilgang til kilderne formår at indplacere 1700-tallets »arbejdsmarkedskonflikter« i den større sammenhæng, hvori de givetvis hører hjemme – som »manifeste udslag af latente processer og modsætninger i samfundet, uden hvilke de bliver ubegribelige« (s. 49). Denne teoretiske diskussion løber kontrapunktisk gennem den kronologiske fremstilling og åbner nye, frugtbare perspektiver også på periodens mere velkendte konflikter. Et kulminationspunkt ligger der således i den omfattende uro i 1790'ernes begyndelse, hvor den store tømmerstrejke i '94 ikke anskues isoleret som faglig konflikt, men udtrykkeligt sammenkædes med de forud- og omliggende folkelige uroligheder, og derved kan helheden opfattes »som led i reformperiodens sociale og ideologiske understrøm« (s. 69). Sådanne iagttagelser viser ikke vej til *nemmere* forklaringer, men bryder til gengæld igennem til et videre syntesefelt.

Bent Blüdnikow og Bent Christensen bidrager med en artikel om *Jødefejden 1819* i København. Forfatterne har behandlet emnet før (i Politihistorisk Selskabs Årsskrift 1982); men selv om – eller måske snarere *fordi* – deres fremstilling af disse uroligheder nu har vun-

det en del i klarhed og perspektiv, undgår man ikke at hæfte sig ved de uløste problemer. F.eks. bliver »Jødefejden« meget nemt hængende i sin egen etiket, og dén fristelse har forfatterne kun i ringe grad søgt at styre udenom. De er ikke blinde for, at antisemitisme kun var én – for os i dag meget flygtig – faktor i en kompliceret forklaringsmodel (se f.eks. s. 98 og 102), men i praksis har de svært ved at pege på andet end det (tilsyneladende) indlysende, nemlig jødehadet, som årsag til de omfattende folkelige uroligheder, der vitterlig rystede hovedstaden i 1819.

Det er sandt nok, at urolighederne indledtes med en byge af kasteskyts mod jødiske butiksruder i Østergade, og jøderne vedblev også med at være et yndet mål for den urolige folkemængde; men et andet gennemgående tema i urolighederne er lige så interessant, nemlig de uafledelige overgreb – verbale som korporlige – på øvrigheds personer af alle grader. Ikke bare menige vægttere og betjente, men også politidirektøren får ørerne i maskinen under dette månedlange, uorkestrerede gadedrama, som – tolket i sammenhæng – mindre har karakter af jødeforfølgelse end af et økonomisk trængt og socialt frustreret byproletariats rastløse jagt på håndgribelige fjendebilleder.

Vagn Wåhlins artikel *Opposition og statsmagt* handler først og fremmest om foreningscensur og -frihed fra omkring 1700 til 1848. Den berører dog tillige spørgsmålet om retten til at ytre sig og forsamle sig i den enevældige stat. Artiklen er grundigst for perioden 1831 og frem; om perioden før anføres dog gode strøtanker (f.eks. om teatrets betydning for den politiske bevidsthed), men også en del postuler (f.eks. om at bønsskrifter til kongen skulle være et åndehul i undertrykkelsen).

På s. 117 nævner Vagn Wåhlin uorganiserede »forsamlinger« f.eks. fangeoprøret i 1817 og Jødefejden i 1819 som få og isolerede tilfælde af sociale spændinger. Han skriver videre, at det synes at være helt centralt, »at der skabtes en række institutionelle kanaler til overførsel ... af det sociale konfliktstof, bl.a. til de kulturelle og politiske sfærer, således at åbne ... konfrontationer som oftest blev und-

gået eller opfanget«. Det er sikkert klart nok, at bondeurolighederne blev neutraliseret ved dannelsen af »Bondevennernes Selskab« i 1846, som betød en alliance med de liberale borgere i København. På den anden side er det ikke troligt, at byurolighedernes stille årtier i begyndelsen af 1800-tallet kan forklares ved en eventuel forgænger for foreningen KRIM, eller ved at gadens parlament skulle lade sig fastholde i salonernes intellektuelle disput. Når det drejer sig om de religiøse vækkelers evne til at forblinde indsigten i de klasse-mæssige konflikter på landet, står forfatteren tydeligvis på mere overbevisende grund.

Alligevel bliver artiklen ikke spændende og overbevisende nok. Det skyldes, at forfatteren hverken dykker systematisk ned i arkivernes konkrete sager (f.eks. i henhold til kabinetsordren fra 1780 om reguleringen af foreningslivet) eller griber højt nok op i ideologien bag det enevældige styres praksis. Det skulle der ellers være al anledning til, eftersom undersøgelsens hovedhypotese – der præsenteres som et resultat (s. 110) – er, at »det enevældige system var mere smidigt, end dets ideologi lader formode«. Vagn Wåhlin sigter her navnlig til den sene enevælde, der betegnes som henholdsvis den »opinionsstyrede« og den »borgerlige« enevælde. Hvis hypotesen kan bære: var det så, fordi statsmagten rent faktisk var permissiv eller var den »bare« repressiv tolerant?

Kurt Klaudi Klausens artikel *Industrielle konflikter* dækker for så vidt hele tidsspannet fra 1870 og til i dag – ja, i morgen med, viser det sig i den afsluttende diskussion om strejkestatistik, hvor forfatteren fremstår som erklæret utopist, idet uopfyldelige fordringer til kilde-materialet rejses med tilbagevirkende kraft. Hermed er antydnet et projekt så ambitiøst, at det nok skulle kunne bære nogle afbud undervejs uden at ryge på gulvet; men overbudspolitik er ikke Kurt Klaudi Klausens eneste problem, og desværre heller ikke hans største. Det kan godt være et udtryk for pedantisk krukkeri, når man lader sig irritere over de utallige fejl i tegnsætning, stavning og syntaks, men læsning og forståelse lader sig kun

adskille indtil et vist punkt, og dérfra vil selv den høfligste læser begynde at blokere. Man skal heller ikke underkende den psykologiske effekt af f.eks. at miste et ord allerede i undertitlen: artiklen er et/en historiografisk (?) til behandlingen af strejker i Danmark etc. Man kan gætte på »analyse«, men vælger nok »bidrag« – med skærpet opmærksomhed på det umiddelbart efterfølgende. Her pointerer forfatteren, at artiklen *er* en historiografisk analyse og ikke en egentlig fremstilling af strejkeudviklingen. Men. I samme åndedræt defineres artiklen som et forsøg på at belyse, »hvordan ... strejkerne ... blev arbejderbevægelsens foretrukne aktionsform og siden behandlet fra forskellig side«. Og dette første *hvordan* peger ildevarslende bort fra den bebudede historiografiske analyse. Godt nok skildres socialdemokratiets og fagbevægelsens første år og de samme års talrige »skruer«, indtil septemberforliget blev indgået i 1899. Og godt nok skildres, hvorledes »politisk ståsted« (s. 150) farver holdningen til strejkevåbnets brug; men de bange anelser bekræftes, efterhånden som analysen/fremstillingen/oversigten tager fart, og netop ikke form; og forfatteren mister kontrollen med sin ureglerlige hybrid i en sådan grad, at bare det at lade *mellem* stolene viser sig problematisk.

Retfærdigvis må tilføjes, at en artikel om dette emne, og af dette omfang, ikke kan være uden interessevækkende momenter – navnlig fordi den opfanger meget af den værdifulde forskning, der er publiceret i SFAH's regi gennem de sidste 15 år.

Blide døtre, ømme hustruer, opofrende mødre – det var groft taget de accepterede kvinderoller langt op i det 19. århundrede. Kvinder tav og kvinder led, privat, bag hjemmets fire vægge. Om de, der sprængte denne isolation, stod frem offentligt, og efterhånden også flyttede grænser, skriver Agnete Birger Madsen i *Kvindekamp og kollektive aktioner omkring århundredeskiftet*. Kvindekamp betød organisering. Borgerskabets kvinder gik til kvindebevægelsen, hvis vigtigste mål gennem mange år var lige valgret for mænd og kvinder. Som bekendt kronedes bestræbelserne med held; valgret til kommunale organer fik kvinder i

1908, men til rigsdagen så sent som i 1915. Indtil da var både mænd og medsøstre blevet bearbejdet ved intens agitation. Selv om kvindebevægelsens synspunkter – således som Agnete Birger Madsen tilfulde viser det – blev oplevet som særdeles provokerende, kan man dårlig kalde den borgerlige kvindebevægelse militant. »Offentligheden måtte ikke stødes«, lød parolen, »men derimod vindes« (s. 189).

Anderledes med arbejderkvinderne. Også *de* havde valgetten på programmet, men for deres vedkommende var det snarere de nære, faglige problemer, der gav anledning til aktion. Fabrikanterne var nemlig ikke sjældent de rene enevoldskonger, gamle patriarker af værste skuffe, som udover at tilbyde en løn, der lå langt under mændenes (godt det halve af en faglært arbejders og omkring $\frac{3}{4}$ af en ufaglærts), ledede og fordelte de arbejdet særdeles håndfast. Skønnedes f.eks. toiletbesøget lovlig langt, blev der uden dikkedarer trukket i kvindens løn efter fast tarif. På tilsvarende vis blev disciplinen opretholdt på I. H. Rubens store dampværeri i København i tilfælde af »Fejlvævning, pletter, uorden, opsætsighed, skade på bedriften ...« (s. 181). Kvindestrejker var, viser Agnete Birger Madsen, langt fra ualmindelige i tiden omkring århundredeskiftet. Støtten fra de bestående fagforeninger – hvilket vil sige mændenes – var ikke altid meget bevendt; derfor dannedes der i 1880'erne og 1890'erne flere rene kvindefagforeninger. Deres liv blev ikke langt, og i dag er Kvindeligt Arbejderforbund alene tilbage. For lige så længe de holdt sig uden for den eksisterende fagbevægelse, stod arbejderkvinderne svagt, og selv om strejkeaktionerne ganske givet gav tro på egne kræfter, gav de heller ikke ret meget andet. Slagkraft i så henseende fik arbejderkvinderne først, da de tilsluttede sig »mændenes« fagbevægelse. Kan man da – således som Agnete Birger Madsen synes tilbøjelig til (s. 185) – virkelig tillade sig at beklage, at kvinderne samtidig »mistede et stykke selvstændighed«?

Der har været fem store *Oprørsbevægelser i dansk landbrug* fra Estrup-tiden og op til i dag. De fem er Dansk Agrarforening, som blev stiftet i

1893; Dansk Landmandsforening fra 1917; LS (Landbrugernes Sammenslutning) fra 1930; det afnazificerede LS fra 1953 og endelig LR 80 fra 1979. Erik Helmer Pedersen, hvis artikel handler om disse fem, mestrer kun alt for godt den videnskabelige jargon, og dét for viderekomne: Målet med undersøgelsen er, hedder det, »at søge konstatere, hvorvidt en historisk analyse på baggrund af et synkront dispositionsskema giver mulighed for at ytre sig historisk forsvarligt om rekurrente fænomener« (s. 197). Sjældent så man styggere sætning! Heldigvis er den ikke typisk; Erik Helmer Pedersen kan nemlig også udtrykke sig så kort og fyndigt som en islandsk sagafortæller: »Uden landbrugskrise, ingen oprørsbevægelse«, står der f.eks. på nøjagtig samme side.

De fem protestbevægelser behandles ikke én for én, men under følgende tre temaer: 1) bevægelsernes baggrund i en krisesituation for landbruget, 2) deres organisations- og ledelsesforhold og 3) deres virkemåde og resultater. Hertil kommer som afslutning et kort rids af danske landmandsbevægelser i det store, internationale, perspektiv. Samtlige fem bevægelser udsprang – som antydet – af kriser: Agrarforeningen, da depressionen i 1890'erne ramte planteavlslandbruget; Landmandsforeningen, da den radikale mindretalsregering satte ind med al sin planøkonomi og indkomstpøolitik under 1. verdenskrig; LS i forbindelse med 30'ernes store landbrugskrise, før eksporttaler bl.a. med England var bragt i stald, og de to seneste bevægelser, LS fra 1953 og LR 80, da dansk landbrug først skulle finde sig til rette med efterkrigsmarkedet i Europa, derpå – efter medlemskabet af EFTA – erfarede, at overgangen til EEC ikke udelukkede magre år. 1978–79 blev især kritiske med et indsnævret »spillerum mellem priser og omkostninger« (s. 202). Alle fem kom de til verden, fordi de bestående organisationer inden for landbruget ikke evnede at kanalisere presset nedefra og udefra frem til de ønskede politiske beslutninger. Protesten rettede sig følgelig ikke alene mod politikerne men også mod organisationerne. Størst voksede LS sig med sine godt 100.000 velorganiserede medlemmer. Her kan man ifølge

forfatteren tale om en egentlig græsrodsbevægelse, som forøvrigt ikke veg tilbage for at sætte magt bag agt: LS organiserede således en sønderjysk mejeristrejke i 1933. Behandlingen af efterkrigstidsbevægelserne er temmelig skitse-mæssig. Til gengæld fastslås det, at såvel Agrarforeningen som Landmandsforeningen havde karakter af »proprietærsmenslutninger«.

Den valgte tematisering (det synkron dispositionsskema) giver forbløffende godt overblik over det komplicerede stof. Omvendt må man spørge sig selv, om den ikke også automatisk bevirker, at ligheder og fællestræk bliver overbetonet – en tendens der formentlig yderligere forstærkes ved til indledning at fastslå, at der er tale om »rekurrente fænomener«.

Med Hans Hoier Nielsen og Arne J. Roligheds artikel *Strejker og fagopposition i 1970'erne* er vi rykket helt ind på vor egen tid. Artiklen falder i to dele. Den første er statistisk lagt an og som sådan ret teknisk betonet. Heri gøres de forekommende tilfælde af overenskomststridige konflikter i lavkonjunkturperioden 1976–79 op. For sammenlignings skyld er medtaget Margit Groths tilsvarende tal for højkonjunkturperioden 1969–1972. Arbejdets anden del, om fagoppositionen, er mere beskrivende.

I sig selv er det en svær opgave at sætte korrekte tal på konflikterne. Først skal den dagligdags glose »konflikt« omsættes til en veldefineret, entydig måleenhed. Hvor vanskeligt dét er, fremgår af s. 212–14. Hertil kommer, at der ikke findes nogen samlet, endsige officiel, redegørelse for konfliktintensiteten. Oplysningerne er derfor blevet tilvejebragt ved avislæsning. Fire dagblade blev studeret systematisk mellem 1. april 1976 og 31. marts 1979, nemlig Information, Socialistisk Dagblad, Land og Folk samt Århus Stiftstidende.

Stillet over for Margit Groths ældre tal er de i alt optalte 9006 overenskomststridige konflikter ensbetydende med en tredobling i konfliktniveauet. En væsentlig faktor er de mange konflikter inden for det offentlige, nærmere bestemt social- og sundhedsvæsenet, el-

ler – for at være helt præcis – på daginstitutionsområdet. 1969–72 spillede sådanne konflikter ingen større rolle. 1976–79 udgør strejkerne og de faglige møder på dette område ikke blot 80% af alle offentlige konflikter. De repræsenterer faktisk halvdelen af *samlige* 9000 konflikter. Forklaringen herpå finder forfatterne i »den nedskæringspolitik, som indledtes i midten af 70'erne som følge af den betydelige ubalance i statens indtægter og udgifter« (s. 218). Politikerklicheer som disse illustrerer ganske fint, *hvor* dagsaktuel og *hvor* politisk ladet samtidshistorie kan være. Dette gælder i endnu højere grad det iøvrigt særdeles velskrevne afsnit om fagoppositionen 1976–79.

Hensigten er hér at kortlægge, hvorledes de tusindvis af konflikter blev organiseret. Da de først rullede, var fagbevægelsens muligheder begrænsede – ved at støtte overenskomststridige aktioner ville forbundene jo pådrage sig et organisationsansvar. Andre trådte til: syndikalistiske grupperinger som Socialistisk Arbejderklub (SAK) og Tillidsmandsringen(e) (TLR) eller det DKP-dominerede Formandsinitiativ (FI), samt endelig en vifte af støtte- og solidaritetskomitéer, der groede af venstrefløjen. Fagbevægelsen havde al god grund til at føle sig truet. Men den lå, ifølge forfatterne, som den havde ret. For det første havde den ikke kendt sin besøgelsestid, da nye konfliktområder og – grupper dukkede op inden for den socialpædagogiske sektor; den blev nærmest overrumplet. Og for det andet var den socialdemokratiske regeringspolitik en tung dødvægt for bevægelsen i 70'erne, hvor forlig fulgte på forlig (fra SV-forliget i 1974 til August-forlig III i 1978). Denne konklusion taget i betragtning kunne man ønske sig, at også dagbladet *Aktuelt* var kommet til orde i artiklen.

Peter Gundelachs bidrag *Græsrodsbevægelser og aktioner* tager direkte afsæt i 60'ernes ungdomsoprør; i atommarcherne, slumstormerne, hippierne og provoerne – alt sammen fænomener, der længst er gået heden. Men pointen er, hævder forfatteren, at vitale elementer i ungdomsoprøret lever videre i de åbne, løst organiserede græsrodsbevægelser.

Det gælder modviljen mod, at staten lægger stedse større områder ind under sin indflydelse og gør flere og flere opgaver offentlige, ja ligefrem »koloniserer hverdagslivet« (s. 240). Det gælder også de fantasifulde aktioner for at dæmme op herimod. Og nu som dengang har aktionerne også en anden og videre funktion end det blotte, målrettede forsøg på at påvirke de politiske beslutningsprocesser; de udgør en alternativ samværsform, en bevist ny og anderledes måde at leve sit liv på. Godt nok er den gennemsnitlige græsrod ifølge Peter Gundelach 20–35 år og offentligt ansat, men græsrodder kan nu alligevel være så meget. Etiketter er rummelige. Der er plads til både Greenpeace, Kvindebevægelsen, Folkebevægelsen mod EF, BZ'erne og Rock mod Barsebäck og en masse andre. Fællesnævneren for disse bevægelser er, at de rummer en kritik af magten og en vilje til engagement, parret med lysten til at handle selv (s. 247). Engagement præger også Peter Gundelachs artikel. Den tæller afgjort blandt bogens lettest læste, elegant og essayistisk.

Også Ole Borre beskæftiger sig med græsrodder. Han foretrækker imidlertid ordet »ukonventionel politisk adfærd«. Allerede heraf kan man ane, at hans holdning er en anden end Peter Gundelachs. Ole Borres artikel *Protest og ideologi* er, som det angives i undertitlen, en præsentation af »resultater fra en dansk interviewundersøgelse«, der blev foretaget blandt små 2000 repræsentative personer i forbindelse med valget i oktober 1979. De udvalgte blev forhørt om bl.a. deres syn på underskriftsindsamlinger, fredelige demonstrationer og »direkte aktioner«. Det bearbejdede materiale lægges frem under flittig brug af tal og kurver. Der er ingen grund til at gå i detaljer med V-kurverne eller deprivations- og indlæringshypotesernes forklaringsværdi overfor perceptionshypotesen: det er vist for feinschmeckere. Vi skal indskrænke os til at rekapitulere undersøgelsens hovedresultater: stigende protestaktivitet hænger sammen med stigende indkomstniveau; der består en klar sammenhæng mellem venstreorientering og protestaktivitet samt: miljøet i gymnasierne og på de højere læreanstalter

fremmer deltagelsen i protestaktiviteter. Ole Borre konkluderer, at man formentlig kan tale om en speciel protestkultur, med de nævnte karakteristika. Resultaterne må være sød musik for den, der betragtede – og måske fortsat betragter – udviklingen i 70'erne som udemokratisk og samfundsnedbrydende. Ole Borre kan kun bekræfte ham eller hende i, at græsrodsbevægelserne skyldes »En alt for fri opdragelse, en venstreorienteret agitation og en velvillig holdning fra de massemedier, som hungrede efter nyheder«, således som Ole Borre præsenterer de pågældende holdninger (s. 251). Men som man spørger får man svar; og gad vidst, om de interviewpersoner, der tillod sig at stejle over for synspunkter som »Det ville være meget fornuftigt at lade en stærk mand gribe magten i en økonomisk krisituation« eller »Fjernsynet og radioen burde tie yderliggående synspunkter ihjel« ikke løb en fare for at blive betragtet som andet og mere end blot anti-autoritære. Vedkommendes reaktioner skal angiveligt bruges til at måle holdninger til autoritet på et index fra 2 til 10; men det ene synes at føre det andet med sig: den anti-autoritære er sikkert også rød, medieliderlig og studerende. En sådan mistanke trænger sig på ved læsningen af f.eks. følgende bemærkning fra Ole Borre: »Det forekommer naturligt, at de protesterende forkaster tankegangen om en »stærk mand« og om at indføre en eller anden form for censur i TV og radio, eftersom begge foranstaltninger uden tvivl vil rette sig netop mod de protestaktive. Vi kan se denne anti-autoritære holdning som endnu et karakteristisk aspekt af protestkulturens selvopfattelse ...« Tidligere i artiklen er vi jo blevet belært om, at de forskere, som hælder til en sådan protestkulturteori (og herunder altså også Ole Borre) er tilbøjelige til at mene, at »de protesterende selv opfatter deres aktivitet som et stærkt positivt forsøg på at fremme demokratiet« (s. 267). Hvad er Ole Borres opfattelse?

Jørgen Jepsens artikel *Statsmagten, politiet og kollektive aktioner i nyere tid – gentager historien sig?* er ét stort vue over navnlig den sidste halve snes års konfrontationer mellem or-

densmagt og borgere. Tableau efter tableau rulles op i en tilsyneladende endeløs kæde: landmændenes blokader af alfarvej, fiskernes af havnene; Hope-Computer-konflikten; sammenstødene ved UNIPRINT, Bækkelund, INFO, Benzinøen, Berlingske Tidende, Fragtmandshallen, Steins Laboratorium og Taulov; »gå planken ud«-affæren på Rømsild; Karl Jørgensen-sagen, La Cabana-blokaden; raceurolighederne i Kalundborg. Hertil kommer Boligkaravanen, Todesgade, Byggeren og BZ'erne. Man kunne blive ved. Som Jørgen Jepsen lidenskabsløst lægger eksempel ved eksempel er man ikke utilbøjelig til at lade sig overbevise om, at udviklingen bør ses som én lang voldsspiral, der trækkes op ved sin egen indre, groteske logik; begge parter, politi og demonstranter, bekræftes mere og mere i sine respektive roller; modparten diaboliseres; atmosfæren mættes til bristepunktet for at slå ud i en erklæret gensidig vilje til at anvende livsfarlig vold (s. 297). Nedknippling, schæfere og varselsskud udveksles, som vi ved, med sten, møtrikker, professionelle slangebøsser og måske syre eller barberblads-kartofler.

På mange måder er Jørgen Jepsens artikel ét langt åbent brev til de socialdemokratiske politikere, en opfordring så indtrængende, som vel tænkes kan, om besindelse. Brevets adressat bærer – ifølge forfatteren – et ikke ringe ansvar for udviklingen. Just derfor har de socialdemokratiske folketings- og kommunalpolitikere, i lighed med fagbevægelsens repræsentanter i politiorganisationerne, det i deres magt at vende denne udvikling, mens tid er. 60'erne og især 70'erne har, pointerer Jørgen Jepsen, forbløffende mange ligheds-punkter med situationen, som den tog sig ud i socialdemokratiets og fagbevægelsens egen barndom. Dengang var det *dem*, der demonstrerede, aktionerede, og vandt. Om historien gentager sig? Jørgen Jepsen er tilbøjelig til at besvare sit eget retoriske spørgsmål bekræftende. Det kan i allerhøjeste grad diskuteres, om han ikke drager parallellen utilstedeligt håndfast; til gengæld kan det næppe diskuteres, at Jørgen Jepsens artikel til overflod dokumenterer, hvorledes »ukonventionel politisk adfærd« synes at have været et så funda-

mentalt træk i hele det danske demokratis historie, at den snarest bør kaldes normal.

Redaktøren Flemming Mikkelsen, tegner sig selv for bogens sidste bidrag: *Kollektive aktioner i Vesteuropa 1500 til 1985*. Der er hér tale om en kyndig og yderst veloplagt rundvisning; først i, hvorledes forskellige typer af konflikter har domineret til forskellige tider; dernæst i de seneste resultater om konflikter i England, Tyskland og Frankrig, set over et længere stræk, og endelig i de herskende konfliktteorier. Før den næsten programmatiske udgangsreplik: »De kollektive aktioner viser sig ... ikke som pludselige og uforudsete hændelser eller som udbrud af hidtil latente spændinger og frustrationer, men opstår som følge af en kontinuerlig proces af solidarisk aktivitet og dermed politisk kamp« (s. 347), har vi været så vidt omkring mellem forfattere, lande, resultater og teorier, at ingen kan nære tvivl om, at den internationale forskning i kollektive aktioner udvikler sig som en lavine. Selvsamme indtryk formidler den prisværdigt fyldige *litteraturliste*, som afslutter bogen.

Redaktøren gør allerede i et kort forord opmærksom på, at de mange bidrag i bogen ikke er søgt sat på én bestemt formel. De store forskelle i metode og de tilsvarende forskelle i teori gør det samlede produkt til lidt af et »pluralistisk« supermarked. Dét er, som det turde være fremgået, så sandt som det er sagt; men aner man ikke en undskyldende tone; og gør redaktøren monstro dyd af nødvendighed? Det havde han bestemt ikke haft nødig. For netop mangfoldigheden vidner med uafviselig styrke om, hvorledes ikke blot klassekampshistorikere men også forskere af mere traditionel positivistisk observans kan samstemme om, at de kollektive aktioners historie er et »både væsentligt og engagerende forskningsområde« (s. 7).

Krigshistorie er en klassisk disciplin. Historien om »den indre fred« er endnu i sin vorden. Måtte den blive lige så klassisk, og

måtte flere arbejder som de nu foreliggende følge!

Grethe Carlslund Petersen: Synspunkter på moderskabsforskningen¹

I dag får kvinderne ikke det antal børn, som de ønsker sig. Den pressede dagligdag med dobbeltarbejde, børnepasningsproblemer, usikker økonomi osv. samt den uvisse fremtid betyder, at valget mellem børn eller ej ikke er reelt. I de sidste tiår »er kvinderne gradvis blevet frarøvet retten til moderskabet,« og de skiftende socialdemokratiske og borgerlige regeringer har intet gjort for at fjerne »de barrierer, der forhindrer kvindernes umiddelbare lyst til at sætte børn i verden.«

Med disse påstande indleder Hanne Caspersen sin bog om moderskabspolitikken i 1930'erne med det formål at »opspore samfundsmæssige forklaringer på, hvorfor jeg er blevet mor« (s. 11). Bogen giver dog ikke svar på, hvorfor hun eller andre kvinder er blevet mødre. Under inspiration fra den nye kvindeforskning tager hun et nutidigt og personligt udgangspunkt og understreger, at den subjektive metode er partisk og har kvindernes frigørelse som målsætning. Derfor griber hun fat i det konfliktfyldte problem i kvinderoollen, ude-hjemme-problematikken, og her indtager moderskabet selvsagt en central placering. Men moderskabet og kvindefrigørelsen er modsætningsfyldte størrelser, og »når vi beskæftiger os med moderskabet, må vi hele tiden have *modsætningen* for øje, at vi ønsker moderskab som en mulighed og mangfoldighed i kvinders liv, men ikke vil fastholdes i moderskabet« (s. 13).

Bogens nøglebegreb og politiske krav er kvindernes *dobbelte ret* til såvel moderskab som lønarbejde, og Hanne Caspersen mener, at det hidtil har været et enten/eller-spørgsmål. Kvinderne 'valgte' i 30'erne moderskabet, i

1. Hanne Caspersen: *Moderskabspolitik i 30'erne. Det modsætningsfyldte moderskab*. Den historiske forening, Kbh. 1985 177 s. Kr. 75,00.

modsætning til nutidens kvinder, der har 'valgt' lønarbejdet. Et indicium på, at kvinderne i dag – med Hanne Caspersens ord – er blevet frarøvet retten til moderskabet, er det faldende fødselstal, som primært skyldes statens børnefjendske politik. Bogen er udgivet i 1985. Fødselstallet nåede et lavpunkt i 1983 for at stige igen i 1984 og i 1985.

Bogen har derfor ikke de nyeste tal med, men det kunne have været interessant, om hun i et forord eller efterskrift havde taget dette fænomen op til overvejelse og eventuelt modificeret sine påstande. I det hele taget finder jeg, at man skal være varsom med at konkludere noget på baggrund af fødselsstatistikken. Den fortæller kun, hvor mange børn der er født i pågældende år, og intet om, hvor mange kvinder der i dag er mødre, eller hvor mange familier der i dag lever med børn. Et lavt fødselstal kan meget vel dække over en situation, hvor moderskabet paradoksalt nok omfatter flere kvinder end tidligere. En situation, hvor flere kvinder vælger at få ét barn. Retten til moderskab handler vel også om kvinders ret til at vælge børn fra eller føde færre børn. Desuden er barnløse kvinder ikke et nyt fænomen. Et tilbageblik på 1700-tallet fortæller, at henvend en femtedel af kvinderne var barnløse og levede som enlige livet igennem. Hanne Caspersen grundpåstand om alle kvinders lyst til at føde flere børn, hvis blot de økonomiske og samfundsmæssige betingelser er i orden, er for mig særdeles tvivlsom og belaster på forhånd analysen.

De indledningsvise påstande må i det hele taget siges at tendere til økonomistisk reduktionisme. Hun lægger en model ned over sin problemstilling, som til tider gør argumentationen rigid og unuanceret. Denne kritik skal dog ikke skygge for, at Hanne Caspersen har udført et stort pionerarbejde for studiet af den tidlige velfærdsstats moderskabspolitik, og selv om man kan være uenig i hendes præmisser, tillader hendes sobre analyse andre at kigge hende i kortene.

Som i dag var der iflg. Hanne Caspersen også i begyndelsen af 30'erne objektive hindringer for børnefødsler, som gav sig udslag i faldende fødselstal. Faldet afstedkom en offentlig debat og politiske tiltag, der gjorde tid-

ligere private anliggender som moderskab og husarbejde til samfundsanliggender.

Via en grundig gennemgang af betænkninger, love, taler, valgmateriale, tidsskrifter osv. tegner hun et hidtil ukendt billede af den socialdemokratiske og statslige profil over for kvinderne. Det socialdemokratiske kvindesyn var i bund og grund modsætningsfyldt. På den ene side indså partiet nødvendigheden af kvindearbejdet, såvel i form af familiens behov for dobbelttindtægt som i form af det kønspolariserede arbejdsmarkeds nødvendige efterspørgsel efter kvindelig arbejdskraft. På den anden side havde Socialdemokratiet (og store dele af fagbevægelsen) et ideal om kernefamilien med manden som hoved- (og helst ene-) forsørger. Socialdemokratiets moderskabspolitik var, som hun klart pointerer, ikke kvindepolitik men befolkningspolitik. Under inspiration fra ægteparret Alva og Gunnar Myrdals bog: »Kris i befolkningsfrågan« førte Socialdemokratiet herhjemme an med en *kvalitativ befolkningspolitik* (dvs. en politik, der sigtede mod, at den enkelte kvinde fødte flere børn, og at de fødte børn sikredes bedre opvækstvilkår, bl.a. for at mindske spædbarnsdødeligheden. Konkret mundede bestræbelserne ud i oprettelsen af Befolkingskommissionen (1935) og Statens Husholdningsråd (1935). Midlerne var økonomiske hjælpeforanstaltninger (huslejetilskud til børnerige familier, moderskabsydelse som moderpakke, mæketilskud og fødselshjælp), børnepasningsordninger, børnetilsyn, barselsorlov og oplysningsvirksomhed, alt sammen initiativer, der skulle sikre et bedre »befolkningsmateriale«. Hanne Caspersen gennemgår tillige Svangerskabskommissionens arbejde (1932–36), der beskæftigede sig med retningslinjer for abort og prævention, og hun viser, hvordan den kvalitative befolkningspolitik også spillede ind på denne kommissions betænkning, så at den fremsatte forslag om, at et svangerskab også kunne afbrydes ud fra sociale indikationer (1936). I regeringens forslag var den sociale indikation dog taget væk, eftersom det ville være vanskeligt at opstille præcise retningslinjer for den sociale indikation.

Hanne Caspersen finder, at konsekven-

serne af de to kommissioners arbejde var beskudne. Befolkingskommissionens omfattende arbejde resulterede i to lovvedtagelser: loven om lån til boligbyggeri og huslejesættelse til mindrebemidlede børnerige familier og loven om mødrehjælpsinstitutionen. Svangerskabskommissionens arbejde resulterede i den nye svangerskabslov i 1937.

Modsætningen mellem den kvalitative befolkningspolitik, der betød en styrkelse af moderskabet og nødvendigheden af kvindearbejdet, der sågar affødte ligestillingsformuleringer inden for partiet samt en afstandtagen fra »hetzen mod kvindearbejdet«, der kendetegnede store dele af tidens strømninger, var uløselig og svækkede også politikken. Socialdemokratiet søgte selv at løse modsigelsen gennem en argumentation, der gik på, at en kvalitativ befolkningspolitik ville have som afledt effekt, at kvinderne fik bedre muligheder i det hele taget, og ikke mindst i forhold til at beholde deres arbejde, eller tage arbejde. Men Hanne Caspersen bliver stædigt ved med at bore i den socialdemokratiske argumentationsmåde og sammenstiller sådanne vage formuleringer med andre mere klare formuleringer fra samme hold, og hun viser på overbevisende måde, at socialdemokratiet bag facaden tog stilling i konflikten. Socialdemokratiet betoned kraftigt såvel i skrift, tale som handling kvindens livsopgave som mor og hustru og socialdemokratiet kom uvilkårligt til at føre en politik, der »opremerede« moderskabet og negligerede kvindearbejdet.

Socialdemokratiet havde formuleret dobbeltarbejdsproblematikken, men ikke løst problemet for kvinderne. Hun inddrager endvidere kvindebevægelsens og de venstreorienteredes holdning til problemet og finder, at store dele simpelthen ignorerede kvindernes husarbejde og moderskab og stillede entydige krav om kvinders ret til erhvervsarbejde og ligestilling. Endelig skitserer hun en tredje vej omkring partiet Dansk Samling, der i sin glorificering af moderskabet var klart nazistisk inspireret. Hun forfølger debatten om kvinders samfundsmæssige placering i 30'erne meget detaljeret. Jeg skal ikke komme nærmere ind på de enkelte debatører, men selv fremhæver hun Lis Jacobsen som et enestå-

ende eksempel, der var den eneste, der tog konflikten i kvinderollen seriøst. Lis Jakobsens udgangspunkt var, at kvinder ikke kunne begge dele, og hun opfordrede derfor kvinderne til at vælge moderskabet. Moderskabet var for hende såvel en pligt som en ret og i lighed med befolkningskommissionen ønskede hun at bedre de fysiske og økonomiske betingelser for moderskabet, hvorfor hun plæderede for en husmørløn og en moderløn.

Det er Hanne Caspersens pointe, at samtlige løsningsmodeller var utidssvarende. Kvindebevægelsen, fordi den kun stillede krav til kvindernes erhvervsarbejde, og ikke tog dobbeltarbejdsproblematikken op som et problem, (hvilket også gjaldt de venstreorienterede). En tidssvarende politik må stille krav til moderskab og erhvervsarbejde på samme tid.

Hanne Caspersen beskæftiger sig endvidere med befolkningspolitikens udløbere som sundhedsplejerskeordningen, mødrehjælpen og dagsinstitutionsområdet. Med hensyn til sidstnævnte foretager hun en undersøgelse af de københavnske forhold i perioden 1921-42, hvor hun forfølger udviklingen statistisk og behovsmæssigt. Hun finder her en klar sammenhæng mellem kvindernes stigende erhvervsdeltagelse og udbygningen af daginstitutionsoområdet. Ved siden af de offentlige institutioner gennemgår hun tillige de private og viser en øget tendens blandt de bedrestillede til at anbringe børnene i institution nogle enkelte timer om dagen. Der er med andre ord klare klasse-mæssige forskelle med hensyn til årsagerne og motiverne til at sende sine børn i institution. Blandt arbejderne, der udelukkende benyttede sig af de offentlige tilskudsberettigede institutioner, var motivet udtalt økonomisk med henblik på at få frigjort kvindernes tid, så de kunne tage lønnet arbejde. Institutionerne her havde tillige en »forebyggende« karakter, hvilket vil sige, at de havde til formål at sikre, at børnene ikke led fysisk og psykisk overlast, mens forældrene var på arbejde. Gradvist forsvandt det rene asylpræg, og de frøbelske pædagogiske ideer omkring folkebørnehaverne forandrede institutionernes karakter. På baggrund af en behovsundersøgelse fra København (1968)

samt befolkningskommissionens spørgeskemaundersøgelse (1937) påviser hun et klart stigende behov for flere børneinstitutioner især i arbejderkvartererne, men påpeger dog samtidig, at motiverne i arbejderklassen synes at have været udelukkende økonomiske, begrundet i kvindearbejds nødvendighed. Pædagogiske begrundelser var så godt som fraværende i arbejderklassen. Hun påpeger også en stigning i de bedrestilledes brug af institutioner (primært private). Institutionerne her havde klare pædagogiske formål, og motiverne var også hensynet til børnene, og endelig var der en udbredt tendens til at bruge institutionerne på deltid.

På samme vis som staten var kommunen tvetydig i sin politik. I starten var kommunen aldeles uvillig med hensyn til at udbygge børneinstitutionsområdet men blev dog til sidst tvunget af omstændighederne. Udbygningen af institutionsområdet var langsom, og det synes, at ventelisteproblematikken er et iboende fænomen ved institutionspolitikken, thi også kommunen sad fast i en idealforestilling om den monolitiske kernefamilie.

Hanne Caspersen inddrager sluttelig videnskabeliggørelsen af husarbejdet, hvor Statens Husholdningsråd (1935) gjorde tidligere private initiativer (husmoderforeningerne, vandrelærerindebevægelsen osv.) til samfundsansliggende. Gennem et massivt ideologisk bombardement (»husvæsenpanikken«) blev den ønskede kvindelighed tydelig: Først mor og husmor og så af ligestillingsmæssige og økonomiske grunde: erhvervsarbejdende. Hendes klare konklusion er, at der i slutningen af 1930'erne ikke var tale om nogen form for »frivilligt moderskab« (et andet af tidens krav), snarere tværtimod. Moderskabet var påtvunget og forberedes gennem pigesocialiseringen i hjemmet og skolen.

Spørgsmålet bliver dog, i hvor høj grad den officielle politik og ideologi prægede kvindernes hverdag. Hanne Caspersen beskriver med udgangspunkt i normative kilder (håndbøger, lærebøger og tidsskrifter) tidens ideologiske strømninger. Hun gør selv opmærksom på muligheden for en diskrepans mellem ideal og praksis men synes ikke at tage konsekvensen

af den og ser helt bort fra den i konklusionen. Det er såvel hendes tese som hendes konklusion, at hovedparten af de danske gifte lønarbejderkvinder i slutningen af 1930'erne havde deres hoved- og oftest enebeskæftigelse i hjemmet ved ulønnet husarbejde. »De var under »normale« omstændigheder ikke tvunget til at sælge deres arbejdskraft. De var nærmere tvunget til at være husmødre p.g.a. slidt og krævende husarbejde og for nogle arbejderkvinder, en stor børneflokk og endelig p.g.a. den patriarkalske ideologi: »Det er far, der tjener pengene« (s. 69). Bevisførelsen for tesen går over en gennemgang af husarbejdets fysiske rammer og momenter. Med normative skrifter som hovedkilde opremser hun de mange nye krav til husarbejdet og moderskabet. Til trods for, at Hanne Caspersen vurderer, at kvinderne nok ikke levede op til de strenge krav, konkluderer hun, at kravene var så store, at moder- og husarbejdet var et fuldtidsjob. Og kvinderne var i slutningen af 1930'erne »kun« mødre. Et yderligere bevis herpå finder hun i de gifte kvinders lave erhvervsfrekvens, der ikke kan betragtes som en trussel mod moderskabet.

Det er altså Hanne Caspersens klare hensigt at vise, at kvinderne i slutningen af 30'erne hovedsagelig var mødre, og hun ignorerer de forbehold, som hun ved et forsøg på indlevelse i kvindernes hverdag burde tage. I stedet tager hun såvel de normative som statistiske kilder på ordet. Men når man beskæftiger sig med kvinders arbejde, hvorunder jeg regner såvel husarbejde som erhvervsarbejde (inkl. uregistreret gråzone-arbejde) er vi inde på et område, hvor det er absolut nødvendigt at inddrage andre kildetyper end de officielle. At bruge det statistiske materiale som dokumentation for en lav erhvervsfrekvens er uholdbart. Kvinder har tradition for at udføre ikke-registreret arbejde som rengøring, vask, strygning, rulning, børnepasning osv. Kvindehistorien må derfor benytte sig af et udvidet arbejdsbegreb, der også omfatter det mangfoldige gråzonearbejde. En oplagt indgangsvinkel til dette problem ligger i det mundtlige fortællestof, hvoraf der bl.a. ligger meget på de lokalhistoriske arkiver, lige til at

gå til. Dette materiale kan naturligvis ikke kvantificeres, men må anvendes til at få en realistisk forestilling om kvindernes hverdag.

Jeg vil derfor opstille som mulig modtese: at hovedparten af de gifte arbejderkvinder som regel havde et stykke erhvervsarbejde (oftest på deltid), og at kvinderne i realiteten var dobbeltarbejdende. Dette arbejde er normalt ikke registreret af de officielle myndigheder. Årsagerne til denne fortielse har jeg ikke undersøgt, men når Hanne Caspersen hævder, at den patriarkalske ideologi tvang kvinderne ind i husmoderrollen, slår det mig, at samme ideologi kunne yde et bidrag til, at kvinderne fortav deres arbejde, så det udadtil så ud til, at manden kunne forsørge sin familie. Kvindernes arbejde var subøkonomisk af karakter, og derfor er en rigid opsplitting i ude = indtægt og hjemme = ikke-indtægt uholdbar.

Hanne Caspersen vil vise, at politikken og ideologien slog igennem og bevirkede, at kvinderne tog moderskabet på sig. Statsmagten sejrede og styrkede moderskabet, og hun vil advare mod lignende tendenser i dag, hvis de dukker op.

Kvindernes opfattelse af deres egen virkelighed falder uden for analysen, og konklusionen – at kvinderne ‘valgte’ moderskabet p.gr.a. statsmagtens offensiv – bliver derfor også uholdbar. Hanne Caspersen lader sig styre af sin på forhånd fastlagte teori om tingenes sammenhæng og giver ikke kvinderne plads til at handle som individer, der vælger ud fra sin egen erfaringshorisont. Hun skriver selv, at hun har valgt at blive mor snarere på trods af end på grund af den førte politik i dag. En sådan overhørighed af den officielle politik må hun også tillade vores formødre.

Anmeldelser

Søren H. Andersen: *Jægerstenalderen*. Sesams Danmarkshistorie. Oldtiden. Bd. 1. 1981. 176 s., ill. Kr. 218,-.

Jægerstenalderen er ubetinget den af oldtidsperioderne, som har størst interesse blandt Danmarks mange aktive amatørarkæologer og oldsagssamlere. Det er derfor overraskende så få populære oversigter, der eksisterer om dette emne. Indtil 1981 kunne man kun henvise til tre værker, når det drejede sig om fyldige og autoritative oversigter over den ældre stenalder. For det første var der Jørgen Troels-Smith's artikelserie i »Nationalmuseets Arbejdsmark« fra 1955, 1957 og 1960. Her gennemgås perioden fra istidens slutning til landbrugets indførelse i tre velskrevne og let tilgængelige artikler. For det andet var der første del af Johannes Brøndsted's digre og nøgterne værk »Danmarks Oldtid« fra 1957, som på grund af sine indgående beskrivelser af fundmaterialet fortsat er uundværligt – især for viderekommende. For det tredje var der Jørgen Jensen's bind af Dansk Socialhistorie fra 1979, hvor oldtiden – herunder jægerstenalderen – ses i lyset af nye metoder og teorier. Til dette selskab følger sig nu første bind i »Sesams Danmarkshistorie« fra 1981. Her er det lykkedes Søren H. Andersen at forene den brede oldsagspræsentation med de nyeste, teoretiske indfaldsvinkler til emnet. Det er gjort i et levende og let tilgængeligt sprog suppleret med et væld af illustrationer – heriblandt en række instruktive og smukke tegninger fra Flemming Bau's hånd.

Første halvdel af bogen består af en kronologisk gennemgang af jægerstenalderens kulturepoker – fra de ældste spor af istidens mennesker til de første vidnesbyrd om landbrugets indførelse i Danmark. I anden halvdel tages en række tværgående emner op til nærmere omtale. Læst i sammenhæng kan denne disposition virke uheldig på grund af de gentagelser, den bevirker. Bruges bogen som opslagsværk, er der imidlertid tale om en brugervenlig inddeling af stoffet.

Søren H. Andersen's fremlæggelse kendetegnes blandt andet ved sin klare økologiske orientering og sin flittige brug af etnografiske paralleller. Der lægges således hele bogen igennem stor vægt på at se de forskellige tidsafsnits teknologi, ernæring og sociale forhold på baggrund af de bestandigt ændrede naturforhold. Desuden inddrages forholdene hos historisk kendte jægerfolk hyppigt i forsøgene på at tolke alt fra oldsagers anvendelsesmåde til stenaldermenneskenes levevis. Der spores i denne

arbejdsmetode tydelig inspiration fra nyere angelsaksiske værker og fra Jørgen Troels-Smith's arbejder. Som noget nyt i en publikation af denne art gør Søren H. Andersen et konsekvent forsøg på at belyse de forskellige epokers dagligdag og sociale forhold ud fra bopladsernes indretning.

Det mest iøjenfaldende kendetegn ved bogen er dens overdådige illustrering med tegninger og fotografier – ofte i farver. Illustrationerne og de dertil hørende undertekster er godt koordinerede med hovedteksten. De supplerer uden at gentage. Yderst sympatisk er illustratoren Flemming Bau's ærlige epilog til sine rekonstruktions- og anskuelighedstegninger med angivelse af, hvad der er baseret på faktiske iagttagelser, og hvad der er fantasi og gætværk.

Byder illustrationerne på bogens største nydelser, så byder de imidlertid også på de største faglige skævere. Det gælder et par af rekonstruktions- og anskueligheds-figurerne – mest eklatant en serie tegninger af flinthuggernes arbejdsstadier fra den rå flintknold til de færdige flækker. Disse tegninger er teknisk set fremragende, men den konkrete flækkefremstillingsproces, der vises, har intet med jægerstenalderen at gøre. Den er derimod typisk for dele af bondestenalderen. Anskueliggørelse er i sandhed en vanskelig kunst – det er svært at skøjte let hen over de forhold, man ikke har så godt styr på. Dette fremgår tydeligt ved sammenligning af tekst og tegninger. Mens tegneserien af flækkefremstillingen simpelthen er misvisende, så kan man om den tilhørende del af hovedteksten i det højeste kritisere den for at være for summarisk.

Hvad angår flinthugnings-teknik har forfatteren og illustratoren åbenbart ikke helt været »ajour« med den seneste, og i det store og hele endnu upublicerede forskning. Til gengæld er omtalen af jægerstenalderens træsager og træteknologi helt »up to date«. Her øser Søren H. Andersen af sine egne, helt nye udgravningsresultater. Det er ikke for lidt at sige, at de nye fund af stammebåde, ornamenterede paddelårer, buer, træskeer m.m. har kastet afgørende nyt lys over den senere del af den ældre stenalder i Danmark og omegn.

Bogens stærke side er så afgjort fremlæggelsen af det konkrete fundstof. Når det kommer til forsøgene på en nærmere forklaring af levevis og kulturelle ændringsprocesser, er den (naturligvis) mere diskutabel. Det gælder ikke mindst dens brug af etnografiske paralleller og dens måde at forklare stenalderens største kulturelle omstilling, nemlig overgangen fra jæger- til bondetilværelse.

Det skal absolut ikke anfægtes, at etnografiske

paralleller er rimelige inspirationskilder til fortolkning af jægerstenalderens forhold. Problemerne opstår ved, at Søren H. Andersen alt for ensidigt henter sine etnografiske eksempler fra de simpleste af de historisk kendte jægerfolk – hordesamfundene, der har eksisteret i de klimatiske mest barske dele af verden indtil for få generationer siden. Når der er tale om kulturforholdene i dansk senistid, udgør de eskimoiske hordesamfund givetvis nogle af de bedste etnografiske analogier – blandt andet på grund af de beslægtede naturforhold. Er der tale om slutningen af dansk jægerstenalder med dens helt andre klima- og erhvervsforhold, vil de historisk kendte jægersamfund fra de tempererede egne af Nord-Amerika derimod være mere relevante inspirationskilder. Det gælder ikke mindst de jæger-fisker-stammer, der eksisterede langs store dele af den nordamerikanske vestkyst helt ind i forrige århundrede. Deres sociale og økonomiske forhold var i mangt og meget mere beslægtede med tilstandene hos simple landbrugssamfund end hos hordesamfundene. Dermed bliver det nemmere at forstå, hvorfor den lokale, danske befolkning åbenbart var i stand til på kort tid at omstille sig fra jæger- til bondetilværelse. Som Sesams Danmarks-historie fremlægger forholdene, skulle der have været tale om et så stort socialt og økonomisk spring, at det er svært at forstå, at man overhovedet fandt anledning til og mulighed for at vove det.

Jægerstenalderens afslutning og overgangen til bondestenalderen har inden for de allerseneste år haft særlig stor opmærksomhed blandt arkæologer. Det kan derfor ikke undre, at Sesams Danmarks-historie måske er lidt ude af trit med den seneste forskning netop på dette område. Tager man i betragtning, at bogen har været på markedet i 4 år, er det imidlertid en betydelig bedrift, at den med få undtagelser er i god overensstemmelse med den senere tilkomne special-litteratur. Det skyldes ikke, at der intet nyt er sket inden for udforskningen af den ældre stenalder i den mellemliggende tid. Årsagen er først og fremmest, at forlaget Sesam har valgt en forfatter, som har »fingeren på pulsen«.

Sesams bog om jægerstenalderen er et fornemt eksempel på populærvidenskab. For begyndere er den en fortrinlig introduktion og for viderekomne en værdsat og flittigt benyttet håndbog. Den bør findes på boghylden hos enhver, der interesserer sig for Danmarks ældre stenalder.

Anders Fischer

Poul Otto Nielsen. *Bondestenalderen*. Sesams Danmarkshistorie. Oldtiden. Bd. 2. 1981. 173 s., ill. Kr. 198,-.

Det er en vanskelig opgave at give en oversigt over Danmarks yngre stenalder indenfor kun halvandet hundrede sider, hvoraf en meget stor del bruges til

illustrationer. Det byder på en lang række problemer om, hvad der skal udvælges, og hvorledes fortællingen af det udvalgte skal struktureres. Det er en opgave der ikke bliver gjort lettere af, at udforskningen af yngre stenalder for øjeblikket er inde i en rivende udvikling, hvor der år for år kommer nye oplysninger, der på afgørende punkter ændrer vore opfattelser. Uanset hvor "up to date" ens viden er, kan man være sikker på, at der vil være afsnit eller oplysninger, der er forældede allerede ved bogens udgivelse eller kort derefter.

Med dette *in mente* må man sige, at Poul Otto Nielsen har skilt sig særdeles godt fra sit bind om bondestenalderen. Kun få steder kan man finde, at teksten indeholder forældede oplysninger eller synspunkter, og her seks år efter udgivelsen er der kun grund til at påpege et enkelt område, hvor udviklingen er løbet fra bogens indhold. Det drejer sig om den grubekeramiske kultur og forholdene i Østdanmark i yngre bondestenalder. De senere års udgravninger på Djursland og diskussionerne om enkeltgravskulturen på øerne har bragt så meget nyt, at jeg er sikker på, at Poul Otto Nielsen selv gerne så dele af disse afsnit i sin bog ændret, hvis det var muligt.

I flere situationer kan man måske mene, at bogen er lidt for forsigtig og traditionel. På trods af at alle nye oplysninger og synspunkter er repræsenteret, eller i det mindste tydeligvis er kendt, får de ikke altid lov til at slå igennem med fuld styrke. Vi bliver heller ikke præsenteret for spændende, uprøvede nykonstruktioner i synteserne. Med rette kan det vel også hævdes, at dette ikke er opgaven for en bog af denne karakter. Nok skal den give en ny forfriskende vurdering af sit stofområde, men den må dog bibeholde en vis konservatisme som værn mod de mange kortlevede idemæssige vildskud, der præger en forskning i hastig udvikling.

Emnevalget i bogen er godt. Der er benyttet en grundopdeling i ældre og yngre bondestenalder. Indenfor ældre bondestenalder behandles de forskellige emner tværgående, medens der indenfor yngre bondestenalder er en todeling i enkeltgravstid og dolktid. Den traditionelle periode for periode gennemgang er således tildels forladt til fordel for en mere sammenfattende oversigtlig form. I betragtning af den meget begrænsede plads kunne yngre bondestenalder sikkert også med fordel have været behandlet samlet med tværgående emner. Derimod ville det have været vanskeligere at behandle ældre og yngre bondestenalder sammen med tværgående emner for hele perioden, således som det til dels er gjort i bindet om jægerstenalderen. Det er dog ikke udelukket, at det kunne have ladet sig gøre, og det ville måske have været et forsøg værd.

De emner, der behandles i bogen er af vidt forskellig art, omfattende alt fra gennemgange af genstandsmaterialet og anlægssporerne over teknologien, bosættelsesforholdene, erhvervsøkonomien og handlen til etniske, sociale og religiøse forhold.

Tilsammen danner emnerne en mosaik, der tegner et fyldigt billede af bondestenalderen, og det er glædeligt, at der lægges størst vægt på de emner, der er med til at skildre stenalderbondens hverdag. Vi får et meget mere dybgående indtryk af 'indianeren bag redskabet', som en amerikansk arkæolog engang har udtrykt det, end vi nogensinde tidligere har fået fra oversigtsværker.

Det billede, der dannes er måske ikke i alle punkter så overskueligt, som det kunne være. Til tider kan det have en lidt kaleidoskopisk karakter, og det kan f.eks. være vanskeligt at følge logikken i sekvensen af de 31 emner, som afsnittet om ældre bondestenalder er bygget op af. En delvis omstrukturering af emnernes rækkefølge ville måske have været på sin plads, uden at det dermed skal hævdes, at man føler sig tabt, når man læser bogen igennem, som den er. Det er slet ikke tilfældet.

Arkæologiske publikationer, det være sig fagbøger eller populære oversigtsværker, er pr. tradition altid rigt udstyret med illustrationer, i form af fotografier og tegninger af forskellige anlæg og monumenter og i form af afbildninger af genstandsmaterialet. Den foreliggende bog har alt dette til rigt mål med bl.a. nogle virkelig gode farvefotografier af genstandsmaterialet. Hvad der imidlertid er nyt for et oversigtsværk af denne art, er en serie illustrationer af tegneren Flemming Bau, der dels viser detaljer i f.eks. keramik-, flint- og træteknologien, og dels rekonstruerer miljøer og arbejdsituationer. Disse illustrationer er meget betydningsfulde for hele bogens fremtoning, og kun i ganske få tilfælde falder de igennem. Dette sidste gælder dog et par store helside akvareller, der viser henholdsvis arbejde i en svedjerydning og arbejde i en flintmine. De forekommer helt unødvendige, og er uden nær så megen informationsværdi som nogle små tusch-tegninger om de samme emner på de tilstødende sider. Ligeledes må man nok synes, at et billede af en stenalderbonde, der slår en okse for panden, burde have været udeladt.

Samspillet mellem tekst og illustrationer er godt. Det er bemærkelsesværdigt, hvor naturligt illustrationerne falder ind med teksten efterhånden som man kommer frem, og dette sker uden en eneste henvisning i teksten til de enkelte illustrationer. Det tjener både forfatteren til ros for udvalget af et billedmateriale, der passer til teksten, og redaktionen til ros for den måde bogen er blevet sat op på.

På et enkelt punkt, som dog ikke skal lastes forfatteren, synes jeg med rette, at man kan kritisere bogen. Det drejer sig om den samling småafsnit der afslutter efter den egentlige tekst, og som den har tilfælles med de øvrige bind i serien. Der er ganske vist et udmærket register, og også en nødvendig, omend i forhold til sit volumen, ikke særlig indholdsrig tidstavle. Men der er også tre fuldstændig unødvendige afsnit om »berømte fund fra bondestenalderen«, »Hvor gammelt er det« og »tegnerens kommentarer til illustrationerne – viden eller fantasi«. I stedet for disse afsnit burde

man have udbygget litteraturlisten kraftigt, og ikke kun med flere titler, men også med et emneopdelt henvisningssystem, der underbygger bogens afsnit.

Hvis der virkelig skal tales om en mangel eller fejl ved bogen, så må det være her. Enhver god oversigtsbog, hvor populærvidenskabelig den end er tænkt, må som sit fornemmeste mål have, at danne en effektiv indgang til videre studier. På dette punkt lader denne bog os fuldstændig i stikken. I den knap to sider lange litteraturliste findes der dels flere oversigtsværker, hvis karat ligger langt under det niveau bogen selv befinder sig på, og derfor må siges at være ret ligegyldige, og dels en serie bøger med et meget specialiseret indhold, hvis karakter man ikke kan vide noget om, før man selv får fat i bøgerne. Den som ønsker at forfølge et bestemt emne, der har vakt interesse, får det meget svært og kan i hvert fald kun hente ringe støtte i bogen.

Der er vel næppe nogen tvivl om, at serien som helhed primært er tiltænkt, hvad man kan kalde interesserede lægmænd, og for disse er bogen om bondestenalderen givet spændende læsning, og i hvert fald er der tale om kvalitetslæsning. Jeg vil dog mene, at den potentielle læserkreds må være større. Bogen benyttes f.eks. med udbytte af førsteårs studerende i arkæologi, og jeg kan ikke se, hvorfor den ikke også skulle kunne anvendes på gymnasieniveau som emnebog. Kvalitetsniveauet, omend også detaljeringsgraden, ligger himmelhøjt over det, der ellers bliver produceret til dette formål.

Bogen om bondestenalderen kan således varmt anbefales til alle med interesse for forhistorien. Det er den bedste oversigtsbog, der for øjeblikket findes om bondestenalderen, skrevet og illustreret så det er en fornøjelse at læse den, og så meget "up to date" som det overhovedet kan lade sig gøre indenfor dette hastigt udviklende forskningsområde.

Torsten Madsen

Lone Hvass: Jernalderen. Sesam Danmarkshistorie. Oldtiden. 1980. Bd. 1. Landsbyen og samfundet. 130 s. Bd. 2. Bønder, købmænd og krigskarle. 138 s. Pris pr. bd. Kr. 139,00.

»Jernalderen«, to bind af Lone Hvass i Sesams serien om Oldtiden, er en kompetent skrevet, let læst og vel illustreret populærvidenskabelig sammenfatning af arkæologisk viden om 1.300 år af Danmarks forhistorie. Det er helt klart, at arbejdet fylder et stort behov som en moderne håndbog for almenheden, som komplement til tidsskriftet Skalks artikler og notitser med »nyt om gammelt«. Ved en første gennemlæsning noterer fagmanden nok enkelte indvendinger mod nogle oplysninger, og man kan have afvigende opfattelser i enkelte for-

tolkninger af kildematerialet, men stort set fremstår værket som en vellykket popularisering af moderne arkæologi.

Læser man teksten mindre flygtigt – hvis man prøver virkelig at bruge den som en håndbog, så melder der sig dog en del grundlæggende problemer. Da bliver det aktuelt at kigge nærmere på dispositionen af arbejdet og se på det historiesyn, som præger det. Et indledende spørgsmål ved en sådan granskning kunne være: »Hvordan griber man opgaven an, at skrive en folkelig, populærvidenskabelig skildring af jernalderen i Danmark?»

I Johannes Brøndstedts »Danmarks Oldtid, bind III: Jernalderen« fra 1960 omfatter jernalderen tiden fra jernets indførelse i keltisk/førrømsk jernalder til og med vikingetiden, og området er, som det ses af det brugte kortmateriale, det nuværende Danmark; men i yngre romertid medtages f.eks. Thorsbjergfundet, og i vikingetiden behandles også Dannevirke og Hedeby samt den skånske by Lund. Af praktiske og videnskabshistoriske grunde er det selvfølgelig nemmest at bruge det nuværende riges grænser, men da disse ikke er i overensstemmelse med de regionale arkæologiske kulturgrupper, er der fra et videnskabeligt synspunkt intet i vejen for i relevante tilfælde at udvide begrebet »dansk jernalder« til at omfatte også områder i det nuværende Schleswig-Holstein og i Sydsverige. Vigtige fund og lokaliteter uden for dagens Danmark skulle så kunne bidrage til et mere afrundet billede af jernalderens kulturforhold, og det relative i begrebet »dansk« forhistorie skulle fremhæves. For at undgå en alt for nationalistisk arkæologisk opfattelse er det vigtigt, at grænserne for jernalderens kulturytringer ikke fremstilles som identiske med nutidige politiske grænser – hvilket sker alt for ofte i dagens Europa – og desværre ikke altid uden en bevidst hensigt. I »Jernalderen« er dette forhold ikke berørt, og det eneste kort over det behandlede område (bind 1 s. 13) viser det nuværende Danmark, samt af uangiven grund også Sydslesvig men ikke Sydsverige – for forståelsen af jernalderkulturen på Bornholm er det en indlysende mangel, at sydsvenske forhold slet ikke inddrages i behandlingen.

Sesams »jernalder« er forkortet, idet vikingetiden er udskilt til behandling af Frank Birkebæk i to separate vikingetidsbind (se H.-J. Madsens anmeldelse nedenfor). Den forkortede jernalder møder vi også i Jørgen Jensens »Oldtidens samfund, Tiden indtil år 800« i »Dansk socialhistorie 1« fra 1979, hvor historikeren Niels Lund behandler vikingetiden i bind 2. Vikingetidens særstilling kan selvfølgelig begrundes i periodens karakter af overgangsfase mellem en oldtidshistorie baseret primært på arkæologisk kildemateriale og en middelalderhistorie, hvor skriftlige kilder udgør forskningens basis. Men mon ikke periodens særstilling først og fremmest beror på en dyb fascination hos både læg og lærd af »vikingens« europæiske fremfærd. Vikingetiden er genstand for utallige be-

handlinger i populærlitteraturen og udforskningen af vikingetiden indtager en – i forhold til periodens udrækning i tid – uforholdsmæssig stor plads også i den arkæologiske faglitteratur. Der er desuden god økonomi i udgivelse af vikingetidsbøger – »Danmarks vikingetid« vil altid finde sit forlag, men hvem tør binde an med »Danmarks germanske jernalder«? Det kan synes ligegyldigt, at vikingetiden er udskilt til selvstændig behandling, men en arkæolog med interesse for samfundsforandring over lang tid må dog fremhæve, at Brøndstedts løsning, at indlemme vikingetiden i en samlet jernalderbeskrivelse, er langt at foretrække. Især gælder dette indenfor det danske område, hvor kildematerialet fra århundrederne umiddelbart før vikingetiden svigter. At udskillelsen af vikingetiden er uheldig ses tydeligt i både Jørgen Jensens og Lone Hvass' bøger. Dynamikken i udviklingen gennem jernalderen fremtræder ikke klart nok i »Dansk socialhistorie«, da Jørgen Jensen ikke kan føre sit slag helt igennem. Niels Lunds behandling af vikingetiden i socialhistoriens bind 2 knytter ikke forbindelse til tematiseringen i bind 1, hvorfor den arkæologiske periodeovergang ca. 800 fremtræder alt for abrupt. I Sesams »Danmarkshistorien« fører opdelingen af jernalderen på to jernalder- og to vikingetidsbind til, at den germanske jernalder, ca. 400–800 e.Kr., så kommer til at stå i skyggen af de kildemæssigt mere alsidige førrømske og romerske perioder (germanertid er ca. 30% af tiden, men har f.eks. kun 15% af billederne i bøgerne). Dette medfører også, at Lone Hvass' jernalder fremstår som en temmelig statisk epoke, til trods for at hun fremhæver, at realiteten var »et væld af forandringer« (bind 1: 5). Den videnskabelige behandling af germanertid er endnu for utilstrækkelig til, at man i en populærvidenskabelig publikation kan føre et dynamisk udviklingsforløb igennem dertil og lade det stoppe der – kun hvis vikingetiden tilføjes, er det muligt at se de store samfundsforandringer i jernalderen i et perspektiv dybt nok. Det er således betegnende, at både Jørgen Jensen og Lone Hvass i flere tilfælde er nødt til at snyde lidt med kronologien og medtage vikingetidsfund og -fænomener for at kunne gennemføre visse ræsonnementer. Vikingetiden er det naturlige slutpunkt for en fremstilling af forhistorien og samtidig startpunktet for middelalderen. En bedre løsning, fagligt set, på støffordelingen i Sesam-serien havde måske derfor været i tre jernalderbind at behandle emner omfattende også vikingetiden, at lade ét bind behandle specifikke vikingetidsforhold som vikingetogter og den atlantiske kolonisation – og til sidst at lade middelalderbindene tage sit udgangspunkt allerede i slutningen af 10. årh.

Traditionelt plejer arkæologiske oversigtsværker at holde sig nøje til det arkæologiske periodesystem, som f.eks. i Brøndstedts »Danmarks Oldtid«. Dette princip har Lone Hvass forladt til fordel for en tematisk gennemgang. De øvrige bind i serien viser, at dette er et redaktionelt ønske, men det lig-

ger også på linie med den moderne arkæologi, hvor man interesserer sig mere for de lange udviklingsforløb inden for afgrænsede emner end for det totale indhold i de mere eller mindre kunstige »tidsæsker«. En tidstavle (bind 1: 118f, bind 2: 126f) viser de arkæologiske hovedperioder, deres kronologiske placering og relationen til europæisk og orientalsk historie. I hovedtrækkene behandles de udvalgte emner i teksten også med henvisning til det relative periodesystem eller til den absolutte kronologi. Da et af de almindeligste (og væsentligste) spørgsmål, arkæologen møder i sit arbejde, er »Hvor gammelt er det?«, er det dog beklageligt, at tidsangivelserne i bogen er så vanskelige at finde i spillet mellem rubrikker, tekst og billedtekster. I reglen kan man finde dateringen til det afbildede materiale i brødteksten, men man skal ofte enten være godt inde i stoffet eller have betydelig fantasi og associationsevne for at løse opgaven. Her har sandsynligvis redaktionens modvilje mod, hvad man har opfattet som arkæologisk fagjargon, resulteret i en for dårlig betjening af læserne. En konsekvent angivelse af datering i billedteksterne skulle have mindsket risikoen for fejltagelser og sparet brugerne for megen søgen – det samme gælder for øvrigt hvad angår findested, hvor oplysningerne i billedteksterne er alt for inkonsekvent og dårligt redigerede.

Den væsentligste fordel med den tematiske behandling af materialet er, at den giver overblik og mulighed for tydeligere at se udviklingen. For tidligere generationers arkæologer var dette nok intet problem, da de kildegrupper de hovedsageligt brugte – genstande og gravfund – også udgjorde basis for periodesystemet, hvilket vil sige, at kildemateriale og periode skiftede mere eller mindre synkront. Med nye problemstillinger og ved hjælp af nye udgravningsmetoder har arkæologerne i dag et mere varieret kildemateriale, men samtidig er den vanskelighed opstået, at kulturforandring ikke mere generelt kan ses at ske samtidig med periodesystemets faser. En tematisk disposition af »Jernalderen« er således et heldigt valg, og informationsniveauet i de forskellige afsnit er tilpas – god oversigt og ikke for mange detaljer.

Den mest markante forandring kildemæssigt i forhold til Brøndstedts oversigt er, at kendskabet til jernalderens huse og bebyggelsesformer er øget væsentligt. Det fremgår af, at både Jørgen Jensen og Lone Hvass, efter korte afsnit om natur og klima, tager udgangspunkt i en beskrivelse af det nye bopladsmateriale, medens ældre arkæologers koncentration om beskrivelse af genstande og gravfund nu er svundet ind til næsten intet. Afsnittene om huse og bebyggelse hører til de bedste i »Jernalderen«, og der findes ikke anledning til at komme med andet end en lille bemærkning: der savnes en plantegning af et velbevaret husgulv. Stolpehuller er dog mindre fantasiæggende end brandtomterne fra f.eks. Ginderup og Nørre Fjand. Et farvefoto af en brandtomt fra Hurup

(bind 1: 34) får næppe nogen meget ud af, da en forklarende skitse mangler – det er synd, at redaktionen ikke har set værdien af sådanne, som de forbilledligt bruges i Skalk. Landsbyens forandring med tiden er godt skildret i tekst og billeder, men det er synd, at den udmærkede sammenstilling af landsbyplaner (bind 1: 45) ikke kunne følges helt op til og med vikingetiden.

Som naturligt er, følger kapitlet om landsbyen en gennemgang af kvægavl og agerbrug, som der ikke findes anledning til at kommentere yderligere. Men hvorfor er pottemageri og vævning samlet under samme rubrik, »Det daglige liv«, og ikke i kapitlet »Smede og andre håndværkere« i bind 2? – kvinder er måske ikke håndværkere? – ellers er det spændende læsning, og Flemming Baus illustrationer er fremragende (mærkeligt er blot, at redaktionen ikke ved de relevante tegninger har indføjet en henvisning til »Tegnerens kommentarer«, der nu er lidt gemt væk til sidst i hvert bind).

Var dispositionen af bind 1 i store træk overskuelig og emnemæssigt sammenhængende, så er det ikke tilfældet i bind 2. Hvorfor er materialet redigeret i så få kapitler som tre i hvert bind? Det er en umulig opgave at bringe det rigt varierede arkæologiske materiale ind under så få rubriker, især håbløst bliver det, hvis man som Lone Hvass også vil skrive lidt social og økonomisk historie. Kapitel 1 »Smede og andre håndværkere« er godt nok, men her burde også pottemageren og væversken fra foregående bind være indplaceret, og også smykkemeden havde været bedre stillet her end i det rodede kapitel 2, »Vareudveksling, krig og kunsthåndværk«, som har et meget forskelligartet indhold. Læseren havde været bedre hjulpet, hvis afsnittet om vogn og skib samledes under et med »Trafik og veje«, om handel og udveksling samt byttemidler var behandlet i et særligt afsnit, om de militære forhold var blevet behandlet for sig, og om guldsmeden var flyttet til de andre håndværk. Dyreornamentikken til sidst ville passe bedst i sit eget afsnit om »Kunst og religion«, hvori også afsnittene om guldbraketeater og relevante dele af kapitel 3 kunne få rimelig sammenhæng med hinanden som »åndelig kultur«.

Behandlingen af vareudveksling er baseret først og fremmest på nyere sjællandsk forskning, som den giver et godt resumé af, men i forhold til andre dele af bøgerne er det måske alt for omfangsrigt. I diskussionen om handel er indlemmet en beskrivelse af det øvrige Europa, hvori udgangspunktet er oprindelsesstedet for de i Danmark fundne »importgenstande«. (Med en for dansk arkæologi karakteristisk undervurdering af de østlige forbindelser er kontakterne til Karpaterbækkenet og Sortehavsområdet end ikke antydet, bind 2: 39). Man kunne have ønsket, at afsnittet mere havde drejet sig om kulturforbindelser i bredeste forstand end om en »handel«, hvis betydning og omfang før vikingetiden nok kan diskuteres – atter mangler vikingetiden til at give fremstillingen perspektiv.

Med et bredere sigte kunne afsnittet for hele blevet mere væsentligt og ligefremt central for hele fremstillingen. Hvis udviklingen i dansk jernalder ses som sammenhængende med forholdene i det øvrige Europa, inklusive Norden, havde det været muligt at se »importgenstandene« som arkæologiske indikatorer på forekomsten af kulturkontakter af afgjort mere betydningsfuld art end blot som indførsel af drikkekar og anden luksus.

Påvirkningen på de germanske samfund i Nord-europa fra den keltiske kultur var betydelig og endnu mere markant blev den sydlige kulturstrøm i romersk jernalder. Lone Hvass skriver: »Historien om det romerske riges højkultur og den germanske bondekultur er nogle af de væsentlige erfaringer, arkæologerne graver frem blandt stolpehuller og lerkarskår« (bind 2: 117). Sandt nok, men perspektivet er ikke gennemført. Senere i folkevandringstiden havde germanske stammer og andre folk som hunnerne stor indflydelse på nordisk kultur, og man skal nok derfor sætte spørgsmålstegn ved bemærkningen om, at folkevandringerne »øjensynlig lod Norden urørt« (bind 2: 45). Hvad folkevandringstidens kampe om magten i Europa har betydet for udviklingen af nordisk livsstil, som vi kender den fra vikingetiden og de islandske sagaer, kan vi næppe nogensinde få fuld klarhed over, men at den var stor er givet. Det arkæologiske materiale viser også, at Norden og især Sydsandinavien havde del i folkevandringstidens begivenheder, da det Europa opstod, som formede Danmarks skæbne i de kommende århundreder. Betydningen af det stærke frankerrige i sydvest og af de mere fremmede slaviske kulturer i syd og sydøst berøres heller ikke, da fremstillingen fokuserer på indførsel af genstande, »import«, ikke på disses rolle i historisk forskning som tegn på kulturkontakt og påvirkning. De danske jernalderkulturers nære sammenhæng med lignende i det nordlige kontinent og i Skandinavien berøres nærmest ikke, og de etniske problemer behandles kun i forbigående i forbindelse med en omtale af runeindskrifternes sprog (bind 2: 114). Det skal indrømmes, at der er svære problemer forbundet med at slutte fra arkæologisk »kultur« til etniske begreber – og omvendt – men samtidig er en diskussion af disse ting meget væsentlig for en egentlig forståelse af jernalderen i Nordeuropa. Hvis arkæologerne ikke giver deres bud på en fortolkning, åbnes området for demagogisk diletantisme. At nordiske arkæologer stadig skyr dette problemkompleks, hænger utvivlsomt sammen med mangler i deres uddannelse. Nordiske arkæologer har som regel et alt for ringe kendskab til europæisk historie og til de skriftlige kilder. Det fremgår, her i »Jernalderen«, som i så mange andre nordiske bøger af, at det kun er de ældste kilder, der nævnes (klassikerne Cæsar, Tacitus og Plinius), mens kilder fra germanertid stort set glimrer ved deres fravær (Bede nævnes, mens Gregor af Tours, Jordanes og Prokopios mangler). Danmark er en del af Europa, og kun i forbindelse

med europæisk historie kan dansk jernalder sættes ind i en større sammenhæng, hvori den bliver egentlig interessant – også for danske læsere.

Det er udmærket, at krigere og armeer behandles i særlige afsnit, da meget tyder på, at jernalderbefolkningen ikke kun levede et stille og roligt landsbyliv, men også var »et folk i våben«.

Teksten i afsnittet »Dyreornamentik« dækker ikke rubriken og billedmaterialet slet ikke. Den arkæologiske stilforskning er urimeligt nedprioriteret af mange yngre forskere, desværre, da dyreornamentikken rummer en af få og derfor uvurderlige muligheder for lidt indsigt i jernaldermenneskets forestillingsverden. Med et godt billedmateriale og ved hjælp af analysetegninger af Flemming Bau kunne en reel behandling af den yngre jernalders kunst utvivlsomt have givet læserne nogle gode oplevelser.

Også den lille plads, som er afsat til beskrivelsen af gravskikken, er et udslag af senere tiders omvurdering af ældre forskning. Man interesserer sig ikke rigtig mere for studiet af grave og gravskikke, til trods for at materialet rummer gode muligheder for sociale og økonomiske undersøgelser, foruden selvfølgelig for studier af jernalderens tro på et liv efter dette. At afsnittet kun er illustreret med et par rekonstruktionstegninger, er at undervurdere læsernes interesse for gode udgravningsbilleder. Paradoksalt er, at det er gravpladsanalyser, som ligger til grund for mange af Lone Hvass' interessante oplysninger om jernalderens sociale forhold – også derfor havde en fyldigere behandling af dette rige og væsentlige kildemateriale været rimelig.

Bind 2 afsluttes med nogle korte afsnit om sociale forhold, men det er beklageligt, at emnet ikke er behandlet samlet under egen rubrik. Interessante passager om samfundenes organisation og struktur findes nu gemt flere steder i de to bind (bind 1: 46f, bind 2: 31, 44, 65f, 114), og denne spredning af oplysningerne giver ikke læseren mulighed for at få et samlet billede af den sociale udvikling gennem jernalderen.

Teksten er som helhed velformuleret og let læst. Den undgår i denne sammenhæng heldigvis arkæologisk fagterminologi og diskussion af arkæologiens metodiske og teoretiske problemer, som måske kan kede andre end fagfolk. Den giver en ligefrem fremstilling af »Hvordan det egentlig var«. Det kan altid diskuteres, hvor rigtigt det er i populærvidenskab ikke at indføre reservationer for forskernes usikkerhed og at udelade alternative fortolkninger. Men her har man altså valgt at fremstille en Danmarkshistorie, som man mener, vi kender den i dag, uden egentlig at diskutere hvorfor vi tror på det, vi påstår at vide. De bedste afsnit, som kan give læseren en fornemmelse af usikkerheden i arkæologiske slutninger, er derfor tegneren Flemming Baus korte kommentarer til illustrationerne. Helt godt havde det derfor nok været også at have »Forfatterens kommentarer til tek-

sten«, altså et appendix med kilde- og metodekritiske bemærkninger til den flydende brødtekst. Plads til en sådan kommentar findes, da man af uforståelige grunde har trykt afsnittene »Berømte fund ...«, Tidstavle, Hvor gammelt er det? Citater« og »Bøger om jernalderen« i identisk udformning i de to bind. Her havde 15 sider kunnet bruges på en for læserne bedre måde!

Afsnittet »Berømte fund fra jernalderen« er ellers udmærket, da det aflaster brødteksten for dataophobninger. Her findes også henvisninger til de sider, hvor fundlokaliteten behandles. Blot er det beklageligt, at henvisningerne er mangelfulde, f.eks. findes ikke henvisninger til »Tegnerens kommentarer«. Hvert bind afsluttes med et emne- og stednavneregister, hvilket også er en god hjælp for læseren, men det er forkert, at man ikke henviser generelt til »Berømte fund«, hvoraf de fleste ikke findes i registeret, og mange stednavne i tekst og billedtekster mangler i registeret, hvis udformning bærer præg af hastværk. Den redaktionelle tilrettelæggelse af samspillet mellem brødtekst, billedtekster og registre er ikke på niveau med indhold og illustrationer, hvilket mindsker bøgernes anvendelighed for læserne, og det er en skam.

Ellers er sammenhængen i det tiltalende lay-out mellem brødtekst og billeder så god, at man i reglen ikke bemærker, at figurerne ikke er nummererede, og at teksten er uden figurhenvisninger. Den store forskel i forhold til Brøndsteds billedudvalg er, at så mange rekonstruktionstegninger er brugt. Det gør at fremstillingen lever op til vor tids ideal om »levendegørelse«. Forklaringsværdien i disse billeder er stor, men prisen er her, at der er alt for få udgravningsbilleder, som dokumenterer arkæologens påstande – særskilt påfaldende i afsnittet om gravskikke. Redaktionens ønske om populær og forklarende illustration er dog begrænset til rekonstruktionstegninger; man har øjensynlig ikke ønsket at tage andre hjælpemidler i brug, f.eks. findes alt for få kort, kun et (!) kort over Danmark (bind 1: 13) og ingen egentlige spredningskort over arkæologiske fænomener. De politiske og handelsmæssige Europakort (bind 2: 32, 39, 46f) havde utvivlsomt kunnet rumme mere væsentlig information om sammenhængen mellem Danmark, Norden og Kontinentet-De Britiske Øer. En eneste gafisk-statistisk figur er brugt (bind 2: 103), men diagrammer og tabeller kunne have fundet god anvendelse også i andre sammenhænge.

Afsluttende skal nogle bemærkninger gøres til det historiesyn, som præger fremstillingen i »Jernalderen«, og som er vidt udbredt i museernes formidling af jernalderen. »I Jernalderen opstod Landsbyen i den form, som vi kender den igennem hele den historiske tid op til vort århundrede« (bind 1: 5). »Mange af jernalderens skikke blev ligesom landsbyfællesskabet videreført helt frem til forrige århundrede. Mens bronzealderen var en fjern og for os meget fremmedartet kultur, blev

jernalderen roden til den danske bondekultur i historisk tid« (bind 2: 5).

Jernalderen er taknemmelig at formidle, fordi det er så let at give publikum »genkendelsens glæde«. Jernredskaberne ligner, hvad man kan finde fra oldefars og bedstefars tid, landsbyer og landbrugsøkonomi minder os om 1800-årenes gennem vidt kendte malerier spredte forestillinger om landbefolkningens tilværelse. Dette er nemmere at tale om end at fremhæve alt det uforståelige og uhyggelige i jernalderens kulturer, som heller ikke kun var en og samme. Der er større interesse hos både publikum og formidlere i at knytte bånd mellem vor tid og jernalderens »danser« end at pege på, at afstanden mellem vor tid og oldtiden er meget stor, så stor at man egentlig lige så godt kunne tale om jernalderbefolkningen i Danmark som en fremmed kultur. I en tid hvor spændingen mellem etnisk, socialt, økonomisk og politisk forskellige samfund atter øges, også inden for Danmarks grænser, er det farligt, hvis arkæologerne bevidst eller ubevidst bidrager til at foregøgle danskerne af i dag, at de er de samme som »danskerne« for 2.000 år siden.

Mange materielle og kulturelle fænomener i dagens Danmark har sandt nok sin rod i jernalderen, men dette forhold må ikke skjule, at vort samfund har ændret sig meget og gennemløbet mange historiske faser, før det nåede hertil. Gennem hele jernalderen blev »dansk« kultur formet under påvirkning af kulturstrømninger fra snart sagt hele Europa – dette vigtige aspekt synes ikke nok markeret i »Jernalderen«, og det fremstår som den alvorligste vending mod værket.

Umiddelbart fremstår Lone Hvass' »Jernalderen« som en god introduktion til et spændende afsnit af dansk historie. Man imponeres over, at en enkelt person har kunnet samle alt dette stof uden at tabe oversigten, men tværtimod har formået at fremlægge det klart og tydeligt. Men samtidig må man beklage, at redaktionen og forfattergruppen tilsyneladende ikke har haft fælles mulighed eller vilje til at diskutere målsætning og historiesyn grundigere – det vil sige de muligheder, som ligger i at betragte det danske stof i et videre perspektiv.

Ulf Näsman

Frank Birkebæk. Vikingetiden. Sesams Danmarkshistorie. Oldtiden bd. 1, Rejselystne bønder og bd. 2, ... og gjorde Danerne kristne. Bd. 1. 1982. 107 s., ill., Kr. 198,-. Bd. 2. 1983. 132 s., ill. Kr. 198,-.

Frank Birkebæk dækker vikingetiden med to bind, i alt 240 sider, og det er nogle overordentligt vel-skrevne sider. Sproget bærer fortællingen uden besvær, og på den måde kommer vi rundt i alle områder indenfor udforskningen af denne spændende periode af Danmarkshistorien.

Bind 1 hedder »Rejselystne bønder«, og heri gives der en indføring i det forskelligartede kildemateriale, der står til rådighed for vikingetidens vedkommende. Periodens klima og landskabsformer bliver skitseret, inden vi befatter os med de mere menneskeskabte sider af tilværelsen: bebyggelsen, landbruget og landsbyerne, huse og gårde, mad og drikke, klædedragt m.m. Til sidst kommer en behandling af den hedenske religion og af det klassede samfund, så godt som nu den slags forhold lader sig beskrive ud fra kildematerialet.

Bind 2 bærer titlen »... og gjorde Danerne kristne«, hvorved det antyder, at det i denne del af værket hovedsagelig drejer sig om de nye »institutioner«, kristendommen, kongemagten og bydannelsen. Som introduktion hertil gives der en grundig indføring i vikingetogternes og kolonisationernes omfang, ligesom også periodens handelsliv og håndværk bliver beskrevet.

Som historiker formår Frank Birkebæk at udnytte de skriftlige kilder i rigt mål, og han lader også perioden selv komme til orde i form af citater, hvis kildeværdi ofte bliver nærmere vurderet. Men dette betyder på ingen måde, at det arkæologiske materiale er stedmoderligt behandlet i fremlæggelsen. Som museumsmand har forfatteren til fulde forstået, hvorledes de arkæologiske fund ikke blot kan bruges til at danne den scenemæssige ramme omkring historiens spil, men at de i høj grad også har deres egne vigtige udsagn at bidrage med til forståelsen af historieføreløbet. Indenfor de senere år er der ved hjælp af en omfattende udgravningsvirksomhed f.eks. vundet afgørende ny viden om landsbyernes udformning og byernes opståen i vikingetiden, ligesom også rigsdannelsen og kongemagten er søgt belyst med udgangspunkt i nyere fund og undersøgelser.

Alt dette har Birkebæk med; men det siger sig selv, at detaljerne ofte må udelades, ligesom literaturangivelser jo slet ikke benyttes i dette værk. Man har tydeligvis sat det som et krav til forfatteren, at der skulle stiles mod et bredt publikum uden specielle forudsætninger, og det tjener ham til stor ære, at dette mål er nået uden tilsidesættelse af den faglige lødighed. Fremlæggelsen er fuldt dækkende, og hvor det indenfor visse emner er skønnet nødvendigt kun at referere en enkelt tolkningsmodel ud af flere, så er dette udtrykkeligt nævnt.

Litteraturlisten bag i bøgerne er rimeligt nok forholdsvis kort, og der er heri lagt vægt på danske bøger og artikler med en vis bredde i emnet. Hvad der skal med i en sådan vejledende liste må naturligvis altid bero på et skøn; men personligt savner jeg dog Jørgen Skaarups vigtige værk om Sten-gade-gravpladsen, der i øvrigt omtales flere gange i teksten, og jeg synes også, at en af de nyere Dannevirkepublikationer, f.eks. Hellmuth Andersens populære bog kaldet Jyllands Vold, ville have interesse for læserkredsen. Måske er det gået lidt stærkt med den litteraturliste, for den rummer

også adskillige trykfejl, bl.a. figurerer Olaf Olsen som Olson og Klavs Randsborg som Randsberg, ligesom den svenske tekstilekspert Inga Hägg af uransagelige grunde optræder som J. Hågstad, hvilket hun faktisk aldrig har heddet. Til gengæld skal værket roses for, at der i begge bind er et udmærket sagsregister.

Til værket succes hører også, at illustrationerne er så glimrende. Talrige farvebilleder fra forskellige fundsteder og monumenter veksler med Flemming Baus omhyggelige og ofte stemningsfulde tegninger af genstande, arbejdsprocesser og scenerier fra perioden. Man mærker, at han her virker med den sikkerhed, der kommer af at have arbejdet med beslægtede opgaver gennem en lang årrække; og gennem hans personlige kommentarer (bag i bogen) til mange af billederne, lader han ane, hvor grundigt dokumentationsmaterialet er blevet udvalgt og studeret, inden disse tegninger og akvareller fremstod. Med deres ofte fyldige billedtekster giver disse tegninger deres eget selvstændige bidrag til den omfattende informationsmængde, værket rummer. Til trods for denne informationsmængde er der ikke tale om nogen lærebog for universitetsstuderende. De vil ganske vist også kunne læse den med udbytte, og gør det; men det tunge noteapparat er bevidst udeladt, og Birkebæk har tydeligvis arbejdet på, at hans sprog skulle glide let og uden brug af indforståede specialudtryk. På den måde ville værket kunne bringe den indvundne viden fra fagkredsen ud til en bred læserskare. Og det er lykkedes.

H. J. Madsen

Lokale småtryk. Fortegnelse over småtryk vedrørende danske lokaliteter uden for København. Registreret i Småtryksafdelingen i Det Kongelige Biblioteks Danske afdeling. 2. samling. Ved Therese Høeg Jacobsen og Eva Rasmussen. Dansk Lokalbibliografi. 1986. 376 s. Kr. 305,-.

Det kongelige Biblioteks Småtryksafdeling har fortrinsvis været kendt og benyttet af folk, der har haft lejlighed til at komme på afdelingen. Det har sine naturlige grunde. Småtryk er ikke systematisk medtaget i nationalbibliografier, de har været vanskelige at opspore, og materialets karakter har virket stærkt begrænsende på almindeligt udlån. For at overvinde nogle af disse vanskeligheder tog Dansk Lokalbibliografi i begyndelsen af 1980'erne initiativ til udarbejdelse af registraturer over noget af dette store materiale. Første samling udkom i 1983 og i 1986 foreligger anden samling. Første samling medtog emner som: Arbejdsgivere, borgerforeninger, brugsforeninger, faglige foreninger, forsorg, kommunalvæsen, kvinder, politi og politik. Anden samling emner som: Bogvæsen, byg-

Anmeldelser

ningsvæsen, fiskeri, handel, industri, presse og skolevæsen m.v.

Samlingerne omfatter småtryk vedrørende lokaliteter uden for København og Frederiksberg. De medtagne småtryk knytter sig især til periodica (tidsskrifter, årsberetninger, regnskaber) og jubilæumsskrifter. Medens kataloger, brochurer o.l. kun er medtaget, hvis de skønnes at have særlig interesse. Følgende kategorier er helt udeladt: Love, vedtægter, regler, prislister, håndbøger, brugsanvisninger, medlemsfortegnelser, programmer og sange.

Den tidsmæssige afgrænsning går fra oprettelsen af småtryksafdelingen i 1902 til 1980'erne. Dog er der enkelte tryk fra før 1902. Det drejer sig om småtryk, der er indleveret som gaver, eller som er blevet flyttet fra den almindelige samling.

Bibliografien er topografisk opstillet efter amtskommuner og derefter under primærkommuner. Indenfor hver primærkommune er opstillingen systematisk efter decimalklassedelingen (DK 5) dog modificeret som angivet i: Dansk Lokalbibliografi. En vejledning til brug ved udarbejdelsen af lokalbibliografier. 3. rev. udg. 1982.

Der er med disse to samlinger af lokale småtryk skabt et værdifuldt hjælpemiddel for alle, der arbejder ud fra en lokalhistorisk synsvinkel.

Bodil K. Hansen

Engelholm skifteprotokol 1775–1850. Udg. af N. H. Frandsen. Bønhasen. 1985. 176 s. Kr. 98,-

Udgivelse af kilder er en problematisk affære. Det rejser en lang række spørgsmål: Hvilke typer kilder skal udgives? Kan ikke alle udgives, hvilke skal så undvælges? Skal de udgives in extenso, eller skal der forkortes? og Hvorfor skal man i det hele taget udgive kilder(ne)?

Her drejer det sig om udgivelse af en skifteprotokol fra Engelholm 1775–1850. Jamen, hvorfor udgive en skifteprotokol, og hvorfor netop denne? Udgiveren argumenterer med at skifterne er en vigtig kilde til slægts- og lokalhistorien, men at protokollerne sjældent udnyttes fuldt ud. Derfor er denne udgivelse også ment som en inspiration, som et eksempel. Det havde dog været rart, hvis det var blevet præciseret, hvad det er for oplysninger, der ikke udnyttes. Min erfaring er, at slægtsforskere, lokalhistorikere m.m. både er opmærksomme på og anvender skifteprotokollerne.

Værre er det dog, at skifterne ikke er udgivet i deres helhed. Registreringen af boets indtægter er udeladt, og der er kun anført den samlede indtægt. På udgiftsiden er de enkelte gældsposter registreret, mens alle andre udgifter er udeladt. Endelig registreres det eventuelle over- eller underskud i boet. Dette får ind imellem tankevækkende konsekvenser, f.eks. nr. 202, hvor indtægten er på ca. 350 Rd., gælden på 268 Rd., medens overskuddet

kun er ca. 7 Rd. Det vil sige, at der ikke redegøres for udgifter på ca. 82 Rd. eller ca. 1/4 af udgifterne. Hvad dækker disse udgifter over, vel mere end skiftesalær og begravelsesomkostninger?

Skal skifter endelig udgives, så må det være i deres helhed. Skal udgivelsen virke inspirerende, og også, hvad udgiveren håber, anvendes som kildehæfte i folkeskolen og gymnasiet, så dur det ikke, at man udelader de mere interessante oplysninger, registreringen af boets indtægter og udgifter.

Det er altså begrænset, hvad denne udgivelse kan bruges til. Mest nytte gør den formodentlig som gennemgangsled til den originale skifteprotokol, da man under alle omstændigheder skal have fat i denne, for at få alle oplysninger med.

Endelig havde det været rart, hvis udgiveren havde oplyst 1. hvor Engelholm ligger og 2. hvor skifteprotokollen opbevares, så det bliver nemmere at få fat i den.

Jens Christensen

Lars N. Henningsen: Ejendoms historie i Nordslesvig. Landsarkivet for de sønderjyske landsdele. 1983. 58 s. Kr. 40,-

Der er to forhold, der gør det vanskeligt at arbejde med ejendoms historie i Sønderjylland, dels at landet har været opdelt i områder med forskellig administration, dels at kilderne til ejendoms- og bygningshistorien skal søges både nord og syd for den nugældende grænse, idet der også på landsarkivet i Slesvig er vigtigt kildemateriale til ejendoms historien i Nordslesvig.

Lars N. Henningsen har på glimrende måde redegjort for kilderne til ejendoms historien i Nordslesvig med redegørelse ikke alene for det kildemateriale, der findes på landsarkiverne i Åbenrå og Slesvig, men tillige hvad der findes i de forskellige arkivfonde i Rigsarkivet og i Matrikelarkivet i København.

Bogen er opdelt i to afsnit, det første omhandler kilderne til jordejendommenes historie, det sidste kilderne til bygnings historien.

Når man skal indlede en ejendoms historisk undersøgelse i Sønderjylland, skal man begynde i de såkaldte grundbøger, der findes i amtsretsarkiverne i landsarkivet i Åbenrå. Indgangen hertil er dels et ejernavneregister for hvert ejerlav, dækkende perioden ca. 1880–1950, dels oplysning om bind og blad, der kan fås på tinglysningskontorerne. Ved hjælp af grundbøgerne kan man nå tilbage til o. 1880 og til grundmaterialet for anlæggelsen af grundbøgerne, de såkaldte grundakter, hvor hele dokumentations materialet udarbejdet i 1870'erne for denne nye taksering er indeholdt. Her er også en henvisning til den pågældende ejendoms blad i skyld- og panteprotokollen.

Registreringen i skyld- og panteprotokoller går

for Flensborg bys vedkommende helt tilbage til 1508, men først med forordningen af 10. september 1734 skete der en generel indførelse af skyld- og panteprotokoller i hele hertugdømmet Slesvig. Forordningen foreskrev, at hver skyldner skulle have sit folium, men dette blev som regel ikke fulgt, i stedet fik hver ejendom sit eget folium. Den fulde gengivelse af gældsbreve og kontrakter indførtes i tilhørende bibøger (Nebenbücher), der svarer til de kongerigske kronologisk førte skøde- og panteprotokoller. Den tidlige indførelse af realfolier gør det nemmere at arbejde med det slesvigske materiale end med det kongerigske. Her fik man først i 1800-årene realregistre svarende til skyld- og panteprotokollernes hovedbog. De kongerigske enklaver i Sønderjylland fulgte systemet fra kongeriget.

Fra perioden før 1734 har man ikke som i kongeriget mulighed for at benytte matrikler fra 1600-tallets slutning, men jordebøger og skatte- og oppebørselslister i amtsstuearkiverne i landsarkivet og de slesvigske regnskaber og regnskaberne i de sønderjyske fyrstearkiver i Rigsarkivet, der alle går tilbage til 1500-tallets begyndelse, kan benyttes. Desuden nævnes, at regnskabsbøger og kirketien- delister i provste- og præstearkiver ligeledes er vigtige for ejendomshistorien i 1500–1600 årene.

Afsnittet om jordejendommenes historie afsluttes med en gennemgang af udskiftnings- og udstykningsmaterialet. Da forholdene for de kongerigske enklaver også er beskrevet, får man her som flere andre steder i bogen ikke kun en gennemgang af kilderne til den sønderjyske ejendoms historie, men også til den kongerigske.

Hvad angår kilderne til bygningshistorien er bl.a. nævnt, at husskattelisterne efter 1802 er interessante for deres oplysninger om kroer, møller, teglværker og andre fabrikker på landet. Efter 1867 er der af hensyn til bygningsskatten udarbejdet bygningsbeskrivelser af alle ejendomme.

Lars Henningsen har skrevet en grundig, men alligevel let læselig bog om et kompliceret emne til glæde for alle, der interesserer sig for Sønderjyllands historie.

Birgitte Dedenroth-Schou

Bjørn Ochsner: Fotografier i og fra Danmark til og med år 1920. Udgivet af Landsudvalget for Indsamling og Bevaring af Fotografier og Dokumentarfilm. Bibliotekscentralens Forlag. 1986. 924 s. i 2 bd., ill. Kr. 947,30 (for biblioteker m.v. kr. 805,20).

Tredive år efter førsteudgaven foreligger nu 3. udgave af fhv. førstebibliotekar Bjørn Ochsners meget nyttige håndbog om de danske fotografier. Efter førsteudgaven 1956 fulgte i 1969 en revideret og stærkt forøget udgave (anmeldt i Fortid og Nutid i

hhv. bd. XX, s. 326 og bd. XXIV, s. 573), som nu altså følges op endnu en gang med en stærkt forøget udgave. Udstyrmæssigt er der sket en tilsvarende udvikling: fra duplikeret tekst i kartonbind til de nu foreliggende bind med nydeligt satsarbejde i solid indbinding. Selvom et arbejde af denne karakter vel næppe nogensinde kan siges at være afsluttet, er det endnu et stort og væsentligt skridt fremad, der nu er taget.

Den væsentligste nyskabelse i forhold til de tidligere udgaver er, at bogens tidsramme er udvidet med 20 år, frem til og med 1920. Det er et kæmpearbejde, Ochsner her har udført, og det er en næsten umenneskelig beskedenhed, når denne udvidelse i forhold til de tidligere udgaver kun indirekte er omtalt i bogens forord. Direkte besynderligt er det, at forlagsreklamen også forbigår denne væsentlige grund til at anskaffe den nye udgave! – Udvidelsen mangedobler bogens nytteværdi, fordi en langt større del af den professionelle fotograferings glansperiode dermed er dækket. Specielt i mindre provinsbyer og stationsbyer er det en periode, hvor mange nye atelierer etableres; bogens stedregister har da også dobbelt så mange lokaliteter som forrige udgave, selv om de to udgaver geografisk omfatter det samme.

At der også er mange ændringer, rettelser og især tilføjelser i den »gamle« del af bogen skyldes ikke mindst den inspiration, som Ochsners arbejde gennem årene har været for andre. Rundt om i Norden har tilsvarende fortegnelser set dagens lys og i mange lokalområder her i landet er der blevet arbejdet med fotografernes historie i tilknytning til de mange billedsamlinger. På denne måde er der opstået en frugtbar vekselvirkning til gavn for vores samlede viden om dansk fotografis historie.

I alt omfatter bogens hovedafsnit med biografiske oplysninger om periodens fotografer, ca. 4.000 personer. De enkelte biografier er i kraft af den udmærkede typografi mere overskuelige end tidligere, omend der stadig kan være vanskeligheder med at »finde rundt« i indholdet i den sidste, mindre skematiserede del af de større biografier.

Man kan også føle sig lidt fortabt, hvis man forsøger at få styr på et bestemt fotoateliers historie med dets skiftende indehavere. For Ochsner har interessefeltet så helt tydeligt været den enkelte fotograf, ikke hans relationer til andre. Der findes henvisninger mellem de enkelte biografier, endda i ret stort tal, men de går ofte kun den ene vej og er ikke altid konsekvente. Et enkelt ateliers historie eller udviklingen i en enkelt lokalitet kan findes frem, men kræver udstrakt brug af stedregistret og flittig bladen i de to bind.

Som naturligt er, har bogen sit oprindelige udgangspunkt i Det Kgl. Biblioteks billedsamling. Dette kan af og til give sig pudsige udslag, som når der under en bestemt fotograf omhyggeligt opregnes 2 visitfotos i Det Kgl. Bibliotek med angivelse af navn på de portrætterede, og samtlige bevarede negativer fra den samme fotograf i en bil-

ledsamling i provinsen, ca. 50.000, kun ofres en enkelt linje!

Omfanget af de enkelte biografier svinger stærkt; ofte er det kun få oplysninger, der i det hele taget kan findes om en given fotograf. Når andre biografier svulmer op, er det dels et udtryk for Ochsners særlige interesse for de tidligste fotografer, pionererne, dels for, at Ochsner heldigvis ikke har set det som sin opgave at lave et stramt leksikalsk opslagsværk med bestemte standardoplysninger om hver fotograf, men langt snarere en materialesamling, hvor alle foreliggende oplysninger medtages. Det gælder, hvad enten de er mange eller få; man får stort og småt at vide, som hos læseren bliver til en spændende mosaik om fotografernes baggrund, livsvilkår og skæbner.

Man kan undre sig over, at Ochsner ikke har følt sig fristet til at udmønte denne guldgrube af enkeltoplysninger i en samlet indledning om fotograferingen som erhverv i perioden. Der er tilløb hertil, idet denne udgave som noget nyt har en oversigt over fotografiens første år i Danmark med oplysninger bl.a. om fotografernes baggrund, antal, priser, omkostninger og indtægter. Den er god, men meget kort, og desværre omfatter den kun den tidligste del af perioden. Som noget nyt er denne oversigt samt indledningerne til bogens enkelte dele også bragt på engelsk, tysk og fransk, ligesom bogen indeholder en liste over hyppigt forekommende ord i bogen med oversættelse til de samme tre sprog.

Nyt i bogen er også 80 sider med gengivelser af udvalgte fotografier fra perioden. For ganske enkelte af disse oplyses originalens opholdssted, men de resterende må antages at være fra Det Kgl. Biblioteks billedsamling. Billederne er smukt gengivet og det er med enkelte undtagelser et andet udvalg end i Bjørn Ochsners »Fotografiet i Danmark 1840–1940 – En kulturhistorisk Billedbog« fra 1974. Mange teknikker og mange fotografer er repræsenteret i det foreliggende udvalg, men nogen helt klar linje i udvalget er det svært at få øje på.

I bogens forord nævner Ochsner, at dens formål i første række er at hjælpe de mange museer, arkiver og andre institutioner samt enkeltpersoner, hvis samlinger rummer fotografier, til at få disse bestemt med hensyn til tid og sted. Som det vil være fremgået, opfylder bogen dette mål og mere til. Det er derfor synd, at denne glimrende bog ikke vil få den udbredelse, den fortjener. Den selv efter vore dages priser på bogmarkedet uhyggeligt høje pris vil afskære mange mindre samlinger fra at anskaffe bogen. Der vil ikke blive solgt mange eksemplarer af bogen, og derved bekræftes naturligvis den meget pessimistiske kalkule, der må ligge til grund for prisen. Med de mange fotosamlinger, der findes, og med den voldsomme interesse for lokal- og personalhistorie – og bogen er jo begge dele – der findes i dag, ville denne bog med en lavere pris have kunnet sælges i et helt andet omfang, der

på sin side ville have berettiget den lavere pris.

Siden førsteudgaven af »Fotografer i Danmark« udkom i 1956 har bogen været et uvurderligt hjælpemiddel. Bjørn Ochsners banebrydende indsats i frugtbar vekselvirkning med bogens benyttede har stadig øget vor viden om de mange fotografer, som har været ophavsmand til de millioner af fotografier, der i dag findes i landets mange billedsamlinger. Ved en imponerende indsats har Ochsner nu samlet vores nuværende viden og desuden udvidet bogen med 20 år. Hvis bogen kun får lille udbredelse, har meget arbejde været forgæves, og den løbende vekselvirkning, der skulle øge vores viden fremover, vil stilne af. Det er synd.

Mogens Thøgersen

Rikke Agnete Olsen: *Borge i Danmark*. Centrum. 1986. 155 s., ill. Kr. 195,-

Allerede i forordet til denne oplagte bog får Rikke Agnete Olsen sagt væsentlige ting om dansk borgforskningens ståsted, og i et indledende afsnit gives der en oversigt over hovedtræk af det europæiske borgbyggeris historie. Så følger tre afsnit, om de ældste middelalder-borge i Danmark, om højmiddelalderens anlæg og sidst om borgen i senmiddelalderen. Hertil knytter sig et længere afsnit om livet på borgen både i krig og fred. Så følger litteraturliste, et alfabetisk ordnet katalog med korte karakteristikker af alle omtalte og nogle få andre anlæg med henvisninger til teksten, samt til allersidst nogle planchesider (af Fl. Bau) med illustrationer af fagudtryk fra borgens og våbnenes verden.

Forgængerer for Rikke Agnete Olsens bog er skrevet i 1942 af Aage Roussell. Interessen gjaldt dengang de store, kongelige og biskoppelige anlæg, der mindede mest om Europas storborge. Rikke Agnete Olsen fremhæver derimod, at det danske borgbyggeri skal forstås ud fra vore egne forudsætninger. Bortset fra en gruppe såkaldte rigsborge, hvoraf de fleste grundlagdes i Valdemarstiden, har næsten alle de talrige, ofte udpløjede voldsteder rundt om i landet mest at gøre med sikringen af lokale herremænd under ufredstider. Oplysninger om disse anlæg, der ofte ingen sikre spor har sat sig i de bevarede skriftlige kilder, må hentes frem ved udgravninger. Det er da også en middelalder-arkæologisk håndbog, men med historiske synteser, vi her bliver præsenteret for. Forhistoriske anlæg og vikingeborgene inddrages ikke ud fra den grundelse, at disse har en helt anden baggrund end middelalderens borge. Det er i den forbindelse vel nærmest udtryk for vanetænkning, når forfatteren beskedent siger, at videnskaben om borge i Danmark er ung, omend den bygger på mange års interesse for emnet. For hvad gør det egentlig, og hvem har man som borgforsker at føle sig underlig overfor? Litteraturlisten viser jo, at en række forskere, deriblandt Rikke Agnete Olsen

selv, har formået at placere dansk borgforskning i et internationalt forum, noget, som hidtil ikke er sket for f.eks. Sveriges eller Norges vedkommende.

Tidligere arbejdede man ud fra en vel stærk tiltro til det, som fagets jargon har døbt »jordbunketypologien«, altså læren om voldsteders form til forskellig tid, afspejlet i deres nuværende slette tilstand. En række udgravninger har vist, at i modsætning til andre dele af Europa er privat borgbyggeri antagelig ukendt i Danmarks tidlige middelalder. Først med opløsning og borgerkrig i slutningen af højmiddelalderen og især i senmiddelalderen befæster de rige sig. Dette resultat er af stor betydning for voldstedernes værdi som kilder til middelalderens bebyggelses- og landbohistorie, og dermed også til lokalhistorien.

Også metodisk må man vist kreditere dansk borgforskning for et vigtigt bidrag. Næmlig den høje standard og det fællespræg, som opmålingen af voldstederne har fået gennem især Vilh. la Cours og Hans Stiesdals to udkomne amtsbind om danske voldsteder. De omhyggelige nivellementer tillader nu Rikke Agnete Olsen ved hjælp af tegneren Orla Svendsen at vise en hel række planer, der selv i bogens lille format og den fælles målestok 1:2000 yder anlæggene retfærdighed. Bogen er i det hele taget rigt illustreret med mere end een figur pr. side. Det må dog undre, at forlaget, som bekoster tegnere specielt til dette arbejde, ikke også har købt nogle gode, og nye billeder, især til afsnittet om europæiske borge. Raster fra forlægget mere end anes i flere af de dystre fotos, f.eks. s. 22, og det er noget fedteri.

Men ideen om den fælles målestok på alle de borg- og voldstedsplaner, bogen bringer, er god. Visse anlæg reduceres dog for meget, nemlig hvor man gengiver komplicerede udgravningsplaner som Søborg (s. 31) og Københavns slot (s. 33). Og det snedige i Gurrens trappeanlæg går uhjælpelig tabt s. 87. En pudsig billedtekst kommer der ud af det ved planerne af Tjele og Glimmingehus (s. 91 og 98), hvor der om begge huse skrives, at de er meget små, som jo planen viser. Af de vedstående tegninger i større målestok fremgår imidlertid, at de to huse måler henholdsvis ca. 17 × 10 og ca. 28 × 13 meter. Tjele er den lokale herremands faste stenhus. Glimmingehus med dets palazzo-agtige stemning udtryk for rigsadmiralen Jens Holgersen Ulfstands position i sin samtids top. Den kender vi imidlertid fra skriftlige kilder, hvorimod stenhuset på Tjele er en førstehånds kilde til sit område i middelalderens sidste tid.

I Danmarkshistorien finder vi rigsborgene, de anlæg der siden Valdemarerne tjente til landets forsvar, og som både dengang og siden spillede en stor administrativ rolle ved siden af den militære. Et blik på kortet over Valdemarstidens borge, s. 37, (hvori består i øvrigt logikken i nummereringen?) viser, at angreb forventedes kun at ramme Skåne og øerne samt Als og østdelen af Sydlesvig. De siden så vigtige borge i Ribe og Kolding eksi-

sterede tilsyneladende ikke, og både Riberhus og Koldinghus skal ifølge forfatteren først være opført af kongen i 1267 eller -68 (s. 50).

For Riberhus' vedkommende bygger årstallet på Anders Sørensen Vedels mangelfulde afskrifter af de slesvigske årbøger. Hvad Koldinghus angår, findes årstallet 1267 eller -68 i flere årbøger, mens Arild Huitfeldt véd at fortælle, at borgen allerede er opført af Abel i dennes hurtigtid 1248. Imidlertid foreligger der fund fra Riberhus, som er tydeligt ældre end midten af 1200-årene. Borgen kan altså som formodet andetsteds være fra før 1200, og endnu en prik skal i så fald føjes til Danmarkshistoriens kort over Valdemarstidens borge.

Borgforskningen i Danmark og den interesse-rede læser er godt tjent med Rikke Agnete Olsens bog. Foruden at være en velskrevet og spændende, populær oversigt over emnet, bør den inspirere faget middelalder-arkæologi til i endnu højere grad at inddrage et af den middelalderlige kulturs særkender, borgen, i sit virke.

Per Kristian Madsen

Fromhed og verdslighed i middelalder og renaissance. Festskrift til Thelma Jexlev. Red. Ebba Waaben et al. Odense Universitetsforlag. 1985. XVI + 268 s. Kr. 192,50

Tidligere fik blot professorer og rigsarkivarer festskrifter; i de senere år er denne tradition forladt, og grupper, venner og kollegaer finder sammen for at hylde en fødselar, der har haft betydning personligt og fagligt for dem. Festskriftet til Thelma Jexlev er et smukt eksempel på denne nye tradition. Smukt også fordi omslaget, skabt af Thora Fisker, nok er det mest indbydende af de mange festskrifters.

Når et festskrift indeholder bidrag, der dækker fra en rets- og socialhistorisk artikel om fødsler i dølgsmål over en dragthistorisk undersøgelse til en analyse af maleren Lippis madonnaframstillinger, må alle andre end en af vor samtids så få polyhistorer give fortabt. Jeg skal derfor nøjes med at kommentere enkelte af bidragene; for at give et indtryk af artiklernes spændvidde følger titlerne som brugervejledning: »Den hellige Liufdag i Ribe«, »Den heliga Birgitta och hennes klosterplaner«, »Beginer i Danmark«, »Bibelcitater i en senmiddelalderlig prædikensamling«, »Helligkilder og valfart«, »Hellig Olafs arm eller en anden helgens«, »Danske middelaldermønter med kristne motiver«, »Om husfreyamyndighed i det gamle Island«, »Kvindelige indvandrere i Malmø i første halvdel af 1500-tallet«, »Sander Lejel«, »Dansk handel på Narva i 1500-tallet«, »Regnskabskynigheden i 1500- og 1600-tallet«, »Kvinder på kapitalmarkedet«, »Omtaksationen af lenene 1593 og formynderregeringens lenspolitik 1588-93«, »Koldinghus Lens Regnskaber«, »Boel Jensdatters

skæbne«, »Sturernas renæssandrakter i Uppsala domkyrka«, »Dronning Kristina af Sverige og præcisserne«, »Women in the Late Etruscan Society«, »Tradition og fornyelse i florentisk 1400-tals maleri«, »Rom fra ruinhob til renaissanceby«, »Pilgrim og politiker i Rom 1474«, »San Apollinare Nuovo«, og der sluttet af med en bibliografi over Thelma Jexlevs forfatterskab.

Karen Hjort beskæftiger sig i »Sander Lejel« med Helsingørborgmesteren af dette navn; der er ingen tvivl om, at vi står over for en fascinerende personlighed, og gennem sin udgave af Helsingørs tingbøger kender Karen Hjort byens genvordigheder. Oplægget er tidsaktuelt: hvorledes går det anden generations indvandrere? men artiklen ender i nogle ureflekterede overvejelser om Sander Lejels benyttelse af 1500-tallets meget væsentlige skudsmålsinstitution. Det forekommer langt fra indlysende, at kun Sander Lejel skulle have opkrævet skudsmål p.g.a. problemer med ekstraskatten eller med havnekvarterets ludere, når den anden borgmester intet foretog sig for at kræve sit gode rygte rensat.

Susanne Krogh Bender demonstrerer overbevisende i sin artikel om omtaksationen af lenene, at rigsrådsadelen var et statsbærende lag med ambitioner om en stærk statsmagt. Den koldingske reces fra 1559 var det første forsøg efter reformationen på en rigslovgivning, og den vidner klart om et centraliseringsønske fra kongemagtens side; i 1593 sikrede formynderregeringen en vækst i kronens provenu, da lensomtaksationen blev iværksat. Skønt der derved også foregik en »magtkoncentration hos 'højadelen'«, lagde formynderregeringen derved en del af grundlaget for statens stadigt hårdere greb om det danske samfund. Frem til 1660 ses det ikke mindst på lovgivningen, på de religiøse stramninger og på den øgede skatteudskrivning.

Grethe Ilsø fremdrager i et foreløbigt studie væsentlige spørgsmål omkring gældsætning; »Kvinder på kapitalmarkedet« dokumenterer borgernes øgede økonomiske magtposition op mod enevældens indførelse. Af 40 behandlede kvindelige kreditorer var de tolv ikke-adelige, men de udlånte lidt over 40% af det samlede lånebeløb; samtidig er det interessant at mærke sig, at ni af de tolv kvinder ydede lån i perioden fra 1650 til 1657. I international forskning synes det at være indlysende, at det 17. og begyndelsen af det 18. århundrede var gældsætningens århundrede; Grethe Ilsø vil med sin fortsatte studier kunne bidrage til at forklare årsagerne hertil.

Birgit Løgstrup har skrevet en spændende beretning om en fødsel i dølgsmål i 1665 på Gessingholm gods; undertitlen »Godsejernes sigt og sagsfaldsret i 1660'erne« åbner for et lidet belyst emne i dansk retshistorie, ovenikøbet med europæiske perspektiver. Desværre bliver det ved antydningen. En af Birgit Løgstrups pointer er, at Boel Jensdatter synes at have været på nippet til at klare frisag, fordi Gessingholms ejer anså det for

en underskudsforretning at rejse sag mod hende. Internationalt diskuteres det for øjeblikket ivrigt, om forlig og aftaler spillede en væsentlig rolle som erstatning for retssager, fordi disse var for omkostningskrævende for menigmand; med sin påvisning af at »det offentlige« også helst ville undgå en retssag, stiller Birgit Løgstrup sig midt i denne debat. Uvist af hvilken grund søger hun imidlertid ikke at tage stilling dertil. Eventuelt fordi hun mener at have en overraskelse til læserne: uden diskussion eller henvisninger indføres begrebet »patrimoniale påtalemyndigheder« i dansk retshistorie. Det skal givet opfattes som en mellemting mellem offentlig og privat påtalemyndighed, men jeg kan ikke se forholdet anderledes, end at greven til Gessingholm som kongemagtens repræsentant udgjorde et naturligt led i den offentlige ret.

Værkets andre bidrag vil på tilsvarende vis kunne fremkalde overvejelser, når de behandles af personer med dybere indsigt i de behandlede emner.

Når det tages i betragtning, at Thelma Jexlev i sit arbejde dagligt kommer i kontakt med den store kreds af slægtshistorikere, der sikkert også har købt festskriftet for at hylde hende, undrer det, at redaktionskomiteen ikke har gjort sig den ulejlighed at oversætte et bidrag på engelsk til dansk. Det er ikke alle, der læser lige godt engelsk. Men det skal også være den eneste anke mod en smuk og interessant bog til en værdig modtager.

Jens Chr. V. Johansen

Alex Wittendorff: Rejsen mod virkeligheden. Den europæiske forestillingsverden fra reformationen til nutiden. Aschehoug. 1986. 80 s., ill. Kr. 67,-.

Det er i flere henseender en udmærket, lille bog, Alex Wittendorff her har udgivet. Letlæst, med mange fine pointer og interessante iagttagelser; men sine steder også præget af venstrehåndsarbejds uensartethed og adspredte stil.

Emnet er sekulariseringen af den europæiske forestillingsverden fra reformationen til i dag. Eller med forfatterens ord »overgangen fra det gamle tolkningsunivers, hvor det var Gud og Djævelen, der i sidste ende var forklaringen på fænomenerne, til et tankeunivers, hvor virkeligheden opfattes som principielt erkendelig, og hvor det er mennesker, der skaber historien« (s. 71). I i alt 12 afsnit skildres denne udvikling i fire hovedetaper: middelalderens religiøse tolkningsunivers (s. 11-24), reformationstidens brydninger i samfund og mentalitet (s. 24-48), fysikkens nye verdensbillede (s. 48-60) og den moderne kvantefysiks begyndende opbrud fra dette tolkningsunivers (s. 60-75).

Af disse er så afgjort middelalder- og reformationsafsnittene bogens vægtigste, både kvantitativt

og kvalitativt. Man mærker tydeligt, at forfatteren her er på hjemmebane. Skildringen er bredspektret med en fin vekselvirkning imellem principielle betragtninger og konkrete eksempler. Vellykkede er navnlig de to afsnit, hvor reformationstidens samfund beskrives først efter vore begreber, derpå efter samtidens. Fremstillingen suppleres af velvalgte illustrationer, som hver for sig fortæller små historier til understregning eller uddybning af hovedteksten.

I de to følgende hovedafsnit om dannelsen af det moderne verdensbillede og nutidens brydninger i forhold til dette bliver fremstillingen mere skitseagtig og adspredt, ligesom også eksemplerne og de ledsagende illustrationer forekommer mere tilfældige. Det skal medgives forfatteren, at det i en bog som denne kun er muligt at følge en så kompliceret udvikling i store træk. Til gengæld må man så kræve af forfatteren, at han er konsekvent og undlader svinkeærinder, der kan gøre det svært at følge fremstillingens røde tråd. Eksempelvis forekommer det her malplaceret at inddrage den engelske og hollandske puritanisme i en fremstilling, der i øvrigt kun handler om udviklingen i Danmark og Tyskland, hvor denne retning var stort set uden betydning.

Mere problematisk forekommer imidlertid den uklare periodisering af udviklingens afgørende faser. Både reformationen og den naturvidenskabelige revolution omkring navne som Kopernikus, Galilei, Brahe og Newton – underligt nok nævnes begrebet renæssance overhovedet ikke – såvel som industrialiseringen nævnes som afgørende epoker i forbindelse med overgangen fra det gamle til det moderne verdensbillede. Og det er selvfølgelig også meget rigtigt! Men udviklingens hovedlinie forbliver uklar, så længe de enkelte epoker ikke skildres som faser med hver deres grad af gennemslag og betydning i relation til det samlede udviklingsforløb. Hvilket ikke er tilfældet her.

Med sikker tæft for, hvad der er oppe i tiden, har forfatteren lanceret bogen som en mentalitetshistorisk fremstilling. Han indleder da også med et mindre causeri omkring begreber som historie, virkelighed, bevidsthed og mentalitet (s. 3–11); men egentlig teoretisk begrebsafklaring og metodiske overvejelser er der så godt som intet af. Forfatteren er praksisorienteret, og hensigten med det indledende afsnit synes også blot at være en pejling af, hvad mentalitet er for noget. Konklusionen bliver den brede – og derfor måske vel intetsigende – at mentaliteten omfatter alt det, som mennesket ikke er direkte bevidst om. Lidt mere præcis bliver han, når han taler om mentalitet som »det brændpunkt, hvor indtryk og erfaringer fra den ydre verden bearbejdes og omsættes til de handlinger, der får historien til at ske« (s. 4), ligesom også hans præsentation af Lucien Febvres centrale begreb om »det mentale værktøj« bidrager til en afklaring af, hvad mentalitet og mentalitetshistorie er for noget. Med netop dette begreb som underforstået teoretisk

krumtap leverer forfatteren i øvrigt flere steder et fint stykke praktisk mentalitetshistorie. Det er derfor synd, at han til slut i bogen forplumrer begreberne med følgende svada: »menneskets indre virkelighed, dets bevidsthed, mentalitet, underbevidsthed, psyke, sjæl, drifter og hvad vi ellers kan diske op med for tiden af begreber for den slags« (s. 75). Man får da den grimme mistanke, at lanceringen af bogen som mentalitetshistorie er ren og skær opportuniste.

Thomas Bloch Ravn

Karin Kryger: Allegori og Borgerdyd. Studier i det nyklassicistiske gravmæle i Danmark 1760–1820. Christian Ejlers' Forlag. 1985. 371 s., ill. Kr. 348,-.

Går man en tur på vore ældre kirkegårde i dag, ser man mange steder gravmæler med figurscener udført i den nyklassicistiske periode. Monumenterne vækker umiddelbart ens nysgerrighed, for man er ikke i tvivl om, at disse fremstillinger ikke kun er skabt ud fra æstetiske eller kompositoriske principper. Der må ligge en betydning bag. Figureerne må symbolisere et eller andet, men er for den nutidige betragter som reglen en gåde. Et billedsprog, man ikke mere har noget forhold til, ikke ser en logisk forklaring i. Men med udgivelsen af Karin Krygers bog om det nyklassicistiske gravmæles ikonografi og typologi, er der ingen undskyldning for stadig at være uvidende.

Det er en meget tyk bog. Det er en meget lærd bog. Og det er en meget spændende og velskrevet bog. Man bliver hurtigt klar over, at der ligger store arkivalske studier og et indgående kendskab til datidens litteratur bag. Og i modsætning til så mange andre udgivelser, der også er baseret på store kildegennemgange, er det mærkbart, i hvor høj grad disse kilder er blevet »absorberet« af forfatteren. De er nemlig ikke citeret eller udførligt kedsommeligt refereret. Det der her står, har virkelig en veldokumenteret baggrund. Det er ikke tolkninger grebet ud af luften.

Bogen er disponeret i fire store dele med tysk resumé og diverse registre. Første del handler om typologien, d.v.s. den helhedsudformning gravmælet har, altså »sarkofag«, »obelisk«, »pyramide«, »søjle« etc. Indledningen til dette afsnit har nogle meget velovervejede bemærkninger om problemerne med terminologi og det i og for sig prekkære med hensyn til typologi. For den slags er jo som oftest en eftertids forsøg på en generalisering, som ikke altid yder materialet fuld retfærdighed. Men forfatteren argumenterer her overbevisende for forsøget med at opstille en typologi, idet eksempelvis visse former har en symbolik i sig selv. Og hun har en fin forklaring på, at hendes typologi på visse punkter adskiller sig fra andre forfatters. Hun tager nemlig udgangspunkt i de samtidige kilder, i

hvordan billedhuggerne selv benævnte og skelnede mellem typerne. I de derpå efterfølgende mindre afsnit får hver type iøvrigt en ganske nyttig historisk gennemgang.

Anden del omfatter de på gravmælerne viste allegoriske personifikationer og symboler, begge dele alfabetisk opstillet. Nyttigt, overskueligt og spændende. Man får lukket øjnene op for, hvilket komplekst billedsprog nyklassicismen betjente sig af. Hver detalje har sin betydning. Kranse f.eks. Det er ikke ligegyldigt, hvad de er flettet af. Laurbær kan symbolisere de skønne kunster, kan være et sejr- og magtsymbol eller et evighedssymbol. Myrter og roser symboliserer naturligvis kærligheden, og egekransen, symbolet på borgerdyden, er et hæderstegn til dem, der handler for medborgernes vel. Betydningen af denne del kan ikke vurderes højt nok. Nu har man et sted at slå op. Det har man ikke haft samlet før. Hvis bogen havde foreligget tidligere, havde man i Dansk Kunsthistorie, bd. 3, 1972, fig. 161 kunnet anføre en mere fyldestgørende billedtekst. Det drejer sig om Weidenhaupts sarkofag for Sophie Hedevig Moltke i Karise, hvorom der står: »På forsiden et relief forestillende en kvinde med et scepter, på bagsiden en kvinde med et kors, knælende ved en urne«. Ifølge Kryger skal de allegoriske personifikationer her være henholdsvis sædeligheden og troen.

Tredie del har hovedoverskriften »Kunstner. Bestiller. Samfund. Temaer i gravmælekunsten«. Og det er denne del, der sætter tingene i perspektiv. Der er mange interessante underafsnit, men her skal kun fremhæves to.

I det ene gøres der rede for baggrunden for det nyklassicistiske gravmæles voksende anvendelse hos det bredere borgerskab. Det hang bl.a. sammen med de ændrede begravelsesskikke, hvor man i København flyttede gravstederne uden for byen til Assistens Kirkegård. Det havde dels en praktisk side – der var ikke plads mere inde i og ved kirkerne – og dels var der en gryende naturromantik, et sværmeri med melankolsk anstrøg lettere inspireret af engelsk poesi. At rejse sig et minde, at sikre sig et eftermæle i grønne omgivelser, var et ønske for mange, og ikke kun de fornemste beskåret. Mere almindelige borgere kunne være med, og de afgav bestillinger hos billedhuggerne.

I det andet underafsnit drejer det sig netop om parret kunstner/bestiller. Beretninger om samarbejde dem imellem skildres med sans for at trække sigende eksempler frem. Og netop i dette afsnit bliver det helt entydigt sagt (s. 204), at kontrakterne mellem bestillere og købere er meget vigtige kilder til fortolkning af monumenterne. Det meddeles først her, men denne oplysning burde nok være givet langt tidligere, så man ved gennemlæsningen af opslagene om allegoriske personifikationer og symboler ikke forfaldt til at antage, at materialet hertil kun var de ved hvert emne nævnte trykte kilder.

Fjerde og sidste store del indeholder en kunstnerfortegnelse med angivelse af kunstnernes respektive værker, samt et proveniensmæssigt ordnet katalog over de nyklassicistiske gravmæler, der har udgjort grundmaterialet for fremstillingen.

Bogen er udarbejdet under et 2-årigt forskningsrådsstipendium, og det er et imponerende resultat, der her er opnået. Det vil imidlertid næppe kunne undgås, at der i et så stort arbejde må indsnige sig et par småfejl, og der er ting, man nok vil være uenig med forfatteren i. Generelt kunne man nok visse steder som pernittengrynet læser ønske sig lidt flere kildehenvisninger. F.eks. omtales Wiedewelts notater med overvejelser angående »Retfærdigheden« s. 122, men der er ingen note. Da Wiedewelt er den billedhugger, der har efterladt sig mest både utrykt og trykt, er man som læser ladt i stikken her. Og man kan også finde lidt upræcise notehenvisninger – eksempelvis note 4, s. 87, hvor der henvises til Wiedewelts »Tanker, 1762, s. 32«. Han har to udgivelser det år, men ingen af dem indeholder ordet »Tanker«. Det vil imidlertid altid være en personlig vurdering hvor mange noter, man vil »tynde« en tekst med, og det bør ikke klandres forfatteren, at anmelderen i denne henseende har en anden mening. For der er ingen tvivl om, at forfatterens arbejde basalt er grundmuret og vel-dokumenteret.

Der er gengivet et utroligt stort billedmateriale, ialt 243 illustrationer, men det dækker alligevel ikke alt, hvad bogen omtaler. Enkelte steder har der naturligvis indsneg sig et par forkerte henvisninger. (F.eks. skal der s. 103 henvises til fig. 159 i stedet for 161). Men det er uundgåeligt i et så stort stof. Generelt er der mange henvisninger til illustrationerne, men ikke altid nok. F.eks. ville det have været rart om der på s. 46 angående Leonard Fix henvises til fig. 201. Og der er flere eksempler af samme slags. Disse »mangler« kan man undskylde med, at man bare kan slå efter i det iøvrigt meget omfattende navneregister. Men her ville det have været yderst praktisk om en henvisning til en illustration var angivet med stjerne eller i kursiv. Det gør bogen unødigt langsom at arbejde med, at man skal slå alle henvisninger efter for at finde illustrationen, eller for at konstatere, at der ikke er nogen.

Bogen kommer godt rundt om sit emne – det nyklassicistiske gravmæle. Men man får ikke her kunstner biografier eller vurderinger af monumenterne som skulptur betragtet. Det er heller ikke meningen. De aspekter, som naturligvis også er til stede i emnet gravmonumenter, må søges i anden litteratur. Bedømt på egne præmisser er denne bog om »allegori og borgerdyd« allerede ved sin fremkomst en klassiker.

Dorthe Falcon Møller

Lotte Dombernowsky: »Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere...« Retsopfattelse og adfærd hos fynsk landalmue omkring år 1800. Landbohistorisk Selskab. 1985. 198 s., ill. Kr. 88,-.

En efterårsdag i år 1820 var nogle fynske bondekøse samlet i et muntert lag. En af dem ved navn Hans Rasmussen kom for skade at forgribe sig på sidemandens øl, en vildfarelse de andre stemplede som tyveri. Men det skulle de aldrig have gjort. At blive kaldt tyv var noget af det mest *arekrænkende*, der kunne overgå almuefolk, og følgelig krævede Hans Rasmussen oprejsning. Alle vennerne blev indstævnet for forligelseskommissionen, hvor de én efter én måtte vedgå, at bemærkningen var faldet noget overilet. Ikke nok med det, den følgende søndag skulle præsten oplæse deres »tilståelse« på kirkestævnet i såvel hjem- som annekssagnet.

En proportionsløs afslutning på en højt banal affære, vil man mene i dag. Samtiden kunne imidlertid glæde sig over, at almuen efterhånden havde indstillet sig på at afgøre den slags skærmydsler i fred og fordragelighed; få årtier tidligere, i slutningen af 1700-tallet, ville lignende fornærmelser være endt i gemene slagsmål.

Det er denne historiske udvikling, der gemmer sig bag titlen på en ny bog, som Lotte Dombernowsky, arkivar ved Landsarkivet for Fyn, har udgivet hos Landbohistorisk Selskab: »Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere...« (Valget af netop dette citat som hovedtitel kan forekomme noget søgt i betragtning af, at citatet hvis fulde ordlyd bringes s. 137 oprindelig er møntet på de morsingboere, mens Dombernowsky har afgrænset sin skildring til fynboerne!)

I forordet siger forfatteren, at hun under arbejdet med en større afhandling blev meget optaget af det kildemateriale, som de lokale *forligelseskommissioner*, oprettet i 1795, har efterladt sig. Hun fik lyst til at udnytte det ud fra social- og kulturhistoriske synsvinkler og se, om det kunne afsløre »nye nuancer i landboernes hverdagsliv«. Resultatet er blevet en afhandling på 16 kapitler foruden forord, indledning og afslutning. Der er kilde- og litteraturliste samt noter til hvert kapitel; kapitlerne er nummererede, hvilket ikke er hensigtsmæssig i betragtning af, hvor mange der er.

Vel stiller man ikke de største fordringer til formalier ved en populærhistorisk afhandling som denne, men ét punkt burde forfatteren have overholdt, nemlig at indlede med en mere eller mindre grundig redegørelse for formål, tema, genre, kildemateriale m.v. Det beskæftiger bogens indledning sig ikke med, hvorfor man er henvist til at sammenholde nogle løsrevne bemærkninger – hvoraf de vigtigste er citeret ovenfor – med titel- og kapitloverskrifter, hvis man vil danne sig et indtryk af bogens emne og sigte. Undertitlen, »Retsopfattelse og adfærd hos fynsk landalmue omkring år 1800«, indeholder således nogle vigtige stikord og nøgle-

begreber, men først på s. 44–45 gør forfatteren sig nogle overvejelser over indholdet af begrebet retsbevidsthed, der vel må være synonymt med retsopfattelse.

Bogen er inddelt i fire hovedafsnit. I første afsnit, der består af indledning og de tre efterfølgende kapitler, s. 9–45, diskuterer Dombernowsky menigmands forhold til enevældens retssystem, og hun redegør for forligelsesvæsenets opståen, dets funktion og dets betydning for landalmuen. Hans H. Fussing hævdede som bekendt at Danmark allerede under den tidlige enevælde var et »retssamfund«, men billedet var ifølge Dombernowsky mere »broget«. Det forudsatte en solid økonomisk baggrund og en »jernhård psyke«, hvis den almindelige mand indlod sig på at bringe en sag for domstolen. Ve den bonde, der dristede sig til at føre proces mod sit herskab! Bogen indledes med et fortræffeligt eksempel på, hvordan det uvægerligt førte til undergang for den svagere part!

På den anden side var enevælden langtfra noget retsløst samfund. Befolkningen havde adgang til at klage til det offentlige, d.v.s. amtmanden, og den benyttede sig i udstrakt grad af denne rettighed. Amtmanden optrådte ikke som dommer i sagerne, men søgte alene at opnå et forlig, en »mindelig forening« mellem parterne. På det lokale og mere uformelle plan virkede godsejerne som regel som private forligsmænd.

I 1795 blev som nævnt et offentligt forligelsesvæsen oprettet på initiativ af generalprokurør Chr. Colbiørnsen. (Ved en lovrevision i 1865 bortfaldt en else-stavelse i ordet, som derefter hed forligsvæsen.) Dombernowsky understreger med rette, at forligelsesvæsenets sagsmateriale udgør en righoldig – men sjældent udforsket – kilde til landbefolkningens dagligdag, mentalitet, kultur m.v. Dette skyldes ikke kun det faktum, at så godt som alle civile søgsmål fra da af først skulle »prøves« ved forligelseskommissionen, før de, såfremt udfaldet var negativt, blev overgivet til almindelig rettergang. En forklaring er også, at forligelsesvæsenet på grund af dets højt ubureaukratiske forretningsgang blev særdeles populær hos almuebefolkningen. Navnlig i årene umiddelbart efter den nye institutions oprettelse blev det ligefrem en modesag at løbe til forligelseskommissionen for at få den daglige kiv og strid bilagt, og dét uanset om sagerne var nok så ubetydelige og bizarre – set med nutidens målestok. Højest interessant konkluderer Dombernowsky, at forligelsesvæsenet fik en »kulturelt – og en opdragende og udviklende virkning på de brede lag i befolkningen«.

Det næste større afsnit (fire kapitler, s. 46–88) skildrer den side af landalmuens hverdag, som på godt og ondt stod i berøring med godsherskab og embedsstand. Endnu i slutningen af 1700-tallet betragtede de »dannede« stænder bønderne som forvoksede, umyndige børn, en formynderisk holdning som bønderne selv reagerede imod i en bevægelse af »ikke så ringe livskraft« (s. 52). Ikke

uventet stod et flertal af konflikterne i forbindelse med naturalhøveriet, hvorfor mange af temaerne samt en del af de omtalte begivenheder er kendt stof. Imidlertid forsikrer Dombernowsky, at »hvis indholdet i samtlige godsarkiver blev systematisk undersøgt, ville indtrykket af de kollektive aktioners rolle forstærkes ganske meget«. – Spørgsmålet er imidlertid om disse konflikter siger noget om bøndernes retsopfattelse, forstået som hvad de anså for ret og rimeligt, retfærdigt eller gammel sæd og skik. I nogle tilfælde var der tale om trivelle provokationer fra bøndernes side, i andre tilfælde om en primitiv social bevægelse. Men reagerede de på grund af krænkelse af retsbevidsthed?

I heldige tilfælde løfter kilderne sløret for en hemmelig, »undergrundsagtig« verden indenfor landsbyfællesskabets ramme. Bønderne var hurtige til at danne såkaldte »sammenrotninger«, når de fornemmede, at kræfter udefra truede, hvad de antog for at være deres hævdvundne rettigheder. Man kunne indgå solidariske aftaler om at ville »granske« – som en kilde udtrykker det – nye fæsteakkorder, inden de fik retslydighed; eller man ville gøre livet surt for den landsbypræst, der i god tro sendte et par gæs på græs i udmarken. De bymænd, som dristede sig til at bryde indgåede aftaler, blev idømt pengebøder, i værste fald truet med at få deres ben »knækket«.

Et højdepunkt i bogen er Dombernowskys analyse af det typiske konfliktforløb. Det retslige efter spil endte så godt som altid med, at bøndernes ubrydelige sammenhold smuldrede bort i samme øjeblik, da mand for mand blev konfronteret med rettens autoriteter. Men deres sag var langt fra tabt på gulvet. Bønderne havde sans for at spille på modpartens formynderiske opfattelse af dem, og i dette spil måtte herskabet indtage sin rolle, hvis den traditionelle balance mellem parterne skulle genoprettes. Under næsten rituelle former måtte herskabet »tilgive« bønderne deres brøde, og disse til gengæld love aldrig mere at være opsætsige.

Et afsnit på fire kapitler (s. 89–127) handler i det væsentlige om problemerne vedrørende generationsskifte, ægteskab og alderdomsforplejelse. Et kapitel, »Gældsstiftelse, handel og vandel«, falder ligesom udenfor disse rammer. Bønder og godsejere havde en klar, fælles interesse i, at den enkelte landhusholdning så uforstyrret som muligt blev ført videre til næste generation. Indgåelse af ægteskab skete derfor med baggrund i særdeles kontante aftaler, »brudekøb«, mellem to familier, i mange tilfælde bistået af godsadministrationen, der tit optrådte som ægteskabsbureau. At det langt fra gik fordrageligt til, kan utallige sager om brudte ægteskabsløfter, børn født udenfor ægteskabet etc. bevidne.

Bogens sidste større afsnit (fire kapitler, s. 118–177) drejer sig om landalmuens hverdag, som den udfoldede sig indenfor landsbyfællesskabet i samvær med naboer og andre bymænd. Det første kapitel, »Vold«, angiver tonen i dette samvær og la-

der implicit forstå, at meningsløs vold ikke kun hører vort årti til. Nok havde bymændene en stærk følelse af at måtte forsvare fællesskabet mod trusler udefra, men det hindrede ikke naboer i at få de daglige uoverensstemmelser afgjort i et raskt slagsmål, eventuel en duel på rive eller le. Omtrent 7% af forligelsessagerne handlede om voldsanvendelse, hvert fjerde tilfælde medførte blodsudgydelse eller varigt men på legemet. Dombernowsky påpeger, at tjenestefolk overraskende nok sjældent blev mishandlet af deres husbønder; tværtimod var det snarere tyendet, som lavede husspektakler. Ej heller finder hun indikatorer for en systematisk fysisk undertrykkelse af kvinder og børn.

Kapitlet, »Ære og agtelse«, hører til bogens mest spændende afsnit, ikke mindst i kraft af de udsøgte eksempler, som giver et fint indblik i almucns selvopfattelse og mentalitet. Æresbegrebet indeholdt dengang nogle håndgribelige og temmelig banale bestanddele; det var ærekrænkende at blive kaldt tyv, skælm eller »tremarksmand« (en person, der ved retten var idømt en bøde på tre mark for at have fremsat grundløse injurier; dette yderst grove skældsord har dybe rødder tilbage i tiden og kan føres tilbage til bestemmelser i Danske Lov og endog i Jyske Lov.)

I kapitlerne, »Landsbyorganisation« og »Opbrud«, beskriver Dombernowsky, hvilke effekter opløsningen af landsbyfællesskabet (udskiftning, udflytning m.v.) havde på lokalsamfundets retsnormer, byvedtægterne eller bylaugene. Sociale grupper uden for den traditionelle kerne af etablerede gårdmænd begyndte så småt at gøre oprør mod byvedtægterne. En husmand kunne således høvent erklære, at byloven var ham »uvedkommende«, da han ikke havde givet sit samtykke til den, hvilket jo var sandt nok, al den stund gårdmændene aldrig ville have ulejliget sig med at spørge ham eller hans lige. Nu måtte de i græmelse vedgå over for forligelseskommissionen, at husmanden havde ret.

Forfatteren burde have givet disse spørgsmål en mere fremtrædende plads i afhandlingen, for netop i de sociale processer, som fulgte i kølvandet på opløsningen af det feudale godssystem og fremvæksten af det kapitalistiske jordbrugssystem, ligger vel en hovedforklaring på de kollektive frustrationer i tiden omkring 1800. Det må have været en traurig oplevelse for de fleste at se, hvordan individualismen vandt indpas på bekostning af det traditionelle fællesskab. »Hvem som kan – jamrede en bonde under åstedsmødet ved en udskiftning – han bande højt og slås stærkest, han haver ret, hvilket er meget kedsommeligt at høre for den, som ønsker fred og rolighed.« (S. 172.)

På den baggrund fristes man til at spørge, om forligelsesinstitutionen havde en endnu vigtigere samfundsmæssig betydning end den, Dombernowsky som tidligere nævnt tillægger den. Havde centraladministrationen skabt et instrument, som viste sig at være velegnet til at »pacificere« og føre

»social kontrol« med en landbefolkning, der i en vanskelig overgangsperiode viste tegn på uro og utilfredshed?

Betragter man Dombernowskys bog som et forsøg på en ambitiøs analyse af forholdet mellem adfærd og retsopfattelse hos landalmuen, er der langtfra tale om noget fuldkomment arbejde. Der mangler f.eks. klare definitioner af formål og begreber, som kunne have styret tilrettelæggelsen og afgrænsningen af stoffet. Bogen kan meget bedre karakteriseres som en selvstændig og original skildring af landbefolkningens hverdagsliv. Man kan hist og her savne nogle strammere konklusioner samt en generel beskrivelse af de særlige *fynske* træk i almuekulturen; endvidere kan enkelte af begebenhederne måske forekomme en smule anekdotiske. Men takket være et spændende og omfangsrigt kildemateriale (forfatteren har gennemgået mindst et par tusinde sagsakter) lykkes det virkelig at løfte sløret for mange ukendte sider af almuetilværelsen. Det billede, Dombernowsky giver af datidens landbefolkning, er ikke just sympatisk: mangan godsejer har sukket dybt over enfoldige og afstumpede bønder. Og bønderne på deres side har måttet gribe til fidusmageri og underhånden-arrangementer, hvis de – som Dombernowsky siger s. 45 – skulle klare sig igennem en barsk tilværelse, hvor magten og goderne var højst ulige fordelte.

Bogen udmærker sig ved at være illustreret med en række udsøgte billeder, der ledsages af grundige forklaringer. Sidst, men ikke mindst, den er velskrevet. Dombernowsky har fundet en helt personlig stil, der navnlig slår igennem i referaterne af de mange sager, og som krydres af en begavet og tilpas behersket humor.

Asger Th. Simonsen

Christian Wichmann Matthiessen: Danske byers vækst. Det Kongelige Danske Geografiske Selskab i kommission hos C. A. Reitzels Forlag. 1985. 163 s., heraf 18 helsides farvekort. Atlasformat (25 × 34 cm). Kr. 245,-

Der er ikke en by i Danmark, der ikke er talt i denne bog. Men alligevel vil De have svært ved at genfinde Deres by, hvis den da ikke hører blandt de største eller er meget bemærkelsesværdig af andre årsager. En by er efter forfatterens definition et fysisk sammenhængende område, hvor afstanden mellem husene ikke overstiger 200 m, – og hvor der bor mindst 200 *indbyggere*. Byen bliver herefter en kvantitativ størrelse, der er fysisk afgrænset.

Bogen er en geografisk disputats fra 1986, og forfatteren er barn af den kvantitative geografiske forskning, der fik sit gennembrud i 1960'erne. Emnet danske byers vækst tages ret bogstaveligt, og bogens indhold er derfor denne byvækst set i rela-

tion til forskellige parametre, som kan tænkes at påvirke væksten, fx bystørrelse eller erhvervsstruktur. De enkelte byer indgår derfor i en række forskellige grupperinger, der efter en omfattende databehandling præsenteres i kurver, kort og diagrammer. Bogen består af ti kapitler, et engelsk summary, en litteraturliste og et tre-siders bilag. De store farvede Danmarkskort, der indgår i teksten som figurer, er anbragt bagest i bogen. Det er formodentlig disse kort, der har dikteret bogens format, der kan føles lidt ubekvemt ved gennemlæsningen. Men kortene er flotte.

Afhandlingens tidsperiode er 1801–1981, idet begyndelsestidspunktet er året for den første nogenlunde pålidelige folketælling. Tyngdepunktet ligger dog 1960–1981, og bydefinitionen 200 indbyggere har det ikke været muligt at anvende gennem hele den behandlede periode. For det første har Danmarks Statistik kun kortvarigt anvendt et så lavt tal for bystørrelse. For det andet registrerede 1800-tallets tællinger kun købstæder som selvstændige byenheder. For det tredje kunne det tage nogen tid, før en by blev opdaget statistisk, da det Statistiske Bureau efter århundredskiftet begyndte at interessere sig for fx de nye stationsbyer, eller som det hed bymæssige bebyggelser og forstæder. Den nedre grænse blev ikke administreret helt konsekvent af de forskellige tællingsmyndigheder, og har i øvrigt svinget mellem 50 og 250. Om disse og en lang række andre statistiske problemer handler kapitel 2.

Det indledende kapitel på 14 sider kaldes en teoretisk oversigt. Det er en kortfattet litteraturregennemgang af bylitteratur gennem tiden, eller litteratur, der på en eller anden måde berører byudvikling på en væsentlig måde, selv om byudvikling ikke har været ærindret. Det er karakteristisk for denne indledning og for hele bogen, at forfatteren er meget tilbageholdende med at give sine egne synspunkter på den udvikling, han beskriver. Han har udvalgt forskellige forfattere, der har hans tilid, og disses synspunkter refereres så loyalt og uden selvstændig vurdering. Kapitlet munder ud i forfatterens bud på de faktorer, der har konsekvens for byudviklingen: kapitalinvesteringer, teknologiske forandringer og servicesektorens aktivitet. Drivkraften bag væksten er en skiftende kombination af disse faktorer. Selvfølgelig vil nok være svært at forstå for ikke-geografer. Der anvendes en del fagtermer, og de omtalte geografiske metoder er for sporadisk omtalt til at udenforstående vil kunne tilegne sig dem.

Kapitel 2 indeholder som nævnt datagrundlaget for disputatsen, og det skal tilføjes, at der er udgivet en selvstændig publikation: Matthiessen, C. W. (1985): *Danske byers folketal 1801–1981*. Danmarks Statistik, Statistiske Undersøgelser nr. 42, hvori folketal for Danmarks byer er anført og kommenteret. Denne publikation vil være en nyttig hjælp i arbejdet med byhistorie. Kapitlet afslutter med at introducere en ny form for grafisk afbild-

ning, nemlig *vækstprofilen*, som et supplement til almindeligt anvendte statistiske metoder. Vækstprofiler tillader sammenligning af fordelinger over tid, trods ændringer i den bestand, der betragtes. Af udseende aflæses det nærmest som et højdekort, hvor tætliggende kurver betyder store ændringer, og spredte kurver en stationær eller svag udvikling. Figuren giver et enkelt visuelt billede af det afbildede forhold, men til gengæld mistes den eksakte statistiske information. En vækstprofil vil derfor kun gennem en større indsats fra læserens side kunne give en konkret information om en bestemt by, hvis man er interesseret i dens udvikling på det pågældende tidspunkt. Profilerne har deres force ved at give en oversigt over store datamængders udvikling og vil formodentlig være et af de forskningsresultater, der vil øve indflydelse på fremtidens afbildningsmetoder. Forfatteren er meget kompetent og selvstændig i analysen af vækstprofilerne og de øvrige grafiske afbildninger, der præsenteres.

Det næste kapitel omhandler 1800-tallets byvækst, der illustreres i en række kurver, vækstprofiler og kort. Svend Aage Hansens økonomiske historie danner grundlaget for periodegennemgangen, suppleret af bl.a. Poul O. Pedersens bog fra 1983: *Vandringerne og den regionale udvikling i et langsigtet perspektiv*. Tidsrummet er delt i 4 perioder: 1801–1834, 1834–1860, 1860–1880 og 1880–1901, der hver får sin vækst afbildet på et Danmarkskort. Periodeinddelingen er i nogen grad styret af årene for folketællingerne.

Efter århundredskiftet forbedres det statistiske materiale. Perioden 1910–1960 behandles under et og kaldes decentraliseringen. Forfatteren aflstår fra at redegøre nærmere for litteraturen om byudviklingen før 1960, fordi der ikke findes nogen større samlet redegørelse for den. Nogle studier anføres dog. Som i forrige kapitel er det Svend Aage Hansen og Poul O. Pedersen, der citeres for den økonomiske udvikling. Afbildningsformerne er som tidligere nævnt, men udviklingen gennemgås mere detaljeret.

De følgende fem kapitler koncentrerer sig om tiden mellem 1960 og 1981, med overskrifterne *Suburbaniseringen 1960–81*, *Regionalfordelt byudvikling*, *Arbejdskraft balance*, *Bysystemkarakteriserede vækstforhold* og *Erhvervsstrukturelle bytypers vækst*. I det sidste kapitel er de forskellige byer grupperet efter to forskellige principper, efter erhvervsstruktur og efter erhvervsstruktur potentiale. Beregningerne vil nok virke uoverskuelige for de fleste, men byerne ender i følgende syv grupperinger, der afslutningsvis er udtegnet på et kort: *Sociale institutionsbyer*, *offentlige servicebyer*, *maskinindustribyer*, *byer med traditionelle købstadsfunktioner*, *servicebyer med undervisning og privat virksomhed*, *servicebyer med næringsmiddelindustri og endelig industribyer med privat servicevirksomhed*. Rent overblikfuldt virker beregningerne troværdige og overbevisende, men der er

nok andre end undertegnede, der vil have svært ved at hæfte de pågældende betegnelser på byer, man kender til. Den samme følelsesmæssige indvending gælder kategoriseringen efter erhvervsstruktur potentiale. Her benævnes bykategorierne tekstilindustribyer, gennemsnitsbyer, fiskeribyer, storbyorientering, tung-industriorientering, oplandsbyer og letindustriorienterede byer. Som beregningerne falder ud, er det kun Skagen, Thyborøn og Hvide Sande, der kommer ud som fiskeribyer. Uden alle disse beregninger ville de fleste formodentlig i almindeligt sprogbur karakterisere flere end de pågældende som fiskeribyer.

Når ens erfaringsverden i en del tilfælde støder an mod forfatterens forskningsresultater, skyldes det nok i mange tilfælde forfatterens bydefinition. Når grænsen går så lavt som 200 indbyggere, har Danmark i 1981 1423 byer. Heraf er de 503 mellem 200 og 400 indbyggere, og en del af dem vil have mistet eller har aldrig haft sådanne byfunktioner som fx forretninger. I hovedparten af beregningerne indgår alle disse små byer på lige fod med de større, og kommer i en del tilfælde til at påvirke resultaterne uforholdsmæssigt meget.

Det afsluttende kapitel kaldes *diskussion* og søger at sammenfatte nogle af de fremkomne resultater. Byvæksten karakteriseres som langsigtet og ensartet eller som aflødt af dynamiske strukturskift. De regionale forskelle, der har præget Danmarks byudvikling, er mindsket frem til 1960, og har derefter fundet et permanent niveau. Forfatteren synes ikke at have påvist sammenhæng mellem bystørrelse og byvækst i statistisk henseende. Væksten er snarere generel end selektiv, og bysystemet har altovervejende været stabilt. Det er således karakteristisk, at kun ganske få byer har skiftet rang i det undersøgte tidsrum. Efter København var de efterfølgende 5 byer i 1801 Odense, Helsingør, Ålborg, Århus og Randers. I 1860 udgik Helsingør til fordel for Horsens, der igen blev udskiftet med Esbjerg i 1935. Århus havde dog i 1880 overhalet Odense som den næststørste by. De eneste byer, der har avanceret mange pladser er Esbjerg, Herning og Silkeborg.

Blandt andre faktorer forfatteren har fokuseret på som vækstpåvirkende, er erhvervsstrukturen, men nogen klar årsagssammenhæng påvises ikke. I den nyere tid er den såkaldte exurbanisering eller desurbanisering undersøgt. Forfatteren når frem til, at væksten i småbyerne 1960–1981 især er et led i forstadsdannelsen og derfor ikke repræsenterer nogle nye elementer i bysystemet. Denne konklusion er draget i tvivl bl.a. af lektor Bue Nielsen, der mener, at forfatteren har misforstået gravitationsmodellens virkemåde.

Christian Wichmann Matthiessen har udført et meget stort indsamlings- og struktureringsarbejde vedrørende de danske byer og har udarbejdet mange spændende kort og afbildninger på grundlag af sit indsamlede materiale. Når jeg alligevel ikke tror, at denne bog vil vinde større udbredelse

ud over en snæver fagkreds, skyldes det flere forhold. Sprogligt er bogen ikke så læservenlig, og dertil kommer for det første, at bogen intet register har. Det er derfor ikke muligt hurtigt at orientere sig om forhold man har glemt eller ønsker genopfrisket. For det andet er ingen af litteraturhenvisningerne specifikke. Det vil derfor være et stort arbejde for en ikke-faggeograf at gå videre efter litteraturlisten. Endelig har litteraturlisten det handicap, at forfatterne kun medtages med for bogstav. Hedder Pedersen nu Peter eller Poul? P. er ikke nok til en hurtig litteratursøgning på biblioteket. Og man kan blive helt ked af, at Ruth Helkiær blot bliver til Jensen (1967). Byhistorisk interesserede vil kunne anvende bogen som inspirationskilde m.h.t. afbildninger i diagrammer og vil kunne drage nytte af nogle af graferne, der fremstiller generelle og letforståelige udviklinger. Desuden vil de farvelagte Danmarkskort kunne bruges som indgang til at se ens interesseområde i sammenhæng med andre. Publikationen Danmarks byers folketal 1901, der udkom i tilknytning til disputatsen, vil derimod blive et uundværligt redskab ved fremtidige byundersøgelser.

Helle Askgaard

Claus Bjørn: Andelssamarbejdet i Danmark. Andelsudvalget. 1986. 47 s., ill. Kr. 50,-

Ruster andelsbevægelsen. Dette dobbelttydige spørgsmål blev stillet i et studiekredsmateriale for et par år siden. I andelskredernes fællesforening, Andelsudvalget, har der de seneste år ikke været tvivl: for at markere sig stærkere i forhold til befolkningens og lovgivernes fornemmelse af en degenerering af den oprindelige andelstanke – hvad det så end var – har man foretaget en ideologisk oprustning. I foråret 86 blev der således afholdt et stort andelsstævne på Askov, og i den forbindelse blev også Claus Bjørns nye bog om andelssamarbejdet offentliggjort.

Der står i bogen ikke noget om, hvorfor Andelsudvalget har ønsket at udgive den og hvem man har tænkt sig som målgruppe. Den må derfor opfattes som en almen introduktion til, hvad andelsbevægelsen overhovedet er for noget i Danmark, og som sådan er det en fortræffelig bog. På ca. 40 velillustrerede sider lykkes det Claus Bjørn at give et godt overblik over andelsbevægelsens historiske udvikling, dens aktuelle situation og dens mangesidethed. I 18 kapitler, hver på et opslag og med 2 billeder på hver side, får læseren på en letlæst og interessant måde fortalt om brugsforeningernes, mejeriernes, slagteriernes, foderstofforeningernes og andre sektorer udvikling. Men ikke kun landbrugets andelsbevægelse beskrives. Arbejderkooperationen, andelsboligforeningerne, kreditformidling på andelsbasis m.m. bliver også udmærket skildret.

Man kan naturligvis altid diskutere enkeltheder i fremstillingen, bl.a. fordi Claus Bjørn giver en ret venlig beskrivelse af kooperationens udvikling, hvor en og anden måske kunne savne en kritisk diskussion af de sidste årtiers begivenheder. Men der er tale om en kortfattet introduktion, og det skal derfor ikke bebrejdes forfatteren.

Af faktuelle fejl skal det blot bemærkes, at den første andelsvirksomhed i verden ikke var brugsforeningen i Rochdale i England i 1844, ligesom Thisted Arbejderforening i 1866 heller ikke var den første i Danmark (s. 5). Men det var disse foreningers virke og vedtægter, der kom til at danne forbillede. Esbjerg havn blev heller ikke åbnet i 1868, men i 1874 (s. 10).

Bogen har bagi en udmærket statistisk oversigt samt en litteraturliste. Som altid har Andelsbogtrykkeriet i Odense sørget for pæn produktion. Bogen kan som den eneste moderne oversigt over andelsbevægelsens historie varmt anbefales.

Flemming Just

A. Hjorth Rasmussen: Vejen til Nordsøen... Det søgående snurrevodsfiskeris gennembrud i Nordsøen og Skagerrak 1884–1903. Nordsø-museet. 1984. 102 s., ill. Kr. 90,-

Året 1884 var et år med særlig godt rødspættefiskeri ud for Løkken. Når det er valgt som jubilæumsår, er det nok mest af hensyn til den frimærkeserie, som postvæsenet udsendte i 1984. Det var også i 1984, at Nordsømuseum blev oprettet, og selv om museets virke skal være samtidsdokumentation, blev den første udgivelse altså historisk anlagt. Jeg vil håbe, at denne fleksible opfattelse af samtidsdokumentationen vil blive fastholdt, så vi i fremtiden undgår at høre samtidsdokumentation diskuteret som en modsætning til kulturhistorisk dokumentation.

Hjorth Rasmussen er ubestrideligt den bedste kender vi har i landet af de sidste 100 års fiskeri. Hans omfattende indsamlinger fra arkiver og fra felten er legendariske, og vi har i en række af små bøger og pjecer set prøver af hans omfattende kundskaber.

Endnu savner jeg dog de dybdeborende analyser, som for alvor vil bringe moderne dansk fiskerihistorie et kvalitativt spring fremad. Den foreliggende bog er desværre heller ikke et sådant værk – men det giver på den anden side endnu mere smag på at se forfatteren udfolde sig i et større værk.

Vigtigt er den indgående beskrivelse af fiskeriets teknologiske revolution i 1880'erne, hvor dæksfartøjer, snurrevodet og dampspillet blev introduceret og slog igennem i løbet af forbløffende kort tid. I dette tiår blev det grundlag skabt, som prægede det vestdanske søgående fiskeri helt frem til o. 1960, hvor trawl og stålskib for alvor blev

konkurrenter. Maskiner til fremdrift af kutteren blev installeret lige efter 1900, og dér sætter forfatteren stop for sin fremstilling. Han undlader dermed den sidste store revolution, hajkutteren, som fra o. 1905 overflødiggjorde snurrejollerne. Det er vel 'hajen', som frem for nogen står som den typiske danske trækutter, og derfor ville det vel have været naturligt at tage denne udvikling med. Men det væsentlige er selvfølgelig hvad der faktisk er med i bogen. Jeg glædede mig over, at den traditionelt entydige succeshistorie, som normalt er blevet skrevet om snurrevodsfiskeriet, her analyseres nærmere, så vi får indblik i vanskeligheder og fejl-greb. Kutternes tekniske og økonomiske vanskeligheder i midten af firserne berøres, så vi forstår, at der midlertidigt kom et tilbageslag til det kystnære jollefiskeri (at dette tilbageslag vælges som jubilæumsår er så nok besynderligt).

Bogen præges flere steder af hastværksarbejde. Især på s. 87–88 er der rod i dispositionen. Der forekommer også uheldige spring i tid som på s. 9 fra 1863 til 1886. Der er mange gode illustrationer, men nogle er unødigt gnidrede (s. 43, 59). Mere væsentligt er mangelen på systematiske kildehenvisninger, f. eks. for det vigtige regnskab for en kutter 1880–82 (s. 20–21).

Bogens styrke er som sagt den teknologiske udvikling. Når der på s. 89 lægges op til en diskussion af den mentalitetsændring, som fulgte fiskeriets udvikling, skuffes jeg over, at der alene følger en gennemgang af de to foreninger til fiskeriernes fremme, som efter få år blev sluttet sammen i 1887 til Dansk Fiskeriforening. Netop kutterrevolutionen med dens enorme ændringer i erhvervsforhold, bosættelses- og familiemønstre var fulgt af en dybtgående mentalitetsændring i fiskerbefolkningen – i løbet af blot et årti. En analyse af disse ændringer kan være en nøgle til at forstå de mekanismer, som har styret udviklingen af dansk fiskeri helt op til vore dage. Med Hjorth-Rasmussens bog har vi fået en god oversigt over et par formative årtier. Det er en god begyndelse.

Poul Holm

Kurt E. Larsen: *Indre Mission i ny tid*. Lohses Forlag. 1986. 296 s., Kr. 125,-

»Hvad der er godt, er ikke nyt – derfor er det, der er nyt, ikke godt.« Ordene blev udtalt af Indre Missions første missionær, den begavede jyske bonde Anders Stubkjær i et forsvar for bevægelsens oprindelige grundsyn, men bringes frem i en ny udgivelse om Indre Missions historie i nyere tid, hvor det løsrevne citat et langt stykke udtrykker forfatterens syn på de strømninger, der har præget religiøs åndsliv i Danmark siden krigen.

»Indre Mission i ny tid« skildrer hovedtrækkene i missionens historie siden 2. verdenskrig, men værket har dog den væsentlige indskrænkning, at det næsten udelukkende er hovedbestyrelsens anliggender, som behandles.

Bogen opdeles i to, 1945–1965 og 1965–1980, og begge afsnit indledes med en kortfattet taldokumentation for tilslutningen til Indre Missions aktiviteter, antallet af ansatte i organisationen, osv. Tyngden er imidlertid lagt på en redegørelse for idédebatten inden for Indre Mission og kirken i efterkrigstidens Danmark, hvorimod vækkelsesorganisationens økonomiske og strukturelle forhold kun tildeles en stedmoderlig omtale. Forfatteren når langt omkring. Fra diskussion om rygetilladelse i missionshuse og Billy Grahams møder, over biografforskrækkelse og dåbssyn, til heftig debat om kvindelige præster og demokratiske valg af hovedbestyrelsen. En række af disse spørgsmål er fortsat stridspunkter i Indre Mission, og derfor er det nyttigt med en bog, der historisk redegør for stridens forudsætninger.

At de menige missionsfolk kun får ringe spaltepads i værket, er beklageligt, også fordi »Indre Mission i ny tid« er første udgivelse i »Projekt Indre Missions historie«, et projekt, der med støtte fra Forskningsrådet netop sigter mod at indsamle og registrere kilderne til de menige missionsfolks historie for herigenem at bibringe forskningen og offentligheden et mere nuanceret billede af denne store folkelige bevægelse fra forrige århundrede.

1945–80 har været en tid med alvorlige kriser for Indre Mission. Skønt det gentagne gange i bogen understreges, at den store kirkelige organisation fortsat er en levende vækkelsesbevægelse, er det iøjnefaldende, ikke blot at tallene viser tilbagegang på næsten alle felter, men også at de spredte vækkelsesaktiviteter, som er dukket op i efterkrigstidens religiøse liv, stort set alle har haft deres ud-spring udenfor Indre Mission; jfr. iøvrigt det indledende citat. Såfremt disse nye religiøse strømninger begyndte at »fænge« iblandt menige missionsfolk, har Indre Missions ledelse fundet det fornødent straks at skride ind. Bogen illustrerer således en række af de problemer, som Indre Mission står med i dag, og indirekte viser den, hvorledes de gamle folkelige bevægelser med den fremskredne institutionalisering på mange måder ikke har formået at tilpasse sig en moderne samfundsudvikling. Disse forhold er interessante nok, men det svækker afgjort bogen som historisk værk, at forfatteren mangler en historisk-kritisk distance til de behandlede emner. Ofte virker det som om hovedbestyrelsens synspunkter og handlinger for enhver pris skal forsvares.

Henning Ringgaard Lauridsen

Kvindefællesskaber. Red. af Anna-Birte Ravn og Marianne Rostgård. Særtryk af Hæfter for Historie nr. 1. AUC. 1985, 259 s. Kr. 150,-

Et forfatterkollektiv bestående af ældre studerende, yngre færdiguddannede historikere, nuværende og tidligere undervisere, der har arbejdet

sammen i kvindehistoriegruppen ved AUC, har udgivet en antologi under titlen: Kvindefællesskaber.

Marianne Rostgård og Grethe Carlsund Petersen definerer i forordet kvindefællesskaber som »... de frivillige, bevidste, og de ufrivillige og ubevidste, de offensive og de udgrænsede, de organiserede og de spontane fællesskaber.« Kvindefællesskab er da også en synsvinkel, forfatterne af de empiriske undersøgelser anlægger på fælles kvindevilkår og reaktion på disse. Antologien afsluttes med Anna-Birte Ravns »Kvindefællesskaber under kapitalismen«, hvor hun præsenterer og forholder sig til de præmisser for fællesskab mellem kvinder, som Hanne Haavind udvikler i »Kvinner i fællesskab«, Red. af Harriet Holter, 1982.

Når en sådan – ganske vist ret løs begrebsramme – er fælles for empirien, er det uforståeligt, at Anna-Birte Ravns bidrag ikke er anbragt før de historiske undersøgelser. Det ville have gjort fællesskabsovervejelserne klarere i de enkelte bidrag. Faktisk er begrebet kvindefællesskab da også noget søgt i Dorthe Skadhauges artikel: »Kvindefællesskaber og troldkvinde« og i Birgitte Possings »Inde i varmen eller ude i kulden.« I fuld alvor at diskutere om trolddomsfællesskaber mellem hekse var realitet eller myte i det 17. årh., er helt grotesk, ligesom jeg finder, at Birgitte Possings overvejelser om kvindesolidaritet og udvikling heri fra 1770'erne til 1890'erne i forbindelse med domfældelse af 3 kloge koner er spekulative. Såvel hekse som kloge koner og befolkningens (ikke kun kvinders) holdning, fordømmelse og tillid til disse anderledes kvinder er spændende og relevante temaer, men som her hæmmes af at blive presset ind under kategorien: kvindefællesskaber.

Derimod fungerer Lisbeth Jensens »Kvindefællesskabet omkring fødslen«, Lene Jørgensens »Kvindemagt på Læsø-myte eller realitet?«, Marianne Rostgårds »Kønsarbejdsdeling og kvindefællesskaber på landet i 1800-tallet«, Dorte Christensens »Kvinder i det grundtvigianske miljø i Vrå« og Gudrun Breidahl's »Husmandskoner 1900–1930. Fællesskab og normer« – glimrende i kvindefællesskabssammenhængen. Dog kan Lisbeth Jensen ikke sige sig fra for romantisering af kvindekontrol med fødsler, inden lægevidenskaben tog over. Men trods det er det en væsentlig og læseværdig artikel.

Jeg finder, at Marianne Rostgård og Dorthe Christensen leverer de mest overbevisende bidrag. De er gennemarbejdede, de har noget nyt at fortælle om arbejdsgilder og grundtvigianske kvinder, og kvindefællesskabstanken åbner her virkelig for stoffet og videregiver nogen meget oplagte eksempler på fællesskaber mellem kvinder.

Overhovedet vil jeg fremhæve, at empiriske undersøgelser af en så lødig karakter som i »Kvindefællesskaber« kunne have været gavnlige i »Kvindfolk. En danmarkshistorie fra 1600 til 1980.« Her er således intet om kvinder på landet i 1800-tallet, men derimod kun om borgerskabets kvinder, hvad

der er en helt ufattelig disposition. Men »Kvindefællesskaber« handler faktisk overvejende om kvinder på landet.

Antologien indledes med to artikler af Bente Rosenbeck og Grethe Carlsund Petersen, der falder uden for hovedtemaet: kvindefællesskaber. Bente Rosenbeck skriver i »På sporet af kvinders historie. Historisk kvindeforskning« om den danske historiske kvindeforskning og placerer den i den internationale forskning. Som altid er Bente Rosenbecks oversigtsartikler meget givende og viser hendes indsigt i den internationale kvindeforskning, specielt den amerikanske. Grethe Carlsund Petersens »Forsvaret for kernefamilien – kritiske noter om familieforskning« er en omfattende, historioGRAFISK oversigtsartikel om de familiehistoriske tilgange.

I forordet siges det, at disse to skal tjene som fælles baggrund for de øvrige artikler og sætte dem i perspektiv. Det gør den første i høj grad, fordi den tematiserer og forholder sig til den kvindehistoriske forskning som sådan. Den anden om familiehistorie er også yderst kompetent, og at den er medtaget kan vel også reddes hjem, da familiehistorie er central i kvindehistorie. Men kvindefællesskaber handler den kun meget indirekte om.

Hanne Caspersen

Hans Henrik Fafner: *Amagerbanen*. Tellus forlag 1985. 62 s., ill. Kr. 97,60.

Den 17. juli 1907 kl. 6.15 afgik det første ordinære tog fra Amagerbro Station. Forinden var der kørt en del præsentationsture og gratis prøveture, og mange havde benyttet sig af chancen. Banens endestation lå ved Dragør, et yndet udflugtsmål for den københavnske befolkning. Det var den friske strand og det rene vand, der trak.

Banen var imidlertid ikke blevet oprettet med henblik på at styrke øens turisme. Det var en utilsigtet følgevirkning, der blev påskønnet af banens bestyrelse. Til forskel fra mange andre privatbaner var Amagerbanen fra begyndelsen en økonomisk overskudsforretning. Man skulle ikke kæmpe for kunder eller gods, men kunne koncentrere kræfterne om at opbygge et hensigtsmæssigt materiel.

Men før det kom så vidt, var der gået 40 år, hvor forskellige initiativgrupper havde udkastet banepåplaner, der ikke blev realiseret. De kredse, der stod bag oprettelsen, repræsenterede øens erhvervsliv, og det var derfor også virksomhedernes lokalisering, der bestemte banens linieføring, uden at bogen dog gør detaljeret rede for dette. På det flade Amager var der få topografiske hindringer til at øve indflydelse på, hvor skinnerne blev lagt.

Dette her og nu-behov set fra erhvervslivet var imidlertid med til at underminere banens økonomi i et længere perspektiv. Amagers bebyggelsesudvikling foregik ikke langs banestrækningen, der gik

relativ tæt på kysten, men langs Amager Landevej midt på øen.

Bogen indeholder en redegørelse for de forskellige planer, der ikke realiseredes, og desuden kapitler, der omtaler banens oprettelse og blomstringstid indtil ca. 1920, dens stagnationsperiode og nedgang i 20'erne og 30'erne, banens genoplivelse under krigen, og endelig tiden indtil den endelige nedlæggelse. Den sidste togpassager blev befordret i 1948, hvorefter persontrafikken blev varetaget af rutebiler. Godstransporterne foregik indtil 1974, hvor selskabet blev overtaget af DSB, og Københavns trafik blev samordnet i Hovedstadsområdet Trafikselskab.

Af mere særprægede træk fra Amagerbanen skal fremdrages to. Stationerne var tegnet af arkitekt Wenck som grundmurede murstensbygninger. Men da stationen ved Amagerbro lå i Københavns kommune og derfor måtte respektere reglerne for Københavns kommunes demarkationslinie, blev denne station opført i bindingsværk. Her var grundmurede bygninger ikke tilladte.

Helt specielt er årsagen til, at jernbanen blev halveret 17 år før dens endelige nedlæggelse. Kastrup Lufthavn skulle udvide sin landingsbane i 1957, hvorfor Amagerbanen blev eksproprieret fra Kastrup til Dragør. Banen var herefter på knap 6 km. Ingen andre baner i Danmark er vist blevet reduceret så drastisk på en gang.

Bogens omfang på 62 sider sætter selvfølgelig sin grænse for, hvor meget man får at vide. Det anvendte materiale til fremstillingen er bestyrelsesprotokoller, årsberetninger, Amagers lokalhistorie samt nogle enkelte nyere historiske værker. Amagerbanens historie er ikke sammenlignet med andre jernbaners. Skildringen fremstår redelig og sober uden mange vurderinger og måske lidt farveløs, som et stykke strukturhistorie. Initiativtagerne forbliver navne, og passagersiden er helt udeladt. Om de mange passagerer med abonnementskort havde faste pladser og talte sammen på turen, – ja det får vi ikke at vide. Heller ikke hvor lang tid turen tog.

Om tiden løb fra Amagerbanen er det lidt svært at svare på. Banens placering væk fra befolkningskoncentrationen, fabrikernes flytning til områder med bedre ekspansionsmuligheder og biltransportens fremgang, er nogle af de årsager, der nævnes som forklaringer på banens stadigt dårligere økonomi. Men om en anden lokalisering ville have reddet banen diskuteres ikke og er vel også vanskelig at tage stilling til.

Helle Askgard

Michael Hertz: Holbæk i hundred år o. 1880–1980. Fra kornlandsby til storkommune. Holbæk Kommune. 1986. 365 s., ill. Kr. 235,–.

Holbæk blev i 1986 årets by, og samtidig fejrede man byens 700 års jubilæum med besøg af dron-

ning og kongeskib, honoratiores, og hvad der iøvrigt hører med til et traditionelt købstadsjubilæum.

Som så ofte før er det vanskeligt at finde ud af, hvorfor man netop i år mener, at byen blev grundlagt for 700 år siden. I 1936 fejrede byen sit 650 års jubilæum med en 9-dages fest, der omfattede udstillinger i Østre anlæg, koncerter, sportsskampe – og – udgivelsen af et 2 bindsværk om Holbæk Købstads Historie, skrevet af overlærer Albert Thomsen. Thomsen var desuden leder af Holbæk Museum og redaktør af den lokalhistoriske årbog »Fra Holbæk Amt«.

Dette værk har man ikke villet erstatte af en ny købstadshistorie omfattende alle 700 år. Det havde bl.a. været interessant at få belyst byens grundlæggelse – og det middelalderlige bysamfund på baggrund af de senere års omfattende analyser af vore gamle danske købstæder – deres topografi – demografi, handel, gejstlige centre og meget andet – især baseret på arkæologiske undersøgelser, men også ved komparative bystudier i det hele taget. Ét synes dog at stå fast: byen Holbæk er ældre end 700 år – for den nævnes allerede som købstad i Kong Valdemars Jordebog fra omkring 1230 – 800-årsjubilæet kan således fejres med god samvittighed i 2030 ...

Bystyret har i stedet valgt at lade arkivar ved Rigsarkivet Michael Hertz skrive et værk, der koncentrerer sig om de sidste 100 år. Hertz har valgt følgende disposition: 1. del, hvori han nærmest i essayform behandler »bogens opbygning og sigte og om tilværelsens foranderlighed«! Allerede her anvender han gode marginnoter med reference til litteratur og andet kildemateriale. En samlet oversigt havde dog været nyttig – især for de mange, der kunne tænkes at gøre detailstudier i det kæmpe opbud af oplysninger, som Hertz præsenterer os for, – det er lige før man kvæles af facts og personer.

Men tilbage til opdelingen: Del 2 på ca. 100 sider beretter om perioden 1880 til 1930: fra kornhandelsperiodens afslutning til kriseårene mellem de to verdenskrige. Del 3 tager sig af årene 1930 til 1960 på 114 sider – heraf 25 til besættelsestiden. Endelig behandler sidste del på knap hundrede sider den sidste snes år.

Der ligger et omfattende arbejde bag Michael Hertz' værk om Holbæk i nyere tid. Kildematerialet er aviser, tabelværker, købstads- og foreningsarkivalier og meget, meget mere. Men sereringen er kedelig og gengivelsen af illustrationerne katastrofal, når man bemærker, hvilken teknik, der i dag kan anvendes ved gengivelse af kort, fotos – og farver. Det sidste mangler ganske.

Man får faktisk ligesom Hertz – lyst til at citere Otto Gelsted, der i 1936 skrev om Holbæk: »Det er lykkedes den lille Isefjordsby at slippe igennem de 650 år uden at gøre sig skyldig i en eneste opsigtsvækkende begivenhed. Der er ikke noget, der hedder kongemordet i Holbæk, slaget ved Holbæk eller blodbadet i Holbæk. Og genier har hårdnakket nægtet at lade sig føde i byen. Holbæk har tro-

fast holdt sig til programmet. Et jævnt og muntert, virksomt liv på jord«. Gelsteds sidste bemærkning kan ikke spores i denne bog. Holbæk er en havneby. Alene det faktum kunne berettigede til udsyn ad søvejen. Og i 1912 fik man en garnison – hæren flyttede til byen.

Teksten burde være garneret i langt højere grad med forbrugervenlige illustrationer – ikke de dårlige kortgengivelser, som f.eks. på side 103, 123, 155, 181, 307 m.fl. – De er faktisk uanvendelige. Bogens tekst er sat to-spaltet – det har alt for ofte indbudt til at bringe et foto i blot en spaltes bredde – og det er for småt.

Fra 1880'erne bliver alle større danske købstæder hjemsoget af fotografer, som indretter atelierer, og som frem til 1. verdenskrig producerer en sand skat af fotos af håndværk, personer, huse etc. Er det arkiv og museum, der her har svigtet forfatteren? Og da fotograferne bliver mere indadvendte producerer til gengæld aviser og amatør-fotos i hobe-tal. Man burde faktisk udgive en billedbog som supplement til Hertz' jubilæumsbog.

Dermed ikke sagt, at der ikke er fotos i bogen, men de er ofte for små – og udvalget er kedeligt og lidet repræsentativt. Men Holbæk by og dens borgere har skam fået en imponerende materialesamling, som vil blive brugt af alle, der skal beskæftige sig med denne epoke af vort lands købstadshistorie. Og der skal ikke herske nogen tvivl om, at bogen er skrevet af en habil og samvittighedsfuld faghistoriker.

Henrik M. Jansen

Knud J. V. Jespersen: Fyens Stifts patriotiske Selskab 1810–1985. Fra almennyttigt selskab til landboforening. Odense. 1985. 110 s. Ej i boghandlen.

I forbindelse med napoleonskrigenes ulykkesår oprettedes rundt omkring en række selskaber med nationale, i dag vil vi sige almennyttige, formål. Et af disse var »Fyens Stifts patriotiske Selskab« 1810.

I forbindelse med 175-året herfor har selskabet henvendt sig til en faghistoriker, som ud fra sine forudsætninger skulle skrive selskabets historie frem til idag. K. J. V. Jespersen har løst den stillede opgave på en fornuftig måde og med et udmærket resultat. Bogen er let læst og virker overskuelig. Da den må formodes især at henvende sig til selskabets medlemmer og vennerne har forfatteren valgt at kombinere selskabets historie med den almindelige udvikling i landbruget, hvilket jo langt frem er næsten det samme som landet i almindelighed.

Selskabets historie er på ingen måde enestående. Efter en vellykket start kom det hurtigt ind i nogle kritiske faser, og først i 1840'erne lå arbejdet i mere stabile rammer. Ved eksemplets magt og præmieringsordninger søgte man at vise vejen

frem, i lighed med Det kgl. danske Landhusholdningsselskab. Gennem hele det 19. århundrede var Patriotisk Selskab enerådende på Fyn, men i sidste halvdel dukkede der også her en række »græsrodsorganisationer« op i form af landboforeninger og senere andelsforeninger. Mens selskabet – lige som Landhusholdningsselskabet – forholdt sig påfaldende tavs om andelsbevægelsen, blev det i 1880'erne nødvendigt at tage stilling til de nye gårdmandsstyrede landboforeninger. Skulle Patriotisk Selskab stille sig i spidsen for eller indgå et samarbejde på lige fod med landboforeningerne? Derom var meningerne delte, men i modsætning til de samtidige forhandlinger på landsbasis mellem Landhusholdningsselskabet og de nye provinssielle landboforeningssammenslutninger om dannelsen af et egentligt »Landbrugsråd«, lykkedes det på Fyn at blive enige. Landboforeningerne optoges i selskabet, som udadtil beholdt sin førerposition.

I en tid hvor forfatningskampen optog sindene og hvor »bølgen fra Vesterhavet« skyllede hen over det ganske land var denne situation dog ikke holdbar i længden. Også selskabets indre situation var truet af konflikten mellem på én gang at ville være landsdelsorganisation og lokalorganisation for Odense og det nærmeste opland, og da forstanderen på Dalum Landbrugsskole, Jørgen Petersen, i 1898 tog initiativ til oprettelsen af »Odense Omegns Landboforening« faldt klokken i slag. 1902 fraskrev selskabet sig sin førerposition og har siden virket som almindelig landboforening, formelt på linie med de øvrige landboforening, men dog med særlig tilknytning til de fynske godsejere og proprietærer. Når selskabet i dag stadig eksisterer, siden 1960'erne endda i bedste velgående, er forklaringen den enkle, at ledelsen i tide forstod at omstille sig til det, som landbruget i stigende grad fik brug for: serviceorganer med ekspertise inden for regnskabs- og planteavl!

Ved en vurdering af bogen bør man nok holde sig for øje, at der er tale om et stykke bestillingsarbejde og tilmed et jubilæumsskrift. Både i tekst- og billedvalg fremtræder bogen som pæn og nobel. Selskabet får, hvad det fortjener, og lidt til. Selv når situationen syntes uafvendelig, lykkes det ofte for Jespersen at finde formildende eller ligefrem positive momenter i sagen. Ved forhandlingerne i 1902 om overgangen til almindelig landboforening hedder det således, at selskabets ultimative holdning »utvivlsomt var dikteret af et ønske om helt klare linier«!

Ligeså omtalen af belønning for lang og tro tjeneste. Nok kan det virke lidt patriarkalsk og antikveret, indrømmer Jespersen, men det sker for på denne måde at markere at selskabet »tager prædikatet patriotisk i dets navn alvorligt og ved moralsk opmuntring ønsker at anerkende værdien af den daglige, stiltfærdige indsats, som er kernen i al sand patriotisme«! Som anmelder kan man så spekulere på, om det er stille lune eller blodig ironi,

der får forfatteren til på den foregående side at aftrykke et diplom til en skovarbejder for 35 års »lang og tro tjeneste« med den tilføjelse, at skovarbejderen døde umiddelbart forinden overrækkelsen skulle have fundet sted?

Jespersen har givetvis ret i, at Patriotisk Selskab oprindeligt var et produkt af det højere borgerskabs nye patriotisme. Deraf navnet? Ja måske, men det er nu påfaldende, at de øvrige tilsvarende selskaber fra samme periode alle kaldte sig *landøkonomiske* selskaber, en betegnelse der blev fastholdt indtil den erstattedes af ordet *landboforening*. I dag har ordet »patriotisme« nok et lidt komisk skær over sig, men tilslutter man sig forfatterens definition heraf som »den stilfærdige ansvarlighed, den urokkelige vilje til ved dagligt slid at løse påtrængende problemer i den rækkefølge, hvori de dukker op«, ja så gør det vel ikke så meget, at man kalder sig et Patriotisk Selskab selv om man kun er en almindelig landboforening!

Torben Hansgaard

Arbejderliv i Aalborg – en billedbog. Ved Ester Christiansen, Jytte Pedersen og Jens Topholm. Udgivet af Fællesorganisationen i Aalborg. 1986. 120 s., ill. Kr. 50,-. Forhandles gennem Arbejdernes Fællesorganisation, Kayerødsgade 37, 9000 Aalborg.

Tre medarbejdere ved det lokalhistoriske arkiv for Aalborg kommune har redigeret og skrevet en fortræffelig billedbog om arbejdernes tilværelse i Aalborg i de sidste hundrede år. Anledningen er Fællesorganisationens 100 års jubilæum.

Den tekniske kvalitet for billederne er meget høj, når datidens optagelsesteknik tages i betragtning. Det er en fryd at dykke ned i detaljer i de mange sort-hvide fotos.

Billedbogen er let at finde rundt i. Der er 5 kapitler. Først nogle fugleperspektiver over Nørre Sundby og Aalborg, der illustrerer byudviklingens hovedlinjer. Dernæst er der en billedkavalkade fra små og store arbejdspladser, hvor det oplagt har været redaktørernes målsætning at undgå alt for mange traditionelle arbejder-opstillinger foran fabriken eller ved arbejdsredskaberne. Et foto skiller sig ud. Det viser et udsnit af 48 lastbiler, tungt læsset med grus, på den nye Limfjordsbro forud for indvielsen i 1933. Der skulle ikke være tvivl om at broen kunne bære trafikken! (s. 47)

Tredje kapitel »efter fyraften« handler mest om arbejdernes boliger. Her et pragtfuldt foto af legende børn på gaden i modlys omkring 1950, (s. 72), og husvildeboliger i Rymsgade skoles gymnastiksal år 1942 (s. 74). Bogen afsluttes med kapitler om det faglige og politiske liv, samt fritids- og kulturlivet. Af landspolitisk interesse er et billede fra den gamle Aalborg af Socialdemokrati-

ets kongres i 1935 (s. 86), og et motiv fra valgkampen forud for valget 1. oktober 1947. En hestevogn med en udstoppet dromedar illustrerer valutapuklen på 700 mill. kr. Et skilt ved puklen fortæller om størrelsen af puklen, og på vognens side kan læses: »Giv Venstre paa puklen – Stem socialdemokratisk«. Bag hestevognen går socialdemokrater med bannere: »For Plan og Orden – Stem socialdemokratisk«. (s. 94)

Anmelderen har kun et par mindre anker at fremføre: Forfatterne kunne godt have tilføjet nogle oplysninger om de forskellige fotografer. Endvidere kunne forfatterne have berettet om deres udvælgelseskriterier og især om mulighederne for at finde velegnede motiver til at belyse de forskellige aspekter af arbejdslivet gennem 100 år.

Aalborg har fået sin »arbejderen i fotografiet«!
Helge Stavnshøj

Erik Bartram Jensen: Snedker- og Tømmerforbundet Viborg afdeling 1885–1985. Viborg. 195. 64 s. Kr. 40,-. Købes på afdelingens kontor, Gøttersgade 1, 8800 Viborg.

Dette er et jubilæumsskrift af forholdsvis traditionelt tilsnit. Denne karakteristisk gælder for tekst som illustrationer. 64 sider er heller ikke megen plads, når snedkersvende, tømmerne, glarmestersvendene, sadel- og møbelpolstrenes faglige foreninger skal tilgodeses i Viborg området, herunder Bjerringbro og Kjellerup.

De mange årstal og navne m.m. forsøger forfatteren at bryde på to måder:

For det første inddragelse han landshistoriske træk, som tømmerstrejken i 1794, de første fagforeninger i Danmark, storlock-ouren i 1899 m.flere. Herved opnår forfatteren blandt andet en interessant perspektivering på akkordarbejdet. I snedkerforbundets månedsblad i maj 1889 skriver A. P. Berg om det »tilsyneladende« fordelagtige akkordarbejde. Berg argumenterer for en mere langsigtet vurdering af sagen: »Akkordsystemet bevirker, at Arbejderen bliver tidlig affældig og udygtig til fortsættelse af anstrængende Arbejde; for tidligt ældet kan han ikke finde Erhverv; han erstattes af yngre kræfter, hvoraf der presses en større Merværdi«. (s. 13) Heroverfor står en ganske anden vurdering i Viborg Stifts Folkeblad, den 10. februar 1979. Her udtaler formanden for snedkertømmerne i Viborg, Hans Svendsen, at: »Akkordsystemet er til fordel for begge parter ... Når svendene bliver mere aktive i tilrettelægningen af arbejdet, bliver der også produceret mere arbejde på den samme tid ... Rent lønmæssigt er der store fordele forbundet med at bruge akkord. ...« (s. 58)

Der slipper i farten nogle letkøbte betragtninger med under inddragelsen af det landspolitiske. Om overenskomsterne fra 1921–1929 lyder dommen

over DSF (De Samvirkende Fagforbund). DSF og »hovedparten i fagbevægelsen var åbenbart blevet svag«. (s. 36) Interessant nok følger snedkerne i Viborg i 1921 »de svage« fagforeningsledere. 18 stemmer ja og kun 1 nej. Mon ikke nej-sigeren er kommunisten Marius Thøgersen, bror til den kendte syndikalistleder Thøger Thøgersen? (s. 37)

For det andet indfører forfatteren undervejs en række udsnit af erindringer, sene skriftlige – og interviews på bånd optaget af Carl Heinrich Petersen og arkivarer ved lokalhistorisk arkiv i Viborg. Herved suppleres de organisatoriske skitser med beretninger om dagliglivet og mere festlige stunder, som f.eks. optagelsesceremonien ved optagelsen i tømrernes fagforening o. 1900. (s. 19)

Der er ikke nogen litteraturliste og kildereference, derfor er skriftet først og fremmest beregnet for arbejderbevægelsen i Viborg området.

Helge Stavnstbjerg

Danmarks Kirker. Århus Amt. 5. bd., hft. 27–28, Kbh. 1985. Ved Kjeld de Fine Licht, Vibeke Michelsen og Niels Jørgen Poulsen. Nationalmuseet. Side 2409–2592. Kr. 110,-.

Kirkeværkets hft. 27–28 fra Århus Amt lever til fulde op til den hidtidige standard. Kirkerne i Saksild, Randlev, Bjergager og Odder sogne beskrives efter den kendte disposition, der hidtil har været anvendt i værket. Det er også her lykkedes redaktionen at skrive, så teksterne spredt tilgodeser både læg og lærd. Værkets billedredaktion hører nok til den bedste i landet for tiden. Noteapparatet er forbilledligt; det følger det udmærkede men desværre noget forglemte system, som blev fastlagt i Fortid og Nutid XXI, 1960, s. 47–65.

De behandlede kirkers ejendomsforhold før reformationen kan ikke fastlægges, men indtil o. 1660 var de i kronens eje. Det har medført, at en række kirkeregnskaber fra begyndelsen af det 17. årh. er bevaret til betydelig gavn for undersøgelserne. Kirkerne ligger i Horsens' opland, og det ses, at inventargenstande ofte er blevet leveret fra borgere i denne købstad. Det gælder således Peder Jensen Koldings altertavler i Saksild og Odder. Nogle klokker er leveret fra det flittige støberi hos P. P. Meilstrup i Randers. Det ville utvivlsomt være af værdi fremover at få meddelt de bevarede klokkers stemning. Det er en oplysning, som bedre fastlægger klokkenes betydning som instrument.

Kirkeværkets redaktion har trods den faste disposition i stigende grad interesseret sig for de få, men i antikvarisk forstand særligt betydningsfulde genstande i de undersøgte kirker. I dette hefte drejer det sig især om det gyldne alter fra Odder og gravmonumentet for admiral Jens Rodsteen o. 1706 samme sted. Man glæder sig over de omhyggelige beskrivelser af materialet, men interes-

sen for disse highlights har nok en tendens til at ville sprænge den inventariserende form. Genren tillader alligevel ikke den egentlige fremlæggelse af materialet. Det kommer tydeligt frem i den uafsluttede diskussion om Th. Quellinus sandsynlige faderskab til Rodsteen-gravmælet. Det var jo ikke et af de arbejder, som blev lyst i kuld og køn af Thorlacius-Ussing, da han publicerede billedhuggerens arbejder i 1926.

Peter Bondesen

Langs Gudenåen for 100 år siden. Skildringer i tekst, træsnit og fotografier fra Illustreret Tidende og Ude og Hjemme 1861–1897. Redigeret af Per Hofman Hansen. Silkeborg Biblioteks Forlag og Midtjysk Forlag. 1986. 91. s., ill. Kr. 158,-.

De topografiske billeder og tekster i Illustreret Tidende har i de senere år været genstand for stigende interesse. Der er således udkommet tre bøger med stof fra øerne og hovedstaden. Nu følger så et bind om Gudenåen og dens omgivelser, altså området fra Silkeborg til Randers.

Gudenåbindet er specielt på den måde, at der foruden materiale fra Illustreret Tidende er inddraget stof fra et andet samtidigt magasin »Ude og Hjemme«. Mens de tidligere bind alene har gengivet de xylograferede illustrationer er man her gået så langt som til at bringe en række fotografier fra egnen. Det var fotos, som blev bragt i Illustreret Tidende, da man af tekniske og økonomiske grunde havde forladt de fine, håndskårede xylografer.

Udgaven er bygget kronologisk op sådan at tekster og billeder bringes i den rækkefølge, hvori de i sin tid udkom. Et stedregister holder sammen på indholdet og erstatter (?) en indholdsfortegnelse. De enkelte opslag er tilrettelagt smukt med tekst og billede overfor hinanden. Teksterne gengives let moderniseret, og billedgengivelserne er fint tilpasset bogens tværformat. Afdelingsbibliotekar Per Hofman Hansen har redigeret, og hans boghistoriske interesse er kommet til udfoldelse i udgaven. Bogen er godt trykt og indbundet. Man mærker den fuldbefarne forlagsredaktør, lokalhistorikeren Jan Horskær bag værket.

Bogen gengiver alene et udvalg af Illustreret Tidendes stof om området, og man havde gerne kunnet se noget om udvælgelseskriterierne. Det er ihvertfald tydeligt, at hjembyen Silkeborg er blevet forfordelt henser man til stofmængden. Der kunne nok have været arbejdet mere med spørgsmålet om de kunstnere, der skabte de anvendte billeder. Det er jo f.eks. kendt, at det var maleren Otto Bache, der udførte Randersprospektet s. 17. Et personregister ved siden af det nyttige stedregister havde gjort bogen endnu mere anvendelig.

Det er rosværdigt, at Silkeborg Bibliotek har overkommet arbejdet med forlagsvirksomhed nu

snart i 50 år. I en by uden bogudgivende historisk selskab er den aktivitet ganske naturlig. Endelig må man håbe, at Midtjysk Forlag får mulighed for at fortsætte sine lokalhistoriske gengivelser under en eller anden form. Gudenåbogen har igen vist, at der er basis for det.

Peter Bondesen

Barn og Ung i Sydslesvig 1900–1982. Bidrag fra 16 sydslesvigere. Sydslesvigske år og dage. Redigeret af Jørgen Hamre og Johann Runge. Udgivet af Studiefælleforeningen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig og Rosenkilde og Bagger. 1986. Bind I og II, 510 s., ill. Kr. 160,-.

Igennem en længere årrække har Centralbiblioteket for Sydslesvig indsamlet erindringer om at være barn og ung i Sydslesvig i det 19. og 20. århundrede. En del af det indsamlede materiale er tidligere blevet udgivet i bogform, nemlig: *Barn i Flensborg 1890–1920* (1. udgave 1972) 2. udgave 1973 (udsolgt) og *Barn og ung i Flensborg 1920–45* (1977). Nu er der kommet to nye bind i denne erindringsrække, nemlig *Barn og Ung i Sydslesvig 1900–1982*, bind. 1 og 2.

I disse to bind er samlet 16 erindringer, skrevet af 9 mænd og 7 kvinder – næsten alle nulevende – opvokset blandt det danske mindretal i Sydslesvig. Socialt fordeler forfatterne sig nogenlunde ligeligt mellem børn af bønder, folkeskolelærere og relativt fattige byhåndværkere og handlende.

Erindringerne dækker ikke, som man skulle tro af værkets titel årene 1900–1982, men handler hovedsageligt om 20'erne, 30'erne og 40'erne.

Det danske mindretals politiske kamp i mellemkrigstiden og under og lige efter 2. Verdenskrig vejer tungt i erindringerne. Børnene og de unge stiftede bekendtskab med dette arbejde gennem det utal af forskellige institutioner, som gradvist blev bygget op af det danske mindretal: børnehaver, vandrelærere, skoler, studiekredse, bibliotek, spejderbevægelse, musikkorps, sports- og ungdomsforeninger og ferieophold i Danmark.

Institutionsnetværkets formål var naturligvis at udbrede og fastholde kendskabet til dansk sprog og kultur og dermed styrke sammenholdet blandt mindretallets medlemmer. Men med de tilspidsede politiske forhold op til 2. Verdenskrig blev omkostningerne ved at tilhøre det danske mindretal stadig større. I erindringerne fortælles om slagsmål og drillerier i skolen mellem tysk- og dansksindede elever, om splittelsen mellem dansksindet familie og tysksindet (og måske også nazistisk) skole og venner, om politiske fyringer af fædre, fordi de »stemte dansk« og om krav til forældre om at sætte deres børn i tysk skole for at de kunne beholde deres arbejde.

Alt sammen i en tid, hvor »det nationale sindelagsprincip« var anerkendt af det preussiske kulturministerium. (1918)

Erindringerne indeholder også mange oplysninger om hvordan det var at være barn og ung i skygge af krigen. Om først at skulle sige farvel til sin far og dernæst sine brødre og onkler, der alle skulle i tysk militærtjeneste. Hvordan det var at få dem invalideret hjem – hvis de overhovedet kom hjem – og om hvordan familien – især moderen og bedstemødrene – måtte bruge al deres fantasi og påhidsomhed på at skaffe mad og tøj. Det var hårdt – ingen tvivl om det.

Af erindringerne kan man læse, hvordan børns »frirum« på gaden ude af syne for de voksne blev stadig mindre. Kun med angst og bæven lod forældre deres børn lege på gaden efterhånden som trafikken blev tættere. Ude i kolonihaven åndede de lettede op: her kunne børnene lege i sikkerhed. Børnene selv oplevede tilsyneladende ikke gaden som så farlig: gadeliv, drengbander og slagsmål omtales hyppigt i erindringerne.

Spørgsmålet er om der også var andre faktorer end trafikken, der var medvirkende til indskrænkning af børnenes »frirum«? Umiddelbart virker det som om, at børn tilhørende det danske mindretal i Sydslesvig i højere grad og tidligere end andre samtidige børn fik deres barndom og ungdom »institutionaliseret« p.g.a. de mange traditioner og institutioner der var forbundet med at tilhøre det danske mindretal.

En anden forklaring på at børnenes »frirum« mindskes kunne også være en ændret holdning til om det var sundt for børn at lege på gaden. Det 20. århundredes børnesyn er jo generelt karakteriseret ved at børn gradvist lukkes ude fra det pulveriserende liv. Leg skal foregå i overskuelige afgrænsede områder: en gård, en legeplads eller en villahave.

Som sagt så er det politiske arbejde blandt de danske i Sydslesvig, der har sat rammerne for hovedparten af erindringerne. Problemer, som idag er specifikke for børne- og ungdomskategorierne: søskendejalousi, pubertetsproblemer, forelskelse, uønsket graviditet, kønsroller, generationskløft m.m. omtales sjældent i erindringerne.

Hvordan kan det nu være? Værkets redaktører påpeger i forordet, at forfatterne har været unge på et tidspunkt af historien, hvor det ydre pres (krig, nationale modsætninger m.m.) var så stort, at der ikke var tid til at filosofere nærmere over sin »skæbne«. Det er sikkert rigtigt men det rokker vel ikke ved, at de ovenfor omtalte mere hverdagsagtige konflikter og problemer også har fundet sted. Forklaringen på deres fravær i erindringerne ligger nok snarere i, at erindringer som bekendt både er kilder til historien og et produkt af samme. Og da alle forfattere på den ene eller anden måde har været/er aktive i og omkring Sydslesvigsk forening, tyder meget på, at hensigten med erindringerne har været at give den nye generation af dan-

skere i Sydslesvig en forståelse af de nationale problemer og krigenes rædsler. Noget som de jo ikke selv har haft mulighed for at stifte bekendskab med – for alvor. Og i den sammenhæng er de mere »hverdagsagtige« problemer ikke fundet så væsentlige. En anden forklaring kunne også være, at alle forfattere er kendte personligheder i det danske mindretal i Sydslesvig – og så er det jo begrænset, hvad man kan have lyst til at fortælle. Således udgør denne samling af erindringer primært en kilde til det danske mindretal politiske og organisatoriske arbejde i mellemkrigstiden og den umiddelbare efterkrigstid.

For os, med interesse for børn og unges levevilkår og hverdagsliv, samler interessen sig om skildringerne af livet i institutionerne – først og fremmest skolen og ungdomsforeningerne – og de mere spredte indtryk vi får af dagligliv i skygge af krigen.

Ning de Coninck-Smith

Dansk historisk Fællesforenings årsmøde i Fredericia 1986

Årsmødet blev holdt på Hotel Landsoldaten i Fredericia i dagene 29.–31. august. Der var 84 tilmeldte deltagere.

Årsmødetemaet var: Fremmed i Danmark, og under mødet var der lejlighed til at høre fem foredrag med tilknytning til dette emne.

Deltagerne samledes i Fredericia – for adskillige var det det første besøg i denne by – sidst på eftermiddagen den 29. august. Efter middagen holdt prokurist *Erik Husted* det første foredrag.

Erik Husted: Fremmede i Fredericia

Da Frederik 3. i 1650 grundlagde fæstningsbyen Frederiksodde (1664 ændret til Fredericia), har det nok været klart, at man ikke kunne få en stor og driftig by til at vokse frem her på en ganske øde, uvejsom og kratbevokset øde – i det mindste ikke uden at der blev stillet store begunstigelser i udsigt for dem, som ville slå sig ned her.

Der blev således, foruden almindelige købstadsrettigheder, lovet bl.a. 50 års frihed for skat og told samt fri byggegrund, og dette skulle også gælde for »alle fremmede og udlendiske«, som når de havde taget borgerskab, skulle nyde lige ret med alle andre.

Man har ikke på dette tidspunkt nærmere defineret »fremmede«, og det er i alt fald givet, at begrebet ikke skulle tolkes så liberalt, som det siden blev. Blandt de første indbyggere har den overvejende del været danske undersåtter, omend mange tysktalende fra hertugdømmerne. Det største samlede kontingent af nybyggere var de tvangsforflyttede bønder fra de nærliggende landsbyer Hyby, Ullerup og Hannerup, som blev nedlagt i 1652. Dette forhold var en medvirkende årsag

til, at byens hovednæring blev agerbrug, og at byen i vid udstrækning bar mere præg af landsby end af købstad, uagtet den gennem 1700- og 1800-årene befolkningsmæssigt placerede sig på 6.–7. pladsen blandt de sidstnævnte.

I oktober 1657 faldt Frederiksodde efter to måneders belejring i svenskernes hænder, og da de endelig i maj 1659 helt havde rømmet fæstningen, var kun en øde ruin hob tilbage. Genopbygningen kom i gang under store besværligheder; den ene nådesbevisning efter den anden strømmede ned over byen, indtil alle de i tidens løb givne begunstigelser blev samlede i Fredericias privilegier af 11. marts 1682 – den »grundlov« som blev gældende for byens udvikling i de følgende par århundreder.

Trods begunstigelser og løfter, hvoraf mange dog ikke kom længere end det papir, de var skrevet på, var det største og vanskeligste problem at skaffe nybyggere. Dette problem var så tungtvejende, at byen blev gjort til fristed for folk som på grund af race, religion eller andre årsager ellers var uønskede.

Et af midlerne var Jus asyli – asylretten – som indførtes i 1665; mod en årlig afgift på 4 rdl. til magistraten kunne såvel danske som udenlandske skyldnere søge tilflugt for deres kreditorer imod at bygge og bo samt tage borgerskab i Fredericia. Fra da af var asyldøren i 10 år beskyttet mod kreditorforfølgning. Denne ret gjaldt også udenlandske »manddrabere og misgerningsmænd«, en omstændighed, som var med til at give Fredericia et noget blakket ry, selv om der ikke findes et eneste eksempel på en asylant, som har opgivet dette som årsag; alle angav naturligvis økonomisk ruin.

Asylanternes antal var dog ikke stort, i snit 1 à 2 om året, de fleste danske, men også Sverige, Norge, Holland og især Tyskland er re-

præsenteret og blandt de sidste påfaldende mange jøder.

Alligevel må man ikke undervurdere asylretten som trækplaster; mange valgte nemlig at tage et almindeligt borgerskab, som var både billigere og bekvemmere, og skulle en kreditor uventet dukke op ude i horisonten, var det jo tidsnok at erhverve det særlige asylant-borgerskab!

Det er klart, at der fandt et stort misbrug sted. Intentionerne bag asylretten var for så vidt gode nok, idet tanken var, at asylanten kunne tage fat med nye kræfter og i ro og mag søge at skabe sig en ny eksistens, der ad åre kunne muliggøre betaling af gammel gæld.

Sådanne hæderlige asylanter fandtes faktisk, men flertallet må henføres under betegnelser som: eventyrere, svindlere, bedragerer, falskspillere og lignende lidet flatterende navne.

Et stort fremmedelement i byen udgjorde garnisonen, som indtil slutningen af 1700-årene mest bestod af hvervede, dels danske undersåtter, dels fremmede af mange nationaliteter, hovedsagelig tyske, men også franske, hollandske, polske, italienske og engelske træffer man på. Hovedparten af officererne var af tysk afstamning og kommandosproget var tysk. Specielt i årene 1700–1775 blev garnisonen hyppigt udskiftet, idet her stedse lå nogle kompagnier eller eskadroner af snart det ene, snart det andet regiment, i snit omkring 400–500 mand mod et indbyggertal på i 1769 2.528 og i 1801 3.474.

Garnisonen var indkvarteret hos borgerne, mange med koner og børn, og dette forhold betød, at næppe et hus i byen gik ram forbi.

Blandt soldaterne, både det menige mandskab og officererne, fandtes flere katolikker, og det var da også på denne baggrund, det i 1674 lykkedes at få Christian 5.'s sanktion af oprettelsen af en fast katolsk station i Fredericia, betjent af jesuitpaterer udsendt fra Frederiksstad. Disse havde siden 1664 aflagt en række besøg i Fredericia. I 1686 fik den lille menighed friere rådighed og større tryghed gennem en række særlige privilegier, som bl.a. opfattede tilladelse til at opføre skole og kapel og i 1687 opførtes i Sjøllandsgade et kapel viet til Sct. Knud – det første i Danmark

siden reformationen. Kapellet blev i 1767 afløst af den nuværende kirke, som ligger samme sted.

Menigheden talte foruden de katolske elementer i garnisonen, heriblandt flere indflydelsesrige officerer, kun 6–7 borgerlige familier, men dertil kom mange på gennemrejse og udenbys boende: flamske kedelførere, italienske murere, bøhmiske glarmestre, bayriske handelsfolk, westfalske hørvævere og soldater fra deres standkvarterer i Jylland og på Fyn. I praksis var menighedens forøgelse begrænset til den forøgelse, der år for år kunne fås ved indvandring, thi der måtte ikke missioneres. Dette skete alligevel i det dulgte, og en affære i 1744, hvor pigen Maren Boyesdatter havde ladet sig forlede til katolicismen og var blevet »bortført« til Hamborg, havde nær gjort en ende på den lille menigheds eksistens. En omfattende retssag fulgte, kapellet blev lukket, gudstjenesterne forbudt; men i 1752 viste Frederik 5. nåde og ophævede dommen. Sin største tid havde menigheden i årene fra ca. 1786 – ca. 1820, hvor etableringen af flere betydelige klædefabrikker, herunder overflytningen af Det Kgl. Danske Dugmanufaktur fra Blågård, medførte en kraftig tilvækst af dugmagere, overskæreremestre m.v., de fleste bundet sammen af familiebånd, fra egnen omkring Stolberg ved Aachen.

I dag tæller menigheden stadig omkring 300 medlemmer, dels bosiddende i Fredericia, dels på Fyn og i Jylland.

Den mest markante befolkningsgruppe i Fredericia var jøderne, som, da tallet var størst, udgjorde 8–10% af befolkningen. Det markante trådte nu mere frem i kraft af racepræg, påklædning og religiøse ceremonier end egentlig i antallet.

Privilegierne af 1682 tillod opførelsen af en synagoge, men allerede i 1675 havde den første jøde, en tobaksspinder fra Hamborg, erhvervet borgerskab. Tallet steg i begyndelsen langsomt; omkring 1700 var her 4 familier, i 1765 30 familier, og kort før 1800 kulminerede tallet med ca. 60 familier eller ca. 300 personer. De fleste stammede fra Tyskland, især Hamborg, men enkelte kom fra Holland, Polen og Østrig.

Synagogen holdtes i begyndelsen i et privat hus, indtil der i 1719 opførtes en særlig bygning i Riddergade. Den blev ombygget i 1753 og senere helt fornyet i 1812–14 og i 1865, den sidste gang foranlediget af skader ved Fredericias bombardement i marts 1864.

De fleste jøder klumpede sig sammen i Riddergades lave bindingsværkshuse omkring synagogen, dog valgte de mere velstillede de store gader som Danmarksgade, Gothersgade og Vendersgade.

I 1726 gav Frederik 4. tilladelse til, at jøder, som havde taget borgerskab i Fredericia og havde været bosat i 6 år, måtte besøge Nørrejyllands og Fyns købstadsmarkeder og tillige handle undervejs. Dette privilegium blev ganske vist ophævet igen i 1731, men det standsede ingenlunde sjakkeriet, som de fleste levede af. Fredericia var i sig selv ikke særlig attråværdig som handelsstad, og det siges da også at »de profiterer vel ti gange så meget ved at flakke omkring på markeder end ved nogen handel hjemme«.

Enkelte ernærede sig af håndværk, og her er det især bemærkelsesværdigt, at jøderne meget hurtigt kom ind i de ellers ret tillukkede lav, i slagterlavet endog i en sådan grad, at det helt domineredes af jøder. Det er også bemærkelsesværdigt, at man tidligt ser jøder på betroede poster, f.eks. som rodemestre.

Afvandringen fra Fredericia begyndte i årene fra 1809–14, hvor jøder blev ligestillede med alle andre. Mange tog til København, andre slog sig ned i provinsbyerne, så omkring 1900 var her kun ganske få tilbage. Den sidste gudstjeneste blev holdt i 1902, og i 1916 blev synagogen nedrevet. En del af dens inventar er bevaret, dels i Fredericia Museum, dels hos det mosaiske trossamfund i København. Tilbage er alene den ejendommelige kirkegård, hvis ældste del stammer fra ca. 1700, og som rummer omkring 500 begravelser, dels indenbys, dels fra byer, som ikke havde særlige jødiske begravelsespladser.

Den ligger nu som et tavst vidne om den gang Fredericia var et valfartssted – »snart som Jerusalem udi Jødeland«, som J. N. Wilse siger i sin Fredericia-beskrivelse fra 1767.

I 1685 gjorde Ludvig 14. ende på prote-

stantismen i Frankrig ved at ophæve det nantiske edikt, som hidtil havde sikret tilhængerne af Calvins og Zwinglis lære – de reformerte eller huguenotterne – trosfrihed.

I tusindtal strømmede flygtninge til ventligtsindede lande, også til Danmark, hvor der i København dannedes en reformert menighed i 1685 under dronning Charlotte-Amalies bevågenhed.

Enkelte kom også i begyndelsen af 1700-årene til Fredericia, dels i embeds medfør som officerer, dels i kraft af den almindeligt hjemlede religionsfrihed.

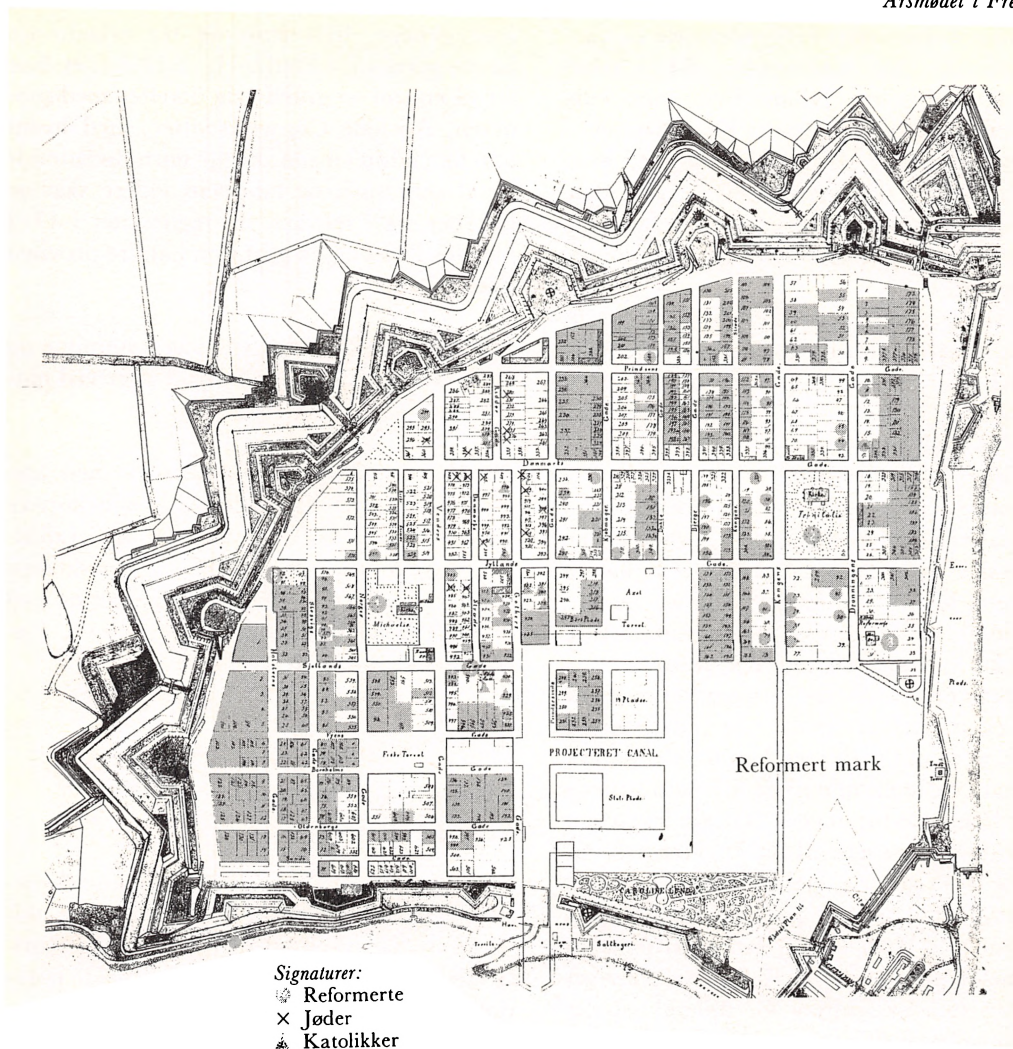
Frederik 4., som havde arvet moderens interesse for de reformerte, som var kendt for deres hæderlighed, lovydighed, flid og nøjsomhed, fik i 1719 gennem oberstløjtnant Pierre du Boulet – fransk af fødsel og i dansk tjeneste – skabt kontakt til en gruppe franske kolonister, som havde slået sig ned omkring Uckermark i Brandenburg.

Ideen var at hente disse til Danmark for at lade dem opdyrke hidtil uudnyttede jorder, f.eks. på heden. Valget faldt imidlertid hurtigt på Fredericia, hvor man stedse var i bekneb for nybyggere, og hvor der også kunne anvises jord til dyrkning.

Det er tit og ofte understreget, at de reformerte ikke kom som flygtninge, men på invitation og på betingelser, de selv dikterede, og som da også – da de var såre beskedne – blev næsten fuldt accepteret.

I februar 1721 var her ankommet 61 familier med ialt 224 personer. Senere fulgte enkelte efter, herunder også en del tysk-reformerte, medens nogle rejste bort igen og slog sig ned i andre byer. Hovederhvervet var tobaksdyrkning og agerbrug.

De reformerte kom til at udgøre et sluttet samfund, næsten som en by for sig inden for asylstadens rammer. Beboerne var ikke alene forenet ved deres særlige privilegier og erhverv, men også nært forbundne gennem afstamning og religion, sprog og sædvaner og sidst og ikke mindst gennem vedvarende indbyrdes ægteskaber. Omkring 1800 havde den reformerte koloni formet sig til ca. 540 personer eller henved $\frac{1}{4}$ af byens befolkning. Hen imod 1900 var tallet stort set det samme, og henved 80% var fortsat af ren fransk af-

Ejendomsforholdene i Fredericia 1746 indtegnet på kort fra ca. 1850.

Som grundlag er benyttet grundtaksten af 1746, d.v.s. kortet viser ejerforholdene, medens lejere ikke fremgår. Ubebyggede grunde er vist med rasterede felter; en stor del af disse brugtes af de reformerte til tobaksavl og agerbrug, dette gjaldt også den såkaldte Reformert Mark – demarkationsterrænet foran Kastellet. Endvidere ejede de reformerte i fællesskab 220 »havepladser« uden for volden.

Tallene henviser til:

- 1) Tyske kirke (Michaelis) og kirkegård
- 2) Danske kirke (Trinitatis) og kirkegård
- 3) Reformert kirke og kirkegård
- 4) Katolsk kirke (Sct. Knud) – som kirkegård benyttedes Michaelis
- 5) Synagogen
- 6) Jødisk kirkegård.

stamning. I dag tæller den reformerte menighed omkring 300 medlemmer, dels i selve Fredericia, dels fra Jylland-Fyn, men kun ganske få har i dag rent fransk blod i årerne.

Midtpunktet er også i dag kirken, hvis grundsten blev nedlagt i 1735, ligesom den gamle præstegård og skolebygning er bevaret, men ikke længere i brug efter deres oprindelige formål.

Katolikker, jøder og reformerte udgjorde kun en del af fremmedelementet i Fredericia, den del, som er lettest at få øje på, men det må erindres, at der også blandt den lutheranske del af indbyggerne fandtes mange af fremmed, især tysk, oprindelse.

Igennem tiden mærker man intet til diskrimination eller fremmedhad. Tvistigheder kunne der naturligvis opstå, men de havde som regel helt andre årsager. Faktisk var kiv og stridighed langt hyppigere forekommende inden for samfundene end mellem dem.

Opdelingen i de fire trossamfund, hver med egen kirker, skoler og fattigvæsen, gjorde, at man i realiteten kunne tale om fire kommuner i kommunen, og selv om grundloven 1849, næringsloven 1857 og loven om kommunernes styrelse af 1867 vel formelt op hævede skellene, og gjorde ende på gamle særrettigheder, varede det lang tid før virkningerne slog igennem. Eksempelvis ser man reformerte boende i Fredericia blive afkrævet betaling som »udenbys« for ophold på det kommunale sygehus så sent som i 1870'erne.

Som et mere kuriøst eksempel på den tolerance man kunne opvise i Fredericia, kan nævnes en begivenhed fra 1. maj 1767:

Dagen, som tillige var Christian 7.'s salvsdag, fik i Fredericia et ekstra festligt præg, da man kunne nyde den triumf at døbe en neger fra St. Croix i Michaelis kirke. Hans herre var død under hjemrejsen fra Vestindien til København, og den herreløse slave blev taget i huset hos ejerens broder, regimentskvartermester Lars Hansen Bang. Efter et par års skolegang fandt dåbshandlingen sted bivånet af Jyske Dragonregiments officerskorps, bystyret og andre standspersoner og med regimentsmusik, flugning og salut. Negeren fik navnet Christian Glücklich. Han blev antaget som paukeslager ved Jyske Dra-

gonregiment, hvis stab og tre eskadroner havde garnison i Fredericia. I 1769 blev han far til en søn og giftede sig derefter med moderen, Apelone Corneliusdatter, med hvem han fik endnu en søn. Begge børn døde imidlertid som små, og familiens videre skæbne fortaber sig i mørket, da regimentet i 1772 blev forflyttet og fik garnison i andre provinsbyer.

Efter foredraget var Fredericia kommune og Vejle Amts historiske Samfund vært ved natmaden.

Lørdag den 30. august indledtes med årsmøde i Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger. Referat har været trykt i Lokalhistorisk Journal nr. 4, 1986. Formiddagen sluttede med et foredrag om asylretten ved universitetslektor, dr.jur. *Inger Dübeck*, Københavns Universitet.

Inger Dübeck: Fremmed i Danmark – nåde eller ret?

Såvel fremmedlovgivningen som myndighedernes praksis i forhold til fremmede og indvandrere har historisk afspejlet visse modstridende tendenser, som man kunne kalde paradoksproblemer.

Et overordnet synspunkt har altid været, at fremmede stod under kongens beskyttelse, en beskyttelse, som i realiteten betød fri ret til indrejse og fri ret til at slå sig ned. Over for dette hovedsynspunkt har altid stået, at staten har ret til at beskytte territoriet imod uønskede fremmede ved at hindre deres indrejse eller ved at udvise folk, som havde tilsneget sig adgang.

Et andet paradoks har været vurderingen af indvandrerne. Nogle har af staten været anset for ønskværdige og nyttige for samfundet, mens andre har været uønskede.

Et tredje paradoks synes at have været en følge af det andet paradoksproblem. De ønskværdige fik tilbud om en række begunstigelser, hvis de ville nedsætte sig i landet, mens de uønskede måtte opfylde en række tyngende

betingelser og forpligtelser for at få lov til at slå sig ned.

Endelig udviser både lovgivningen og myndighedernes praksis modstridende holdninger. Nogle love er meget liberale, andre meget restriktive, nogle embedsmænd effektuerer lovgivningen meget nøje, andre lader nærmest stå til.

1. Kontrolregler

Den principielle frihed for fremmede til at rejse ind i landet modificeredes ret tidligt, også for de ønskværdige fremmede, af regler om pas og anden fornøden legitimation.

For visse fremmede var det dog ikke nok at have pas. Således skulle jøder ud over passet have skaffet sig et kgl. lejdebrev. Særlig tilladelse krævedes også af visse fremmede, selv om de ikke ønskede at slå sig ned i landet, men kun opholdt sig der temporært. Zigeunere, skuespillere, gøglere og akrobater måtte have særtilladelser. Dette gjaldt endvidere jesuitter og andre katolske gejstlige. Undladelse af at skaffe tilladelsen kunne medføre strenge straffe og udvisning.

Ikke desto mindre synes det, som om mange jøder havde held til at slippe inden for i landet uden lejdebrev. I hvert fald udstedtes der i sidste halvdel af 1700-tallet en række plakater og andre bestemmelser, der præciserede kravet om lejdebrev under henvisning til, at jøder »i hobetal« løb om og nedsatte sig i København uden rejsepas og lejdebrev, jfr. f.eks. pl. af 26. november 1783 og fr. af 14. juli 1793. Helt frem til 1850 har man krævet det særlige lejdebrev for jøder fra lovgivers side. Men i administrativ praksis udviste man efterhånden en vis smidighed og måske lemfældighed, når det ikke ligefrem drejede sig om fattige »betteljøder«.

Også fremmede håndværkssvende skulle efter 1828 fremvise en særlig legitimation for at opnå ret til indrejse og til at søge arbejde som omvandrende svende. De skulle være i besiddelse af en såkaldt vandrebog, mens andre arbejdssøgende blot skulle have passet.

Pastvangen blev i løbet af 1800-tallet afskaffet ved gensidige traktater mellem en række lande. Ved lov af 12. februar 1862 op-

hævedes tvangspasordningen i Danmark i forhold til en række europæiske lande.

I krigs- og krisetider skærpedes tilsynet med fremmede, og pastvangen kunne i så fald genindføres. Dette skete under 1. verdenskrig, hvor der indførtes såvel pas- som visumtvang.

2. Særlige grupper af fremmede

Kildematerialet om de fremmede synes at give grundlag for en opdeling i forskellige kategorier, for hvilke der gjaldt vekslende adgangs- og opholdsbetingelser.

Nogle grupper var karakteristiske på grund af deres profession og/eller formueforhold, andre efter deres race og/eller religion.

2.1. Særlige professioner

Visse professioner, typisk kapitalstærke industrifolk eller folk, som ønsker at investere i fast ejendom, har altid været velkomne i Danmark.

Indfødsretten af 15. januar 1776 viser tydeligt, hvilke fremmede den danske stat gerne optog som undersåtter på lige fod med de indfødte. Folk med formue og lyst til at investere i fast ejendom, industri, handel og landbrug, fremmede videnskabsmænd, kunstnere og mestre og visse fremtrædende militærfolk var blandt de særligt fremhævede.

I løbet af 1800-tallet kom denne gruppe af fremmede til at udgøre en marginalgruppe blandt indvandrerne, men fremmedarbejdere af forskellige slags med eller uden faglige kvalifikationer fik stigende betydning. Disse nye grupper skabte også nye problemer for myndighederne ikke blot af politi- og forsorgsmæssig karakter, men også i forhold til arbejdsmarkedet.

Den nye fremmedlov af 15. maj 1875 var et utvetydigt resultat af denne udvikling, men også af den moderne tekniske udvikling. Det var blevet lettere at komme fra sted til sted med damptog og dampskib, ligesom netop anlæg af f.eks. jernbaner trak megen fremmed arbejdskraft til landet. Hertil kom ophævelsen af pastvangen, der gjorde grænsekontrollen vanskeligere. Nye kontrolforanstaltninger var derfor påkrævede. Fremmedloven imøde-

kom på forskellig vis disse krav, bl.a. ved indførelsen af den såkaldte opholdsbog, der skulle forevises for politiet straks efter ankomsten til et nyt sted. Forpligtelsen til at være forsynet med opholdsbog ophørte først, når den pågældende erhvervede forsørgelsesret i riget.

2.2. Race og religion

Lige fra 1500-tallet og frem til sidste halvdel af 1800-tallet var det i Danmark ikke blot etisk acceptabelt, men også retligt hjemlet at opstille særlige adgangshindringer for fremmede med en afvigende religion. Derimod finder man ikke udtrykkelige bestemmelser vendt imod fremmede racer, omend det indirekte skimtes bag reglerne om jøder og zigeunere.

Den reelle begrundelse for indrejseforbud eller udvisningskrav synes dog af blandet karakter. Etniske og religiøse grunde blandes med retlige, især kriminal- og forsorgspolitiske hensyn, i den særlige diskriminationslovgivning.

Allerede de ældste regler fra 1600-tallet om jøder bestemte, at jøder uden lejdebrev skulle udvises under trussel om straf af 1000 rdl. Dog var visse jøder velsete, nemlig de såkaldte portugisiske jøder fra Glückstadt, der fik ret til at rejse frit om i landet og handle. Nogle jøder var således mere velsete end andre.

Selv om den danske stat ved fremmedprivilegierne af 29. november 1748 udtrykte stor imødekommethed over for fremmede af en hvilken som helst »nation, stand, profession eller håndværk«, kneb det fortsat med gæstfriheden over for jøder.

Selv om de danske jøder ved anordning af 29. marts 1814 havde opnået ligestilling med andre danske undersåtter i henseende til at ernære sig på en hvilken som helst lovlig måde, gjaldt der helt frem til 1850 stærke begrænsninger for jøder, der ønskede at indvandre. Først loven af 5. april 1850 ophævede alle hidtil gældende indskrænkninger i jødernes adgang til at tage ophold i riget. Loven blev genstand for stor debat i rigsdagen, blandt andet fordi mange rigsdagsmænd mente, at

grundlovens bestemmelser om religionsfrihed gjorde en sådan lov overflødig. Men reglerne om fremmede var ikke inkluderet i grundlovens frihedsrettigheder. De fremmedretlige regler vedrørte politiforhold og forsørgsforhold.

De ældre regler vendt imod zigeunere viser, at myndighederne nærede om muligt endnu større mistro og uvilje imod disse omvandrede grupper end mod jøder, der som oftest ønskede at slå sig ned som fastboende.

Allerede i åbent brev af 31. maj 1589 fremhæves zigeuneres omstrefjende livsform og deres præsumptive kriminelle adfærd. Det fremhæves, at de løber om allevegne »og med deres bedrageri, løgn, tyveri og trolddom besvige og berøve undersåtterne deres gods«, og derudover lever de et skændigt levned med »skørlevned og blodskam«.

Ret hurtigt efter reformationen var man på vagt over for den mulige skade, som fremmede katolikker og reformerte kunne forøve, hvis de fik mulighed for at prædike deres vranglære over for gode lutheranere. Selv over for danske, der havde konverteret til katolicismen, var man stærkt på vagt.

Men allerede under den tidlige enevælde og på trods af de strenge regler i Danske Lov begyndte statsmagten at udvise stor imødekommethed over for katolikker og reformerte.

Ved privilegierne af 11. marts 1682 for Fredericia gaves der ret til fri religionsudøvelse for enhver af kristen tro og for jøder. De reformerte fik i 1685 ret til at slå sig ned i Danmark og til at drive næring eller bebygge øde pladser. Også fremmedprivilegierne af 1748 begunstigede de reformerte, dog ikke uden visse protester fra de næringsdrivende i København, som var bange for den uønskede konkurrence fra de fremmede, der både kunne opnå told- og skattefrihed og andre begunstigelser.

3. Konklusion

Fremmedrettens historiske paradoksproblem er især mærkbart i lovgivningen og myndighedernes praksis.

I perioden, f.eks. under den såkaldte mer-

Hans Jørgen Hammers skildring af en markedsdag i Fredericia. Maleri fra 1871. (Dep. Fredericia Museum).

kantilisme, var staten villig til at udstrække de fremmedes fri adgang til landet så vidt, at man var parat til at give afkald på fiskale krav i form af told, afgifter og skat, blot de ønskværdige fremmede ville slå sig ned og iværksætte industri- og andre erhvervsvirksomheder.

I perioder med anstrengt økonomi kunne billedet vende, og man skærpede betingelserne selv for fremmede kapitalister ved f.eks. at kræve båndlæggelse af en større del af deres formue som betingelse for at opnå ret til at drive næring.

Det synes at have stået fast i hele perioden, at visse fremmede var ønskværdige, mens andre var uønskede elementer. Synet på hvem, der var uønskede eller ønskede, har skiftet over tid. Følgende kategorier har dog altid været uønskede: 1) tiggere og fattige, der faldt landet og borgerne til byrde, 2) visse religionsudøvere, især de, som måtte formodes at ville hverve proselytter, såsom jesuitter, samt

zigeunere på grund af deres omstrejfende levned, 3) forbrydere eller folk, som kunne blive farlige for landets sikkerhed.

Nogle indvandrere, nemlig håndværksvende og andre løsarbejdere, der udførte lejemligt arbejde, har i perioder været uønskede, ikke uden sammenhæng med arbejdsmarkedets behov for arbejdskraft.

Den enevældige centraladministration har i hele perioden vist særlig evne til smidighed og til at gøre undtagelse fra en restriktiv lovgivning, hvis et højere, typisk økonomisk formål, gjorde det opportunt. Alligevel ser man, at de samme myndigheder i en næsten endeløs række af gentagne næsten enslydende bestemmelser forsøgte at gennemtvinge efterlevelsen af visse diskriminerende regler om fremmede, hvorfra man sjældent ønskede at dispensere.

Underordnede myndigheders praksis var ofte lige så forskellig (omend på et andet plan). Nogle var ihærdige i tjenesten og ivrige

efter at udvise uønskede personer, mens andre så igennem fingre med dem. Måske var de bestikkelige eller overbebyrdede. Måske var de mere menneskelige.

Efter foredraget understregede Vagn Dybdahl bl.a., at der har været fremmede alle steder i landet. Vi kan ikke undgå at beskæftige os med dette fænomen, når vi forsker i lokaliteternes historie. – Bent Blüdnikow spurgte, om der ikke kunne påvises nogen moderne racisme hos myndighederne i 1700-tallet? Inger Dübeck mente ikke, det var tilfældet. Derimod var modsætningerne mellem grupper og klasser stærkere. De fremmede gik ind i disse grupperinger og blev udsat for den diskrimination, der kunne blive følgen heraf.

DHF's repræsentantskabsmøde

Kl. 13.30 fandt repræsentantskabsmødet i Dansk historisk Fællesforening sted.

Formanden *Vagn Dybdahl* indledte med at udtale mindeord over afdøde socialinspektør *Olav Christensen*, Haderslev, der var kendt for sin indsats både for Haderslev byhistoriske Arkiv og for flere større historiske sammenslutninger. – Derefter gik man over til dagsordenen.

1. Valg af dirigent

Efter forslag fra Vagn Dybdahl blev landsarkivar *Chr. R. Jansen*, Viborg, valgt til dirigent. Han indledte med at konstatere, at repræsentantskabsmødet var indkaldt i overensstemmelse med vedtægterne. Derefter aflagde Vagn Dybdahl formandsberetningen.

2. Formandens beretning 1985–86

Hjertelig velkommen til dette 77. årsmøde i Dansk historisk Fællesforening. – I år mødes vi i Fredericia, og det har været et helt oplagt mødested at vælge, når årsmødetemaet er »Fremmed i Danmark«. Fra gammel tid har flere fremmede minoriteter fundet et fristed her, og det vil vi høre mere om under søndagens ekskursion. Jeg vil gerne benytte lejligh-

heden til at takke arrangørerne: *Kamma Varming* fra Vejle Amts historiske Samfund og *Søren Jakobsen* fra Fredericia Museum, og de tre foredragsholdere *Walter E. Kaiser*, *N. Chr. Sørensen* og *Jørgen Brårup*.

Emnet fremmed i Danmark er meget stort, og på mange felter er der en forskning igang i disse år. Det skal vi høre om under foredragene. Forhåbentlig vil nogle af mødedeltagerne få lyst til at tage emnet op på lokalt plan. De »fremmede« har på mange måder været folk, der har ydet vigtige bidrag til den danske samfundsudvikling og kultur. – Vi modtager gerne forslag til temaer, der kan tages op ved kommende årsmøder.

Sammen med udsendelsen af årsmødeprogrammet har medlemmerne modtaget et eksemplar af referatet fra sidste årsmøde med fyldige resumeer af årsmødeforedragene. Desværre lykkedes det heller ikke i år at realisere en tidligere udsendelse af referatet. Det er imidlertid vores hensigt at lade hele referatet trykke i Fortid og Nutid for fremtiden. Hidtil har foredragsresumeerne ikke været taget med her, så vi har sådan set opereret med et dobbelt referat, et »skrabet« i Fortid og Nutid og det fuldstændige i særudgave til medlemmerne. Medlemmernes referat vil for fremtiden blive særtryk af referatet i Fortid og Nutid, incl. foredragsresumeer. – Så længe oplag haves, kan medlemmerne i øvrigt rekvirere ekstra eksemplarer af referatet, og vi har også taget nogle ekstra med her til årsmødet.

Herefter vil jeg gå over til at tale om Fællesforeningens virksomhed i det forløbne år. I dag har vi 691 medlemmer. Siden sidste årsmøde er der kommet 4 nye museer til, 11 arkiver og 2 ekstraordinære medlemmer under SLA, samt 4 nye foreninger under SLF. Endelig har DHF fået to nye, direkte medlemmer, nemlig S sammenslutningen af slægtshistoriske Foreninger og Arktisk Institut. Jeg byder alle de nye medlemmer velkommen i arbejdet.

Efter sidste årsmøde konstituerede styrelsen sig med *Knud Prange* som næstformand, *Dorrit Andersen* som sekretær og *Jørgen Dieckmann Rasmussen* som redaktør af Fortid og Nutid. Formand og kasserer vælges som bekendt direkte af repræsentantskabsmødet. Da Dorrit Andersen i november 1985 tiltrådte som

landsarkivar for Fyn, er arkivar *Poul Olsen*, Rigsarkivet, blevet tilknyttet styrelsen som hjælpesekretær.

Før jeg går over til at tale om arbejdet med foreningens publikationer, skal jeg nævne sagen om fordelingen af tilskuddene til de amts-historiske foreninger. Også i 1986 har Ministeriet for kulturelle anliggender stillet et beløb til rådighed af tipsmidlerne af samme størrelsesorden som sidste år. DHF har indkaldt ansøgninger fra foreningerne, de 21, som fra gammel tid har fået tilskud fra denne pulje, og alle har indsendt ansøgning. Tilskuddene vil derfor kunne komme til udbetaling noget før end sædvanligt. Fordelingen sker efter samråd med SLF's formand. – Der er god grund til at takke Ministeriet for kulturelle anliggender for at have opretholdt denne bevilling i disse ellers så strenge tider og også for de tilskud, DHF modtager til sine egne formål.

DHF's virksomhed i det forløbne år har ellers mest været koncentreret om udgivelses-siden. Det drejer sig for det første om vore to tidsskrifter.

Fortid og Nutid er i 1985 udkommet med fire hefter indeholdende i alt 322 sider. De tre første hefter var redigeret af universitetslektor *Claus Bjørn* og det sidste af tidsskriftets nye redaktør, arkivar *Jørgen Dieckmann Rasmussen*, Esbjerg byhistoriske arkiv.

Abonnementstallet er ca. 1.300 – og det er stabilt. En hvervekampagne i begyndelsen af 1986 har tilført en del nye abonnenter.

Indholdsmæssigt har tidsskriftet bragt artikler spændende fra forskningsoversigter og videnskabsteoridiskussion til eksempler på egentlige undersøgelser af kultur- og/eller lokalhistorisk art. Rubrikken »debat« har indeholdt livlige, faglige diskussioner, mindre artikler, diskuterende anmeldelser m.m. Anmeldelsesrubrikken har omfattet anmeldelser af ny lokal- og kulturhistorisk litteratur. Endvidere har tidsskriftet bragt oversigter over indholdet af de lokalhistoriske årbøger og museernes årsskrifter.

Et tidsskrift med så bred dæknings- og berøringsflade som Fortid og Nutid vil uundgåeligt få et blandet indhold. En af redaktørens hovedopgaver er at fornemme strøm-

ninger i forskningen og i det kultur- og lokalhistoriske arbejde på arkiver og museer og fremlægge dette til inspiration og debat. En anden hovedopgave er at gøre anmeldelsesrubrikken mere aktuel. Bøger skulle gerne anmeldes inden for et halvt år efter deres udgivelse. Det kan være svært at nå dette mål, bl.a. fordi de 5 ark pr. hefte, som nu er normalstørrelsen, er utilstrækkeligt til at rumme det stof, redaktionen accepterer, og som bør bringes af et tidsskrift som Fortid og Nutid.

Foreningens andet tidsskrift Siden Saxo ser også ud til at klare sig godt. At der er behov for et sådant populært og formidrende tidsskrift viser sig ved, at abonnenttallet nu er på 4.500, og dermed er det mål, foreningen fra starten havde sat sig for at ville opretholde tidsskriftet, mere end nået. Selvfølgelig kan Siden Saxo blive endnu bedre, og redaktionen arbejder da også energisk for at udvikle tidsskriftet yderligere. Vi er taknemmelige for alle kommentarer og forslag vedrørende Siden Saxo.

Ud over disse to centrale tidsskrifter har vi også udsendt bøger. De to nyudgivelser fra 1985 – det drejer sig om Karl-Erik Frandsens Atlas over Danmarks administrative inddeling og den af Verner Bruhn redigerede Vejledning i lokalhistorie – blev meget hurtigt udsolgt. Vejledningen er nu genoptrykt og kan leveres igen. Derimod vil det nok blive dyrt for foreningen at genoptrykke atlas'et. Der gives ikke tilskud til genoptryk, så det ville ikke være muligt for foreningen at sælge et nyt oplag til samme fordelagtige stykpris som sidste år. Man må regne med, at pengene vil være mange år om at komme ind igen. Vi håber imidlertid, at alle, der har brug for atlas'et, har haft tilbudet om at købe til favørpris.

To forsinkede opslagsbøger har set dagens lys i 1986. Den ene er fortsættelsen af Dansk historisk Bibliografi. Takket være den nye redaktør, forskningsbibliotekar *Ann Welling*, er det lykkedes at få styr på dette bind, der er blevet på 516 sider og omfatter 6.711 numre. Ann Welling arbejder nu videre med det bind, der skal omfatte årene 1970–73. Men organiseringen af det fremtidige arbejde er ikke så ligetil, heller ikke ud fra et økonomisk

synspunkt. Vi må tage det op til nærmere drøftelse med de andre implicerede parter: Den danske historiske Forening, Det kongelige Bibliotek og Statens humanistiske Forskningsråd.

Den anden bog, der er kommet i år, er Historisk Vejviser. Den bog afløser den gamle Lokalhistorisk Vejviser, hvis sidste udgave kom i 1978. Den nye vejviser forsøger at dække alle former for historisk arbejde – deraf navneforandringen. Historisk Vejviser rummer oplysninger om mere end 1000 historiske institutioner, museer, arkiver, foreninger m.m. med adresser, telefonnumre o.s.v. Køberne vil hvert år modtage gratis supplements- og rettelsesblade.

Vort gamle smertensbarn Dansk kulturhistorisk Opslagsværk nærmer sig nu sin afslutning. En række artikler er nu udsendt til forfatterne til godkendelse i deres endelige form. Redaktøren *Poul Olsen*, Rigsarkivet, har lovet, at manuskriptet vil blive trykket i år, så måske skulle det kunne lykkes at præsentere dette store værk til næste årsmøde.

Et andet igangværende projekt er arbejdet med en ny vejledning vedrørende lokalhistorie i undervisningen. Fra DHF's side varetages dette arbejde af *Søren Ehlers* og *Jørgen Dieckmann Rasmussen* som redaktører, og en kreds af lærere er gået igang med de første manuskriptudkast.

Som jeg plejer at sige hvert år, modtager vi fortsat meget gerne forslag til nye publikationer og initiativer, som DHF kan tage op.

Når jeg nu har talt om vor forenings forhold og virksomhed, står tilbage, at lokal- og kulturhistorien – det er jo den, vi virker for – er i en situation, der stiller krav om overvejelse, undersøgelse og drøftelse.

Det er helt flagrant, at der er sket noget afgørende i de seneste år. Jeg må lige indskyde, at hvis noget af det, jeg siger i det følgende, kan virke ubehageligt, så er det ikke sagt for at krænke nogen, fornærme nogen eller slet ikke for at gøre nogen ked af det. Det er sagt, fordi det – selv om det er ubehageligt – er en sag, der har langtrækkende konsekvenser for dansk kulturliv og oplysningsbevægelse.

Ser vi os om, er det åbenbart, at interessen for og engagementet i lokal- og kulturhistorie

er stærkt stigende, og aktiviteter på området møder større og større tilslutning. Vi ser det på navnlig to felter: nye, små lokalhistoriske arkiver, der ofte samler sager, vi ikke forbinder med arkiver, og undertiden mest minder om mødested for interesserede. Inden for kulturhistorien ser vi noget tilsvarende: der oprettes det ene lille specialmuseum efter det andet. Så er det et dukkemuseum, cykelmuseum, spejdermuseum eller plovmuseum.

Vi skulle glæde os over dette, men der er også tale om nogle misforhold. Det er påfaldende, at de store museer og statens arkiver også – publikumsmæssigt – nyder godt af denne interesse, men, når det gælder deres driftsmuligheder, bestandig har det dårligere og dårligere. Konsekvenserne er et stadig mere og mere forceret og presset arbejde trods bestandige rationaliseringer.

Vender vi os til de gamle amtshistoriske samfund, bliver omstændighederne endnu mere påfaldende. Her er der ikke en vækst og fremgang, der svarer til den tilsyneladende situation på andre områder. Og produktionen af lokalhistorie er måske snarest faldet i takt med, at man har samlet arkivalier og museumsgenstande ind.

Desværre er jeg ikke i stand til at give nogen forklaring på disse forhold. Er det sådan, at der f.eks. ikke ligger nogen reel historisk interesse bag? Er det sådan, at der blot er tale om at finde udløsning for en samlertilbøjelighed? Eller drejer det sig om at finde noget at komme sammen om? Er der tale om en reel historisk interesse, der samtidig vender sig mod professionalisme?

Jeg har ikke noget svar. Det er for så vidt forkert: jeg har mange svar. Desværre tror jeg heller ikke, at I har noget svar på stående fod. Det hænger blandt andet sammen med, at vi alle er så stærkt engageret i arbejdet. Vi må sætte os roligt tilbage og tænke over tingene. Men vi må også foretage de nødvendige undersøgelser inden vi danner os vor opfattelse.

Det er klart, at vi har en særlig forpligtelse til at klarlægge disse spørgsmål.

Jeg vil derfor mene, at det vil være vigtigt, at DHF forsøger at organisere en kortlægning af, hvad lokal- og kulturhistorien står for i dag, og hvilke områder og arbejdsmetoder

der særlig er oppe i tiden. Selvfølgelig ved vi en del i forvejen; men det er ikke det samme som en systematisk gennemarbejdelse af problematikken. Det emne – lokal- og kulturhistorien i dag, og hvordan den kan videreudvikles – vil vi foreslå som tema for næste årsmøde. Det vil fortælle os noget om, hvad man ønsker DHF skal udrette på det tværfaglige, principielle og publikationsmæssige område. Men forud må der som sagt gå et undersøgende arbejde. Vi beder jer derfor tage vel mod os, når vi i årets løb beder om hjælp til at gennemføre disse undersøgelser. Vi vil måske i særlig grad trække på SLF, i hvert fald, når vi skal redegøre for resultaterne på årsmødet. SLF er jo nu den eneste sektion, der holder årsmøde sammen med DHF, mens museerne og arkiverne holder deres generalforsamlinger i forbindelse med helt fagspecifikke aktiviteter og kurser. Interessen for det overordnede og principielle i vort arbejde har tilsyneladende ikke den store tiltrækningskraft i disse år.

I tilknytning til formandens beretning havde flere ordet. *Gunnar Jakobsen*, Toldhistorisk Selskab, rejste spørgsmålet, om det lave deltagertal ved årsmødet var et udtryk for, at formen havde overlevet sig selv. Vagn Dybdahl svarede, at DHF havde forsøgt en fornyelse med indførelsen af årsmødemaer. I øvrigt var forslag til forbedringer velkomne. *Gunnar Jakobsen* foreslog, at man skulle gå tilbage til at holde møderne sammen med DKM og SLA igen, i det mindste hvert andet eller tredje år. Vagn Dybdahl svarede, at DHF naturligvis var villig til dette, men at det var de to sektioner, der ikke var interesserede. Ydermere placerede SLA sit årsmøde klods op ad DHF-mødet, og det betød, at mange interesserede ikke kunne få tilskud til at deltage i to møder med så kort mellemrum.

Lis Gertrud Kildsig, Lokalhistorisk forening for Hvalsø, ønskede at få at vide, hvad DHF ville spørge om ved forberedelsen af næste årsmødema. Vagn Dybdahl oplyste, at det først ville blive udarbejdet nærmere efter næste styrelsesmøde.

Palle Friis, Vendsyssel historiske Museum,

fandt, at temaideen ved årsmøderne var god. Men måske interesserede det faglige indhold ikke alle de administrative ledere, der hidtil plejede at komme til årsmødet. Når SLA og DKM kørte deres eget løb, var det til dels et forsøg på at få medlemmerne ind i et kursusforløb. Emnet næste år ville være godt. Det var det i det hele taget med emner, der beskæftigede sig med, hvordan vi alle kan komme videre. Det kunne eventuelt kombineres med et debatmøde for særligt interesserede. – Vagn Dybdahl gav Palle Friis ret. Institutionerne kunne dog godt sende andre end de administrative ledere til årsmøderne. Et dybtgående fagligt udbytte skulle temadagene nok ikke give. De skulle mere fungere som »vækkelsesmøder«.

Hans Nørgaard, Lokalhistorisk arkiv i Egebjerg, beklagede splittelsen af årsmøderne og gav i øvrigt udtryk for, at det var svært at få de almindelige medlemmer i foreningerne med.

Kamma Varming, Vejle Amts historiske Samfund, nævnte, at DHF også tidligere havde spurgt de amtshistoriske samfund, om hvor skoen trykkede, og gjorde opmærksom på, at der flere steder var drøftelser igang på amtsplan om problemerne.

Erik Nørr, Landsarkivet for Sjælland m.m., beklagede, at der var udsigt til, at arbejdet med Dansk historisk Bibliografi ikke blev fortsat. Vagn Dybdahl svarede, at sådan skulle hans bemærkninger i formandsberetningen ikke forstås. Han ønskede blot et større engagement fra de andre impliceredes side.

Derefter godkendtes formandens beretning, og dirigenten Chr. Jansen sluttede med at udtrykke sin glæde for den aktivitet, der havde været i foreningen.

3. Forelæggelse af revideret regnskab

Kassereren *Chr. Petersen* forelagde regnskabet (aftrykt s. 116 ff), der godkendtes uden bemærkninger.

4. Fastsættelse af kontingent

Uændret kontingent i 1986 blev vedtaget.

5. Indkomne forslag

Der var ingen forslag indkommet.

6. Valg af formand og kasserer

Formanden *Vagn Dybdahl* og kassereren *Chr. Petersen* genvalgte.

7. Valg af to styrelsesmedlemmer

Knud Prange og *Jørgen Dieckmann Rasmussen* genvalgte ligesom de to suppleanter *Søren Ehlers* og *Søren Manøe*.

8. Valg af revisor og revisorsuppleant

Anders Larsen genvalgte som revisor. Som revisorsuppleant i stedet for *Erik Andersen* nyvalgte bankprokurist *Aksel Henriksen*, Randers.

9. Eventuelt

Der var intet under dette punkt.

Efter DHF's repræsentantskabsmøde fortsatte man med årsmødetemaet. Universitetslektor, dr. phil. *Erik Helmer Pedersen* holdt foredrag om gæstearbejdere i dansk landbrug.

Erik Helmer Pedersen: Gæstearbejdere i dansk landbrug i det 19. og 20. århundrede

Efter 1850 fik dansk landbrug voksende problemer med at skaffe tilstrækkelig arbejdskraft, og det til en løn, der var dækning for i produktionen. I den begyndende kornsalgsperiode i 1830'- og 1840'erne var befolkningstilvæksten på landet så tilpas kraftig, at den stadigt stigende kornproduktion ikke voldte større problemer. Med det store dræningsarbejde, man tog fat på i 1850'- og 1860'erne, steg behovet for arbejdskraft imidlertid meget stærkt, samtidig med at man her befandt sig i en konkurrencesituation i forhold til store of-

fentlige anlægsarbejder som bygning af veje, jernbaner og havne.

Med den stigende grad af modernisering af landbruget blev kravet til arbejdskraftens tekniske kunnen også større med tiden. På de store gårde indtog mejeribruget efterhånden en central placering og hermed opstod et behov for at få rådighed over såvel mejersker som malkepiger. Mens det ikke knob med at skaffe mejersker fra foregangslandet på mejeriområdet, de to hertugdømmer Slesvig og Holsten, var det straks mere vanskeligt at skaffe dygtige malkepiger. For at dække behovet for såvel mandlig som kvindelig sæsonassistance fandt man da på at indforskrive svensk arbejdskraft. Det begyndte i det små i 1840'erne, men voksede så i de næste årtier til en omfattende indvandring af svenske sæsonarbejdere. *Richard Willerslev* har i sit værk »Den glemte indvandring. Den svenske indvandring til Danmark 1850-1914« (1983) skildret, hvorledes denne udvandring fra Halland, Skåne og Småland kom i stand. Af en samlet udvandring til Europa på 200.000 i tiden 1860–1910 fik Danmark de 81.000, hvoraf dog halvdelen senere vendte tilbage. Landbruget var dog langt fra ene om at efterspørge svensk arbejdskraft. I sit kapitel VI »Placering på arbejdsmarkedet« viser dr. Willerslev, hvorledes de mandlige arbejdere fik ansættelse som teglværksarbejdere og som fæstningsarbejdere i forbindelse med opførelsen af Københavns landbefæstning.

En særlig anvendelse fandt den svenske arbejdskraft i sukkerroedyrkningen. I 1881 udgjorde arealet med denne afgrøde ca. 2.000 ha og syv år senere var det steget til 7.000 ha for så i 1896 at nå næsten det dobbelte, nemlig 13.000 ha. I samtiden regnede man med, at en dygtig roepige kunne passe 2–3 ha med sukkerroer. Dermed har dansk landbrug i 1880'erne behov for at have rådighed over en tusindtallig arbejderstyrke, der kan sættes ind når roerne er klar til udtynding i maj, og som derefter kan permitteres, når høsten er slut i november-december. Og netop i disse år foregik en kraftig afvandring fra landbruget. Hvor tallet på fravandrende arbejdere endnu i 1860'erne kun på ca. 1.700 om året, steg det i næste årti til det tredobbelte for så at sætte

rekord med ca. 14.000 om året i 1880'erne. Det trak naturligvis lønnen i vejret for de tilbageblevne. I 1870 tjente en landarbejder på egen kost ca. 300 kr. om året i, i 1875 ca. 373 kr., og da produktpriserne samtidig begyndte at gå ned under »Den store landbrugskrise«, lå det lige for, at landmændene forsøgte at forbedre rentabiliteten gennem en stigende brug af arbejdsbesparende maskiner og teknikker. Høstmaskinen og det selvrensende tærskværk havde henimod århundredskiftet sparet mange arbejdere væk på de store og større gårde.

Selv om vi desværre savner undersøgelser over arbejdssituationen i de danske landdistrikter i slutningen af forrige århundrede, ser det ud, som om man ikke dér rådede over en tilstrækkelig stor arbejdskraftreserve til at klare roearbejdet. Her kom da de svenske piger og drenge (= unge mandlige arbejdere) svært tilpas. Else-Marie Boyhus har i sin undersøgelse »Sukkerroedyrkningens arbejdskraftproblemer« i antologien »Sukkerroer« (1973) vist, hvorledes først sukkerfabrikkerne, senere arbejdsgiverne selv organiserede hvervningen og anvendelsen af denne arbejdskraft. For pigerne betød det en mulighed for at tjene henimod 100 kr. på en sæson i Danmark eller tre gange så meget som på hjemstedet. Mange blev her som malkepiger, når først roearbejdet var overstået. Richard Willerslev kan da også vise, at henimod 10% af den kvindelige arbejdskraft på danske godser i 1901 bestod af svenske indvandrere. En stor del af disse indvandrere gik dog til andre erhverv end landbruget. De ufaglærte mænd kunne som allerede omtalt få arbejde ved større anlægsarbejder, og pigerne kunne blive husassistenter i København og andre større byer. De faglærte, først og fremmest skrædere og skomagere, havde også forholdsvis let ved at få arbejde i de danske byer. Vi mangler endnu undersøgelser over indvandrernes aflønning, sammenlignet med danske arbejdere, men enkelte eksempler kunne tyde på, at de i et vist omfang kom til at fungere som løntrykkere.

Omkring 1890 begyndte svenskerindvandringen imidlertid at tage af, og de danske roedyrkere måtte se sig om efter en ny arbejds-

kraftsreserve. Det var her nærliggende at følge de tyske roedyrkeres eksempel og hente polske sæsonarbejdere herop. Allerede fra 1840'erne vandrede tusinder af polakker til Sachsen (»die Sachsengänger«) for at arbejde i roerne. I det danske tilfælde kom de fleste polakker fra østrigsk Galizien, et mindretal fra den russisk besatte del af Polen. De første kom hertil i 1893 i et antal på ca. 400, og få år senere var tallet 4-doblet. Efter århundredskiftet taltes de i tusinder, når de hvert forår i april-maj kom sejlene til Gedser for at blive befordret videre til polakkasernen på en lolland-falstersk herregård, hvor serviceniveauet i hvert fald ikke overgik det, de var vant til hjemmefra. I det næste halve år arbejdede de uanset vejr og vind ude på de store marker, indtil roerne var taget op i november-december, og de kunne indlede tilbagereisen til den lille landsby i det fjerne Galizien.

Polakindvandringen vakte naturligvis stor opsigt i samtiden. den begyndende landarbejderbevægelse så naturligvis i polakkerne nogle usolidariske løntrykkere. Det er »en snavs race, en national fare, der demoraliserer landets egne arbejdere og sænker deres åndelige standard ...«, skrev Tyendebladet i 1908 (her citeret efter George Nellemans grundlæggende undersøgelse »Polske landarbejder i Danmark og deres efterkommere«, 1981). Da der mange steder fra rapporteredes om uheldige indkvarterings- og boligforhold for de polske arbejdere, blev polakspørgsmålet i høj grad et offentligt anliggende. Under finanslovdebatten i Folketinget 14. oktober 1905 talte socialdemokraten Peter Sabroe indigneret om den moderne form for slavehandel, som de store godsejere og deres håndlangere, fæstemændene, her drev helt åbentlyst. Venstreregeringen kom under et stærkt pres for at få gennemført en beskyttelseslovgivning, og i samlingen 1907–08 kom der da også et lovforslag på rigsdagens bord. Forud herfor lå et omfattende og langtrukket undersøgelsesarbejde, der bl.a. viste, at der i foråret 1907 befandt sig 6.647 polske arbejdere i Danmark, de $\frac{2}{3}$ heraf kvinder. De 94% var beskæftiget ved landbrug, resten ved teglværker, moseindustri og større anlægsarbejder.

Øerne havde $\frac{3}{4}$ af styrken, og Lolland-Falster kunne alene tegne sig for 3.000. Lovforslaget tog sigte på at beskytte de egentlige sæsonarbejdere med mindre end to års uafbrudt ophold i Danmark bag sig. Beskyttelsen rummede følgende elementer:

1. Arbejdsgiverne skulle snarest efter arbejderens ankomst rapportere til politiet om deres sammensætning, deres påtænkte anvendelse og deres indkvarteringsforhold.
2. Der skulle oprettes en kontrakt på dansk og tysk mellem de to parter senest 8 dage efter ankomsten. Heri skulle angives opsigelsesvarsel, lønnens størrelse og udbetaling samt betaling af rejseomkostninger.
3. Arbejderne havde krav på lægehjælp m.v. i tilfælde af sygdom. Senest 1 måned efter ankomsten skulle politiet efterse, om forholdene nu også svarede til kontraktens ordlyd, og fra 1909 blev Arbejds- og Fabrikstilsynet også sat ind på opgaven, hvad det også efter arbejdsgivernes opfattelse gjorde i lidt for nærgående form. Politiet kunne man da altid tale med, mente man.

Fra alle sider blev lovforslaget hilst velkommen. Arbejdsgivernes politiske repræsentanter såvel som deres organisationer Landhusholdningsselskabet og De samvirkende danske Landboforeninger fandt det en helt naturlig opgave for lovgivningsmagten at få tilført den nødvendige arbejdskraft samt at beskytte den mod dårlig behandling. Lige så klart så Socialdemokratiet med Thorvald Stauning som talsmand i lovforslaget en mulighed for at få beskyttelseskravet skærpet så tilpas meget, at udgifterne ved at anvende polsk arbejdskraft gjorde den mindre attraktiv i sammenligning med danske arbejdere. Som Stauning udtrykte det ved lovforslagets 1. behandling 2. april 1908: Det var trøsteløst at se disse omkringvandrende skarer af pjaltede og uoplyste mennesker på landevejen, et levende vidnesbyrd om kapitalismens undertrykkelsesmekanismer. Venstremanden Thomas Larsen fandt det derimod sørgeligt, at folk i Polen måtte søge helt til Danmark for at få arbejde samtidig med, at der i København fandtes tusinder af arbejdsløse. Sendte man

dem tilbage til sognene, var problemet løst. Den egentlige debat på rigsdagen stod om lønnen ved roearbejdet. Stauning hævdede her i en polemik med højremanden Wenzel Neergaard og venstremanden N. C. Jensen (-Flø), at når danske arbejdere generelt nægtede at tage del i roearbejdet, skyldtes det ene og alene den lave løn, der her blev tilbudt. I landstinget påstod den frikonservative Chr. Sonne, forpagter på Rosenlund ved Saksøbing og medlem af Landsudvalget (af 1908) for Anvendelse af udenlandsk Arbejdskraft, at de polske roearbejdere tjente mere end deres danske kolleger. I bemærkningerne til lovforslaget oplystes det, at en polsk roepige kunne tjene 387,90 på en sæson, vel at mærke ved akkordarbejde, mens hendes mandlige modstykke tjente 440,90 kr. En årsløn for en karl lå da på ca. 300 kr. ekskl. kost og logi. De socialdemokratiske politikere havde på denne baggrund svært ved at vise, at polakkerne fungerede som løntrykkere. En undersøgelse ved Hanne Damsholt, »Landarbejderforbundet og landarbejderstrejken 1921« i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie, 1982, viser da også, at de polske landarbejdere ikke blev underbetalt.

Få måneder efter lovens vedtagelse fremsatte en gruppe socialdemokratiske politikere med Th. Stauning som talsmand et forslag om dens skærpelse. Baggrunden var et dobbeltmord på en proprietær og dennes kone på Højbjerggård ved Holte nord for København, begået af en polsk indvandrer ved navn Bulotti. Efter Staunings opfattelse kunne forbrydelsen måske have været undgået, hvis ikke arbejdsgiveren havde forsøgt at snyde Bulotti for dennes betaling. Derfor måtte arbejderne have ret til at ophæve kontrakten, ligesom der i denne skulle angives, om betalingen skete efter tariffen eller efter den på egnen gængse betaling for lignende arbejde. Polakkerne var jo et ukultiveret folkefærd, men det bekymrede åbenbart ikke arbejdsgiverne det mindste. Nu måtte det derfor være lovgivningsmagtens sag at kultivere disse arbejdere, så de ikke forså sig mod landets love. De andre partier på rigsdagen afviste naturligvis forslaget. Det er jo ren og skær agitation det her, sagde Thomas Larsen.

I samlingen 1911–12 skulle polakloven fornyes, og det skete også uden større dramatik. Stauning var utilfreds med, at Arbejds- og Fabrikstilsynet blev koblet ud i spørgsmålet om tilsynet med arbejds- og indkvarteringsforholdene uden for de egentlige polakområder. Den lokale landpolitibetjent var ofte i lommen på arbejdsgiverne, mente Stauning. Det andet diskussionsemne var naturligvis lønnens faktiske størrelse. Chr. Sonne hævdede her, at gennemsnitsdaglønnen for danske arbejdere var 2,35 kr., men for polske 2,70 alt inkl. Stauning mente derimod, at polakernes gennemsnitsløn lå så lavt som 1,88. Han ønskede også brugen af 2-mands sengesteder gjort ulovlig, men trods medhold fra forskellig side måtte han se dette ønske forvist til et tidspunkt, hvor den danske tyendelov evt. måtte blive revideret. Endnu et moment i 1912-debatten skal kort omtales. Direktøren for Arbejds- og Fabrikstilsynet, Halvor Topsøe, fandt i sin rapport, at de 10.320 polske arbejdere, man talte i sommeren 1911, visse steder udgjorde en national fare. På Lolland-Falster udgjorde de 27,8% af den samlede landarbejderstyrke. Det ville gå galt, hvis det fortsatte, hævdede Topsøe. For at undgå denne fare kunne man gøre som i Tyskland, hvor man forbød polakkerne at blive vinteren over. Han fandt dog ingen større genklang. Sonne afviste for det første, at polakkerne frembød nogen fare for den danske identitet og for det andet mente han, at udlandet kunne tænkes at gennemføre repressalier mod danske udvandrere, hvis vi indførte bestemmelser om tvangsmæssig tilbagesendelse efter roesæsonens afslutning.

Loven fik kongens underskrift 1. april 1912, og på det tidspunkt var 12.000 polakker ved at gøre sig klar til sæsonen i Danmark. Næste år steg tallet yderligere, og da 1. verdenskrig brød ud 1. august 1914, fandtes der henvend 14.000 polakker i Danmark. Som George Nelleman viser, lykkedes det dog for 4.500 at vende tilbage til det krigshærgede hjemland. Resten forblev her i Danmark. Det skabte problemer omkring beskyttelseslovens anvendelse, eftersom der her var sat et maksimum for 2 års uafbrudt ophold her i landet. Det blev i 1917 forlænget uden nærmere tidsan-

givelse, og denne bestemmelse blev først ophevet i 1922.

I foråret 1915 lykkedes det formanden for Landsudvalget, godsejer Adolph Tesdorpf, at hverve 2.000 polakker under en rejse i Galizien, i 1916 var tallet 1.435 og i 1917 453. De overvintrende polakker udgjorde jo også en ganske stor arbejdskraftsreserve. Ved folketællingen i 1921 taltes således 7.568 polskfødte i Danmark, i 1930 godt 5.000. Ved indfødsretslovene 1916–65 fik 3.388 af dem dansk statsborgerskab.

Ved 1. verdenskrigs slutning 1918 var en epoke ved at være slut. I 1918 afstod man helt fra at hverve polske sæsonarbejdere. Et »Udvalg angående tilvejebringelse af dansk arbejdskraft til landbruget«, nedsat 1915, havde her henstillet, at man brugte dansk arbejdskraft. Da sukkerroedyrkerne i april 1920 atter ville have åbnet for polsk arbejdskraft, blev det på Landarbejderforbundets betingelser. Dansk arbejdskraft, og det vil i praksis sige indvandrede polakker, fik nu førsteret til arbejdet. Kun hvis arbejdsløsheds-kasserne ikke kunne skaffe nok indenlandsk arbejdskraft, blev der åbnet for hvervning i Polen. I 1925 toppede tallet på polske arbejdere i Danmark med 1.696 og med de 488 i 1929 blev der sat punktum for en mere end 30-årig tradition. Man havde også i mellemtiden fået en anden reserve at trække på. Særlige roentreprenører påtog sig at udføre roearbejdet under brug af karle fra Jylland og i et vist omfang Øerne. Denne praksis blev stoppet i 1936, da arbejdet blev forbeholdt de lokale arbejdere. Da afvandringen fra de danske landdistrikter fra 1940'erne påny tog fart, kom roedyrkerne dermed i svære vanskeligheder. Det blev delvis overvundet derved, at de danske kvinder blev lokket ud i roemarkerne. Velmenende mænd og kvinder i roedistrikterne fik oprettet roebørnestuer, hvor mødrene kunne anbringe deres børn under arbejdet. I 1960'erne afløste så maskinerne endelig den menneskelige arbejdskraft for det ofte umenneskelige slid ude midt i pløret, og det var nu historikernes opgave at bevare mindet om en tid og dens kvinder.

Der var flere kommentarer til Erik Helmer

Pedersens foredrag. Bl.a. påpegede landsarkivar *Chr. R. Jansen*, at der fandtes meget utrykt kildemateriale om emnet, bl.a. fæsteprotokollerne på Landsarkivet for Sjælland. Arkivar *Peter Bondesen*, Randers, rejste spørgsmålet om, hvad man som lokalhistoriker skulle bruge vedr. dette emne. Han ønskede artikler om det til årbøgerne, som der havde været i Fra Randers Amt 1980. Der kunne påvises forbindelse mellem bestemte lokaliteter i Sverige og Danmark. Opholdsprotokoller i retsbetjentarkiverne i landsarkiverne var vigtige kilder for de væsentlige lokale undersøgelser. – Der var delte meninger om, hvorvidt de fremmede fik højere, lavere eller samme løn som de danske arbejdere.

Lørdagen sluttede med festmiddag, dans og selskabeligt samvær.

Søndag den 31. august var formiddagen beregnet til de to sidste årsmødetemaforedrag. Først talte arkivar *Poul Olsen*, Rigsarkivet, om kilderne.

Poul Erik Olsen: Kilder til dansk indvandrerhistorie

I »Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk«, som, om alt går vel, næste år udsendes af Dansk historisk Fællesforening, vil man i en artikel af Hans Chr. Johansen kunne læse følgende definition på indvandring: Det er det, der foreligger, når en person, der hidtil har haft fast bopæl i udlandet, flytter til Danmark og slår sig permanent ned her. I den moderne statistik defineres indvandrerbefolkningen som udenlandske statsborgere med over tre måneders fast ophold i Danmark samt statsborgere fra de øvrige skandinaviske lande med permanent ophold i Danmark.

Der er således ikke den store forskel på indvandrere og fremmede, og foredraget kunne med lige så stor ret være kaldt »Kilder til de fremmedes historie i Danmark«. Det er nemlig ikke uden betydning for mængden af de oplysninger, der findes i arkiverne om indvandrerne, hvor fremmede de var i forhold til de almindelige danskere. Som et eksempel på en gruppe meget fremmede indvandrere kan

følgende beretning om en række problemer, amtmanden over Københavns amt havde i 1770'erne, tjene: Det startede med en klage, som en farver på Gl. Kongevej, Johan Wilhelm Berentz, sendte amtmand Scheel-Plessen i oktober 1773. Klagen handlede i første omgang om nogle svin, der tilhørte Berentz' nabo på Forhåbningsholm, en købmand Bargum. Bargums svin havde nemlig fået den vane at supplere deres foder med Berentz' farveplanter. Når det var sket, havde farver Berentz ladet svinene indfange og først afleveret dem igen, når han selv havde fået erstatning for skaderne. Bargum havde hver gang betalt, og selv om det var irriterende for Berentz og hans folk at skulle rende rundt og fange Bargums svin, havde forholdet mellem naboerne dog været nogenlunde, indtil Bargum udvidede besætningen på Forhåbningsholm med – fire negre fra Guinea.

Der skete nemlig det, at da Berentz endnu en gang havde grebet naboens svin på fersk gerning i farveplantagen, var »disse vilde Karle« kommet svinene til hjælp, brækket døre og vinduer op hos Berentz og taget svinene med sig hjem igen. Berentz følte sig naturligt stærkt forurettet over sagen i almindelighed, men over negrene i særdeleshed. Han bad derfor i sin klage amtmanden om at pålægge Bargum »at borttage disse Neegere, der formedelst deres Vildhed foraarsager ham og hans øvrige Naboer en bestandig Skræk«.

Det tog ikke amtmanden lang tid at finde ud af, at Berentz' klage på dette punkt var stærkt overdrevet. Bargums negre var, mente amtmanden, fredelige og skikkelige folk, selv om de aldeles vankundige med hensyn til religionen. Der var altså ingen grund til at sende dem ud af landet på grund af deres påståede vildskab, derimod nok til at sørge for deres religiøse opdragelse.

Amtmand Scheel meddelte sin mening til Danske Kancelli, og her sendte man, rimeligvis på grund af bemærkningen om religionsundervisningen, sagen videre til Generalkirkeinspektionskollegiet. Naturligvis mente man også dér, at negrene skulle have del i, evangeliet, men noget andet var, om de skulle have det i Danmark – om det overhovedet kunne tillades, så fremmede folk som negre

opholdt sig her i landet. Man ville nemlig næppe kunne undgå, at negrene, hvis de fik lov at blive, ville blande sig med de almindelige danskere, og Generalkirkeinspektionskollegiet forudså med rædsel, at landets befolkning snart for størsteparten ville bestå af mulatter, mestizer, castizer, nahblanken og andre blandingsracer, med mindre man som en forebyggende foranstaltning sørgede for at få smidt negrene ud i tide.

Argumenterne er jo ikke væsentligt forskellige fra nogle, man i den aktuelle debat om indvandrer- og fremmedspørgsmål kan finde fremført.

Men de optræder altså i den sag, der i første omgang drejer sig om en klage over nogle svin. Det er nemlig sådan, at sager vedr. fremmede eller indvandrere først temmelig sent er blevet udskilt som et særligt område i forvaltningen.

De fire negre er et temmelig tilfældigt eksempel på det fremmede indslag i landets befolkning og måske nok atypiske for indvandrerne i 1700-tallet. Men billedet af indvandringen til Danmark er temmelig kalejdoskisk – der er tatere, jøder, russiske krigsfanger under 1. verdenskrig, tyske intellektuelle i 1930'erne, flygtninge efter 2. verdenskrig; der er skotske vævere i 1600-tallet, tyske hedeopdyrkere i 1700-tallet, pakistanere, jugoslaver og tyrkere i vore dage, svenskere for 100 år siden og polakker for 80 – for bare at nævne en mindre del. Der er altså nok at tage af.

Først i dette tiår der er blevet oprettet et koordinerende organ under Indenrigsministeriet, og først i denne måned (august 1986) der er blevet oprettet det første kontor i centraladministrationen, der specielt behandler sager vedr. indvandrerspørgsmål. Indvandrerspørgsmål har indtil nu været integreret blandt sagerne vedr. de »rigtige« danskere og den, der vil udforske indvandringspolitikens historie, må således foreløbig søge sit materiale i arkiverne efter de myndigheder, der har behandlet tilsvarende sager for den øvrige befolknings vedkommende.

For de enkelte indvandreres vedkommende findes der for perioden indtil 1917 ingen kilder, der systematisk registrerer alle personer, som indvandrede til Danmark. Man har der-

for kun et ufuldstændigt kendskab til indvandringens omfang, ligesom man ikke har svar på spørgsmålene om indvandrerens geografiske eller sociale oprindelse.

Men kildemæssigt helt på bar bund er man dog ikke for perioden før den moderne udlændingeregistrering. Fastboende udlændinge registreredes ligesåvel som danskere, når befolkningstallet skulle gøres op, når der skulle betales skat etc. Ved en gennemgang af grundskemaerne til folketællingerne vil det givet være muligt at identificere fremmedfødte indbyggere i riget; for at vende tilbage til negrene kan man således finde godt et halvt hundrede »sikre« negre i folketællingen for København 1801. Ved siden af folketællingerne er skattemandtallene – i København politimandtallene – vigtige; for politimandtallene, der er bevaret siden 1869, er der ligefrem navneregistre. Skatte- og politimandtal vil, hvor de er bevaret, kunne give flere oplysninger om indvandrere end folketællingerne, da de kommunale skattemandtal blev optaget hvert år og folketællingerne kun hvert femte. Folketællingerne er desuden i perioder kun bevaret for hvert tiende år.

Ud over de kilder, der indeholder oplysninger om alle landets indbyggere, er der dem, der begrænser sig til enkelte grupper af befolkningen, evt. til enkelte grupper af indvandrere.

Englændere og svenskere

Det første systematiske tilsyn med udlændinge indførtes under krigen med England 1807–14 og Sverige 1808–09. Engelskfødte, der aflagde ed på ikke at være storbritanniske undersætter, sattes ifølge en forordning af 9. september 1807 under politiets tilsyn, mens øvrige civile englændere sattes i husarrest eller fik anvist ophold i Viborg. Svenskfødte sattes under særligt tilsyn og registreredes af amtmændene og retsbetjentene ifølge en forordning af 4. marts 1808. Disse registreringer, der befinder sig i de lokale retsbetjentes og i amsarkiverne, er endnu kun udnyttet i ringe grad. Finn Andersen giver i en artikel i *Personalhistorisk Tidsskrift* 1982 en kyndig introduktion til dette materiale.

Krigsforholdene medførte i øvrigt, at kontrollen med udlændinge blev generelt skærpet. I København oprettedes således i 1811 under Politidirektøren et særligt Kontor for Rejsende, hvis arkiv det ikke er lykkedes mig at opspore; temmelig sikkert gik det ind i den almindelige masse af sager i politiets såkaldte hovedjournal.

Kartoffeltyskere, jyder, håndværkere og handlende

For andre indvandrergrupper end svenskere og englændere findes også mere koncentreret materiale, særlig for grupper, som enten var særligt velkomne eller slet ikke.

Blandt de første hører kartoffeltyskerne til. Kilderne til deres historie er beskrevet i en registratur udsendt af Landsarkivet i Viborg:

Jøderne hørte til de grupper af fremmede, man holdt et særligt øje med. Bl.a. skulle jøder, der ville slå sig permanent ned et sted, før loven af 5. april 1850 have særlig tilladelse. Efter 1850 bortfaldt kravet om sådanne tilladelser, men indtil 1919 blev der ved nogle retsbetjentembeder ført særlige protokoller over mosaiske trosbekendere. Men ikke alle steder var der lige stort behov for at anlægge en særlig protokol: I Københavns Amts søndre birk havde man således kun en enkelt jøde at indføre.

I de øvrige retsbetjentarkiver vil det også være muligt at finde adskilligt materiale vedr. jødernes historie på lokalt dansk plan. Således er Københavns politis arkiver langt fra udnyttet fuldt ud, og det samme gælder retsbetjentarkiverne fra stort set alle andre byer i riget – med et par undtagelser. Landsarkiverne har udsendt registraturer over alle retsbetjentarkiver til 1919.

I rådstuearkiverne – arkiverne fra købstædernes forvaltninger – kan man i borgerskabs- og rådstueprotokollerne finde oplysninger om, hvem der tog borgerskab for at drive handel eller håndværk, og i dette materiale møder man temmelig mange indvandrere. De ældste dele af dette materiale går tilbage til 1500-tallets slutning. Albert Olsen har i sin bog om »Bybefolkningen i Danmark på merkantilismens tid« (1932) udnyttet

dette materiale, der dog stadig kan indeholde adskilligt nyt for lokalhistorikeren. Rådstuearkiverne er afleveret til landsarkiverne, der har udgivet registraturer over dem.

En betydelig del af de udlændinge, der kom til Danmark, var håndværkssvende. Til denne gruppe af indvandrere findes kilderne dels i lavsarkiverne, i hvilke der i mange tilfælde er bevaret svendeprotokoller med oplysninger om tilrejsende svende ganske langt tilbage, for buntmagerlavet i København således fra 1627 til 1808, for murer- og stenhuggerlavet i København fra 1624 til 1861. Lavsarkiverne findes dels på landsarkiverne, dels på Stadsarkivet i København og på Erhvervsarkivet i Århus. I det 19. århundrede bliver det muligt at følge håndværkssvendenes og andre omrejsende personer gennem politiets pasprotokoller. I følge en forordning af 10. december 1828 skulle håndværkssvende – såvel inden- som udenlandske – straks ved ankomsten til købstad forelægge pas og vandrebog for politimesteren. For enkelte fag og for enkelte købstæder er der gennemført undersøgelser af de udenlandske håndværkssvende, men problemerne – og kilderne – er langt fra udtømt.

Der var ikke mange håndværkere, der fik lov til at slå sig ned på landet. Her var det det omvandrende tjenestetyende, kontrollen især rettede sig imod. Kontrollen med fremmede var på landet overladt præsten: Danske Lov (1683) indeholdt i 3–19–8 en regel, ifølge hvilken bønderne straks skulle melde det hos præsten, når der kom fremmede folk. Præsten skulle have passene forevist og føre fortegninger over de ankomnes navn og fødested. Men her var præsterne for størstedelen temmelig efterladende med hensyn til deres pligter. Først med kirkebogsreformen fra 1812 og indskærpelsen af tilsynspligten med hensyn til fremmede ved en forordning fra 1822 bliver kirkebøgerne mere oplysende om de indvandrede. Ankomne rejsende føres i de såkaldte tilgangslister, der imidlertid synes kun at indeholde de grupper, der i forvejen havde pligt til at melde sig hos præsten, nemlig tyende og tjenestefolk. Af- og tilgangslisterne i kirkebøgerne ophører, efter kontrollen med tjenestefolk ved lov af 15. maj 1875 var gået over til politiet.

Ifølge denne lov om tilsyn med udlændinge og rejsende skulle udlændinge, der søgte håndværks- eller andet legemligt arbejde være i besiddelse af legitimation ved indrejsen, og af den lokale danske politimyndighed have udstedt en opholdsbog, hvori der noteredes oplysninger om arbejdssted, indenlandske rejser m.v.

Svenskere og polakker

Kirkebøgerne bærer bl.a. vidne om en betydelig svensk indvandring i 1800-tallets anden halvdel. Således er der af 858 personer, der blev gift i Hasle på Bornholm i perioden 1875–1908, 139 svenske.

Ved større anlægsarbejder var det ikke ualmindeligt, at der af retsbetjentene blev holdt særligt tal med den udenlandske arbejdskraft. Hos herredsfogden i Vordingborg sønder birk førte man protokol over arbejderne ved det sydsjællandske jernbaneanlæg i 1869–70, hvor der udover de sædvanlige oplysninger om navn, fødested og -tidspunkt også gives signalement af de enkelte arbejdere, bl.a. af svenskeren Elof Persson: »høj, stort bygget, noget lys, lyse bakkenbarter, blå øjne, mærkværdige lange arme og store næver«.

Den svenske indvandring blev i løbet af 1890'erne oversteget af den polske. Polske landarbejdere hvervedes i store skarer især til arbejde i sukkerroedistrikterne, først og fremmest på Lolland-Falster, men også på Sjælland, Fyn og Jylland. De første kom i 1893, de sidste i 1929–30. Polakkerne blev ligesom andre udenlandske arbejdere kontrolleret af de lokale politimyndigheder, i hvis arkiver der findes udlændingejournaler, fortegnelser over udenlandske arbejdere m.v.

Den moderne udlændingekontrol

De elendige forhold, der nogle steder blev budt de polske landarbejdere, blev anledning til en særlig lovgivning for udenlandsk arbejdskraft, de såkaldte polaklove af 1908 og 1912. Ifølge dem var tilsynet med den udenlandske arbejdskraft stadig hos de lokale politimyndigheder, men registreringen af de udenlandske arbejdere kom til at ligge under

chefen for Statspolitiet. Fra 1914 overtog Statspolitiet således udstedelsen af opholdsbøger, som udenlandske arbejdere ifølge udlændingeloven af 1875 skulle være forsynet med. Ved retsplejelovens § 111 af 15. april 1916 blev det almindelige tilsyn med udlændinge henlagt til Statspolitiet.

Under 1. verdenskrig skærpedes kravene til den politimæssige kontrol med udlændinge. Mens udlændingetilsynet og -lovgivningen indtil 1914 havde haft til formål at forhindre bestemte slags fremmede i at komme ind i landet eller sigtede mod forholdsregler mod særlige indvandrergrupper – f.eks. Danske Lov (1683) jøder og tatere, i fremmedloven 1875 »udenlandske tatere, musikanter, forevisere af dyr og andet, udøvere af kraft- og behændighedskunster og lignende personer«, altså en individuel udlændingekontrol, blev det efter verdenskrigen i højere grad udlændingekontrollens formål at regulere udlændinges indrejse af hensyn til almene interesser – arbejdsmarkedsforhold, boligforhold, nationale hensyn m.v. I 1919 oprettedes en egentlig fremmedafdeling under Statspolitiet, som senere blev til Tilsynet med Udlændinge, nu Direktoratet for udlændinge. Arkivalierne efter fremmedafdelingen og Tilsynet med udlændinge er indtil 1948 afleveret til Rigsarkivet, hvor der i manuskript befinder sig en oversigt over arkivets opbygning (ved Wilhelm von Rosen).

Der oprettes stadig nye udlændingesager; da Direktoratet for udlændinge overtog udlændingesagerne pr. 1. januar 1984, var man nået til nr. 836.700.

Men de her nævnte kildegrupper vil næppe kunne besvare alle de spørgsmål, der stilles af den, der beskæftiger sig med indvandrerhistorie på lands- eller på mere lokalt plan. Her er der imidlertid bare at opfordre forskerne til at stille spørgsmålene.

Litteratur:

Der kan generelt henvises til landsarkivernes guider:

Landsarkivet for Sjælland og hjælpemidlerne til dets benyttelse. 2. udg. København 1977.

Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse. Odense 1970.

Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til dets benyttelse. I-II. Viborg 1980-81.

For de enkelte landsarkiver findes en række specialregistraturer af særlig interesse for indvandringsforskningen. Som eksempler kan nævnes:

Landsarkivet for Sjælland:

Fremmed arbejdskraft i Danmark før 1. verdenskrig. Kbh. 1977.

Sjællandske og Lolland-falsterske lavsarkiver. Kbh. 1971.

Københavnske lavsarkiver. Kbh. 1971.

Sjællandske Rådstuearkiver indtil 1868. Kbh. 1971.

Desuden kan der generelt henvises til rækken af registraturer over retsbetjentarkiverne indtil 1919.

Landsarkivet for Nørrejylland:

Oversigt over arkivalier vedrørende borgerskaber og næringstilladelser. Viborg 1971.

Hedekolonierne. Viborg 1974.

Efter Poul Olsens foredrag var der flere spørgsmål vedrørende kilderne. Bl.a. påpegede *George Nellemann*, Nationalmuseets 3. afdeling, at der også fandtes et rigt kildemateriale af privat proveniens, f.eks. arkiver fra de polske foreninger og de katolske præstearkiver. *Vagn Dybdahl* spurgte, hvorledes den topografiske indgang var til materialet i de offentlige arkiver. Poul Olsen svarede, at kontrollen med arbejderne startede lokalt, i de lokale politimynderheders arkiver frem til 1914. Derefter skete centraliseringen.

Det sidste årsmødeforedrag blev holdt af forskningsstipendiat *Bent Blüdnikow*. Det var ledsaget af mange lysbilleder, og handlede om østjyderne i Danmark.

Bent Blüdnikow:

Østeuropæiske jøder i Danmark

1904-1920

Indvandringsspørgsmålet er et eksplosivt emne. Det kan fremkalde voldsomme følelsesmæssige udbrud. Det ser vi i vore dage i aviserne, hvor indvandrings- og flygtningeproblemet udløser heftige meningsudvekslinger og somme tider slagsmål.

Indvandringshistorien er også et følsomt

emne. Ikke mindst jødisk indvandringshistorie har været præget af et stærkt engagement. Størstedelen af jødisk historie har været skrevet af jøder eller folk med en positiv holdning til jøder, og for dem gjaldt det om at legitimere den jødiske indvandring. For at legitimere indvandringen og tilstedeværelsen af jøder i landet fremhævede man den positive indsats, som jøderne havde gjort for landet. Der var næsten ingen grænser for, hvor mange journalister, kunstnere, bankfolk og bl.a. læger af jødisk oprindelse, der havde tjent Danmark, ifølge denne historieskrivning. Læser man dansk/jødisk historie af f.eks. M. L. Nathanson, Frederik Barfoed eller Poul Borchsenius får man indtryk af en jødisk befolkningsgruppe, der i vid udstrækning øvede indflydelse på det danske samfunds udvikling.

Fremstillingen er forvrænget. Jødernes indflydelse er overdrevet, og ofte har man undladt den del af historien, der ikke var til gavn for jøderne. For man kan lige så godt indse, at et samfund har store omkostninger og problemer med immigranter eller flygtninge. Det var ikke anderledes med jøderne, end med alle andre grupper af fremmede.

Det var ligeledes karakteristisk for den legitimerende historieskrivning, at forfatterne altid fremhævede de finkulturelle personer, der havde tjent vor nationale ære. Det var udtryk for et kultursnobberi, som selvfølgelig i en vis udstrækning kan have sin berettigelse, men samlet set bygger på en elitær holdning, som forhåbentlig er anakronistisk. For hvem siger, at Brandes og M. A. Goldschmidt tjente landet bedre end de jødiske småhandelnde, der forsynede Københavns borgere med gammelt tøj eller smålån? På samme måde tror jeg, at det tjener det danske samfund vældig godt, at pakistanske handelnde har forbedret københavnske grøntsagsforretninger væsentligt efter deres ankomst.

Desuden mener jeg, at det er en farlig holdning at anlægge en elitær synsvinkel og kun fremhæve kulturpersoner i f.eks. jødisk indvandrerhistorie, for det er en holdning, som hurtigt kan give bagslag. For spørgsmålet kan stilles:

Hvad med de indvandrergrupper der ikke

udmærker sig ved berømte kulturpersoner? Var og er deres indvandring og ophold ikke legitime?

Ingen af de indvandrere, som dette foredrag handler om, kom til at blive berømte kulturpersonligheder i det danske samfund. De var alle skræddere, skomagere, syersker eller småhandlende. Men de blev et plus for Danmark. Om denne indvandring udgav jeg i foråret 1986 bogen »Immigranter. Østeuropæiske jøder i Danmark« (Borgens forlag).

Den russiske baggrund

Mellem 1904 og 1917 indvandrede flere tusinder jøder fra det russiske rige til Danmark. Det var en lille dråbe i den store emigrantstrøm, der fra 1880'erne var gået fra Østeuropa og mod Vest, hovedsagelig til USA, England og Canada. I New York og London havde immigranterne dannet jiddisch-talende miljøer i byernes fattigste dele, og det samme skulle gøre sig gældende for de østjøder, der fandt vej til København.

Zarregimet i Rusland havde gennem 1700- og 1800-tallet fået større og større arealer ind under sit styre. Således havde Rusland udvidet sine grænser mod Vest og dermed bragt hundredtusinder af jøder ind under zarens regime.

De sociale forhold og zarens antijødiske politik fik mængder af unge jøder til at tage flugten i 1800-tallets begyndelse, men det var først fra 1900-tallets begyndelse, at de første immigranter fandt vej til Danmark.

Det var særlig 3 forhold, der fra 1903 satte skub i emigrationen. Det første var voldsomme pogromer, der ramte de jødiske landsbyer, bl.a. i Kishniew i 1903 resulterede i, at flere hundrede jøder myrdedes. Det andet forhold var militærtjenesten og den japansk-russiske krig, idet de unge jødiske mænd kunne forvente en meget lang tjenestetid, og de flygtede for at undgå denne. Endelig spillede det ind, at zaren i 1905 var gået med til en række reformer i det russiske rige, som også synes at skulle bringe forbedringer og måske ligefrem ligeberettigelse for de russiske jøder. Men disse reformer kom ikke, og i stedet udsendte zaren nye antijødiske love.

Hvorfor valgte emigranterne så København? Formodentlig har det været lidt af et tilfælde for de første, men kom der først nogle, gik det hurtigt med at få spredt nyheden om dette nye immigrationssted. Det spillede muligvis også ind, at Hamborg, som var det største udskibningssted for immigranternes rejse til USA, lå så tæt ved Danmark. Vigtigst har det dog været, at turen til København var den billigste af de vestlige ruter. Immigranterne smuglede sig som oftest illegalt over den russisk-tyske grænse og kom til havnebyerne Stettin, Königsberg eller Libau, og derfra var bådturen til København let og billig. Da der ingen restriktioner var for indvandring til København, blev dette en rute, som ikke alene valgtes af immigranter, som ønskede at komme videre til London eller New York, men også af mennesker, der ville slå sig ned i København.

Antallet af immigranter

Der eksisterer folketællinger fra årene 1906, 1911 og 1916, som angiver, hvor mange immigranter der var i Danmark. Ifølge disse officielle tal var der i 1906: 264, i 1911: 1600 og i 1916: 2416.

Disse officielle statistikker er imidlertid behæftet med betydelig usikkerhed. Da der kun blev talt hvert 5. år, er mange kommet ind i landet og rejst igen uden at blive registrerede. Det har også spillet ind, at mange immigranter var så bange for officielle autoriteter, at de med vilje undlod at lade sig registrere. Ifølge den jødiske menigheds fattighedslistes var minimumstallene for immigranterne følgende:

1905: 684	1907: 1021	1909: 452
1906: 1250	1908: 663	

I alt i perioden 1904 til 1910 indvandrede minimum 4330 østjøder. I tiden efter 1910 foreligger ikke tal fra fattighjælpsuddelingen, men man må formode, at antallet af immigranter indrejst til landet lå betydeligt over folketællingsstallene.

Mange af de indrejste ville videre, og kun ca. 50% blev tilbage. Af de indvandrede var

Nogle af immigranterne erhvervede små forretninger i det indre af København, hvor immigranterne boede. Hovedsagelig var det brugt tøj, skoreparation og lign., de slog sig på, men også småhandel. En del tog simpelthen sækken på ryggen og vandrede rundt i Københavns omegn for at sælge varer, medens det for andre lykkedes at få butikker. Her ses Glassmann i sin forretning i Prinsensgade. I denne butik blev der givet kredit, og da butikken lå midt i det ghettoagtige miljø, blev det en af de butikker, hvor kunderne næsten udelukkende bestod af jødiske immigranter. Billedet er fra ca. 1916. (Foto i privat eje).

adskillige ganske unge mennesker uden uddannelse, eller i færd med deres uddannelse.

Beskæftigelse

De fleste måtte ty til dårligt betalt arbejde indenfor tekstilindustrien og skomagerfaget. Ca. 50% af immigranterne blev skræddere og ca. 17% skomagere. Alle var proletarer, og alle forsøgte via håndværk at skabe sig deres levevej.

Skrædderiet var hjemmearbejde, som var relativt let at lære, og bl.a. derfor blev dette erhverv foretrukket. Dertil kom, at det som hjemmearbejde ikke voldte sprogproblemer, som andre jobs ude i det danske samfund ville have gjort. Immigranterne talte jiddisch, som er middelalderligt tysk iblandt såvel hebraiske som andre nationale sprogs låneord. Ud

over disse håndværksfag tyede flere også til det traditionelt jødiske erhverv: omløben med varer. Mange immigranter tog en sæk på ryggen og vandrede om på landet og solgte bl.a. kamme, knapper, hestehår og lignende. Denne omløben med varer varede op til omkring 1918. En kvinde, der var blevet fængslet i 1913, fordi det var forbudt at handle således, tjente om året 800–900 kr., hvor en ufaglært arbejder i København i 1912/13 lå på ca. 1361 kr. om året.

Det viste sig imidlertid i løbet af årene, at immigranterne stort set fik tilkæmpet sig årsindkomster, der svarede til danske arbejderes. Disse årsindkomster fremkom dog ved betydelig længere arbejdstid end deres danske kolleger. Det var ikke sjældent, at de russiske skræddere måtte arbejde i 12–17 timer i døgnet for at kunne klare dagen og vejen.

Bolig

Hovedparten af immigranterne klumpede sig sammen i det indre af København, i Pilestræde, Gammel Mønt, Åbenrå, Brøndstræde, Prinsensgade, Borgergade samt Adelgade. Årsagen til at netop disse kvarterer valgtes var simpelthen, at her var huslejen lavest. Det var den ældste og fattigste del i København. Af de 1600 immigranter, der i 1911 var registreret i folketællingen, var de 1042 bosat i det indre København.

De små lejligheder fungerede såvel som arbejdssted som opholdsrum for både familien, der boede der, og for tilrejsende, der skulle videre til USA. Efterhånden som immigranterne fik bedre sociale forhold omkring 1910, flyttede mange familier bort fra slumlejlighederne og bosatte sig i arbejderkvarterer, særlig på Nørrebro. Langt op i 20'erne bar det indre København dog præg af det jødiske immigrantmiljø.

Religion og kultur

De fleste immigranter var unge mennesker, der ikke var religiøse. De var på alle måder revolutionære. De havde brudt med deres hidtidige liv, og de havde som oftest været i opposition såvel til zarens regime som til de jødiske autoriteter i deres hjembyer. Langt hovedparten af immigranterne var socialister, der fornægtede religionen.

Alligevel havde hovedparten en meget stærk tilknytning til jødedommen, fordi det i jødedommen er umuligt at adskille tradition og religion. Immigranterne var meget bevidste jøder og fastholdt derfor også de fleste traditioner. Således lod de deres sønner stå barmitzwa, og de overholdt de vigtigste jødiske helligdage.

Hvor religionen havde en relativ lille rolle, spillede den jiddische kultur en desto større. Den jiddische kultur var resultatet af generationers tilværelse i de små jødiske samfund, hvor jøderne levede som i 1700-tallet, stort set isoleret fra det øvrige samfund. I billeder af Marc Chagall og i bøger af bl.a. den jiddische fortæller Shalom Aleichem skildres dette fatige landsbysamfund.

Socialisme

Immigranterne var som sagt hovedsagelig socialister og nærmere defineret bundister. Hvad er Bund?

Bund var den altdominerende socialistiske bevægelse blandt de jødiske arbejdere. Organisationen var blevet dannet i 1897 og spillede en vigtig rolle i den internationale socialistiske bevægelse. Bund var tilsluttet Det russiske Socialdemokrati, og dets politik var revolutionær, idet det gik ind for revolutionen vendt mod zarens regime. At partiet fik tag i de jødiske masser skyldes dels, at det var den eneste bevægelse, som benyttede jiddisch, dels, at det havde en klart defineret politik, baseret på det jødiske folks nationale identitet i de områder, hvor de boede. Bund argumenterede for »kulturel autonomi«. Hermed mente partiet, at jøderne også efter revolutionen skulle bestå som et selvstændigt folk og have den jiddische kultur som det kulturelle fundament.

Bund var i de første år i København den eneste organisation med gennemslagskraft. Det var Bund, som organiserede læsesalen, og Bund spillede en afgørende rolle i det kulturelle miljø.

Den revolutionære indstilling, som var et resultat af undertrykkelsen i Rusland, syntes ikke at have haft samme appel til immigranterne, da de var kommet til Danmark. Således voksede i 1912 en »Jødisk folkeforening« frem, som fik mange medlemmer, og hvis erklærede mål var at være upolitisk og blot socialt samlingspunkt. De fleste immigranter forblev imidlertid socialdemokrater. Der kan dog spores en kraftig tendens til kommunistiske sympatier i kølvandet på den russiske revolution. Således spillede den kommunistiske organisation »IKOR« en vis rolle blandt immigranterne op igennem 20'erne og 30'erne. Det var »IKOR«s hovedmål at samle penge ind for at hjælpe jøderne i Rusland efter revolutionen.

Zionismen spillede derimod så godt som ingen rolle blandt immigranterne i perioden op til midten af 1920'erne. Men efterhånden som Bundismen var gledet i baggrunden, og kommunismen ikke syntes at løse det jødiske

folks problemer i Rusland, blev zionismen af stadig større betydning. Dette hang imidlertid også sammen med den sociale opstigen gennem 20'erne, der gjorde, at socialistiske og kommunistiske ideologier mistede deres greb i immigranterne.

Det var Bund, der kom til at spille en afgørende rolle i spørgsmålet om de jødiske skrædderes organisering.

Skrædderne

De jødiske arbejdere kom til at fungere som løntrykkere. For de danske arbejdere var de jødiske skræddere en fare, og den danske skrædderfagforening af 1873 havde ikke større held med at få immigranterne organiserede i de første år. Således kan man læse i fagforeningens bestyrelsesprotokol for 1908: »Formanden omtalte Agitationen blandt de russiske Kollegaer og meddelte, at der var agiteret baade skriftligt og mundtligt og ved afholdelse af møder, at dette havde dog efter alt at dømme ikke frugtning noget. Der havde været en Del af disse Folk paa Kontoret, men alle havde kun været der for at bede om Pengeunderstøttelse«.

I de følgende år blev fagforeningens holdning skærpet. Mange nye immigranter kom til landet omkring 1911 og 1912, og i det danske fagforeningsblad skrev forbundets formand i 1912: »Der har været deputationer fra Bund hos os flere gange og beklaget sig over den skarpe Tone, vi har anvendt i Artikler om dem i »Social-Demokraten«. Men kan det da undre Nogen, at vi bliver bitre overfor et bestemt Folk, en bestemt Race, der til enhver Tid optræder som vore Fjender, gør os al den Skade, det er dem muligt«.

I 1912 kom der forhandlinger igang mellem fagforbundet, Bund og de jødiske skræddere, hvilket i 1912 førte til dannelsen af en jødisk skrædderklub.

Klubben, som havde Salomon Assinowski som formand, fik stor støtte blandt de russiske skræddere, og i løbet af nogle år havde klubben 300 medlemmer og fik held med en række lønforhandlinger. Det må dog fremhæves, at det var de mandlige skræddere, der blev medlemmer, hvorimod de kvindelige sy-

ersker ikke blev organiserede og til stadighed måtte gå til specielt lave kvindelønninger.

Til klubbens 2. formand valgtes i 1914 Max Klotz, der var født i 1890 i Vilna og var leder af ungdomsafdelingen i Bund i sin fødeby. Han fortæller selv om sin tid som formand:

»Jeg blev valgt til formand for klubben. Jeg skulle sørge for, at jøderne blev organiserede, og at mine medlemmer holdt priskurantten. Og efterhånden lærte vi det, men det var ikke nogen let opgave at være formand for en sådan forening. Jeg blev indvalgt i den danske skrædderforenings bestyrelse for at varetage russernes interesse. Da mine medlemmer ikke altid fulgte lovene, blev de straffede og indkaldt til møde, og de troede, at jeg ville forsvare alle deres synder. Og det var ikke behageligt. Jeg måtte arbejde ved siden af. Og det var svært at få tid til det hele. Jeg fik 4 kr. for en hel jakke. Og jeg var ikke nogen hurtig skrædder. Jeg måtte arbejde 16 timer på en sådan jakke«.

Håndværkerne

For de håndværkere, der ikke var skræddere, oprettedes i 1914 »Jødisk Håndværkerforening«, hvis første formand var S. Kermann, og hvis væsentlige funktion var at fungere som økonomisk hjælpekasse. Her kunne man få lån såvel under strejke som til andre formål, som f.eks. bryllup. Foreningen oprettede også en »Jødisk bank«, som fik betydelig succes.

»Skrædderklubben« og »Håndværkerforeningen« var de bærende foreninger blandt immigranterne og stod i nogen modsætning til »Centralbureauet for russiske jøder i København«. Dette var dannet i 1913, og et af dens mål var bl.a. også at oprette en lånekasse, som kunne sikre immigranterne økonomisk.

De danske jøder:

Mange af de danske jøder var i løbet af 1800-tallet blevet stadig rigere og assimilatoriske. De følte sig som danskere af mosaik trosbekendelse og vedgik nødigt, at de egentlig var

Immigranterne giftede sig stort set inden for immigrantmiljøet. Her ses et bryllup ca. fra 1908. Mange fotografier fra disse år er højst problematiske som kilde til miljøet. Normalt havde immigranterne ikke råd til at blive fotograferet, og når de blev det, var det på grund af festlige begivenheder, hvor billedet skulle bruges som hilsen til familien i Rusland og vise alt det man ikke havde opnået: velstand og tilpasning. (Foto i privateje).

jøder. De ønskede først og fremmest at være danske, og de mange østjødernes ankomst til København bekymrede dem i høj grad. Dels medførte immigranternes ophold her i landet en stærk stigning i menighedens fattigudgifter, dels risikerede de dansk-fødte jøder at blive sat i bås med disse østjøder og derfor blive anset for jøder i stedet for danskere.

Menigheden oprettede en komité, der skulle tage sig af hjælpen til immigranterne. Formand blev menighedens formand Isak Glückstadt, og med i bestyrelsen var bl.a. også den tidligere rabbiner David Simonsen og lægen Louis Fränkel.

Det var Glückstadts holdning, at de østeuropæiske jøder ikke skulle opmuntres til at blive her i landet, og at indsamlede midler

skulle gå til billetter til USA og London. Desuden besluttede man at gøre alt for at begrænse den videre indvandring. Et kodeord for de danske jøder var: »daarlige elementer«. Hermed mente man ikke alene eventuelle kriminelle elementer, men også familier, der ikke kunne klare sig selv økonomisk, og langt de fleste af immigranterne hørte til den kategori. Menighedens fattigkontor uddelte 2-5 kr. om ugen til immigranterne, og der var tale om betydelige udgifter. Kom immigranterne først på denne fattigliste, var de nærmest retsløse. De havde ikke stemmeret til den jødiske menigheds styrende organer og de kunne blive udvist fra landet. Immigranterne nærede stor frygt for at skulle modtage denne fattighjælp, men de fleste kunne ikke undgå

det. Den jødiske menighed var meget interesseret i at slippe af med de »daarlige elementer«, som lå menigheden til last, og op gennem årene videregav man navne på fattighjælpsmodtagere til politiet, således at visse immigranter kunne udvises. Det er i denne forbindelse, man skal se »Centralbureauet«s oprettelse, idet det forpligtede sig til at mindske indvandringen til landet og slippe af med de dårlige elementer.

Myndighedernes holdning

Der var ingen restriktioner for indvandring i de tidlige immigrationsår. Lovfundamentet var en fremmedlov fra 1875, der ganske vist åbnede mulighed for at afvise og udvise immigranter, som lå samfundet til last, men loven blev i de første år ikke bragt i anvendelse. Imidlertid nærrede myndighederne mistanke til de russiske immigranter. De mistænkte dem for at være revolutionære, og ydermere måtte man have en naturlig mistanke til immigranter fra Rusland, med hvem man såvel politisk som gennem kongefamiliens familieband havde nære forbindelser.

Denne mistænksomhed kom åbent til udtryk i 1908. Det skete i forbindelse med den såkaldte Bulotti-sag. Bulotti var en polsk roearbejder, som i 1908 myrdede sin arbejdsgiver. De polske landarbejdere levede generelt under yderst dårlige forhold, og Bulottis aktion var foranlediget af et stridsspørgsmål omkring hans løn. Bulotti-sagen fremkaldte et latent fremmedhad i dele af pressen og fik politiet til at reagere særdeles radikalt. Man indfangede en større gruppe immigranter uden subsistensmidler og sendte dem til London, og man foretog en razzia, hvorved man fangede 10 russere, som man mistænkte for at ville sprænge Bulotti fri af det fængsel, hvor han sad fængslet. De 10 russere blev ligeledes udvist til London.

Der var dog endnu ikke tale om en generel stramning af immigrationsreglerne eller kontrollen af de herboende immigranter. Denne kontrol var overladt til Københavns politi, men blev i 1911, i forbindelse med oprettelsen af Statspolitiet, lagt ind under denne politistyrke. Problemerne begyndte først i 1912.

Dette år oplevede man en række udvisninger af russiske jøder, som oprørte immigrantområdet.

Nogle af de russisk-jødiske organisationer protesterede mod disse udvisninger, hvilket viser, at immigranterne nu var parate til at kæmpe for deres rettigheder, også på dansk. De fik støtte af folk som David Simonsen og rabbiner Schornstein. Derimod oplevede man nu en kraftig kampagne fra velrenommerede aviser som »Politiken« og »Berlingske Tidende«, som gik ud på at begrænse antallet af immigranter.

Den tilspidsede internationale situation op til 1. verdenskrig og bl.a. avisernes kampagne mod immigranterne medførte i 1913 og 1914 administrative stramninger af immigrationsreglerne og udvisningspolitikken. Man krævede nu et såkaldt guvernørpas af de russiske jøder. Dette guvernørpas var en af guvernøren over en russisk provins udstedt attest, der bevidnede, at jøden havde udvist god opførsel og derfor havde fået bevilget udrejsepas. Attesten skulle endvidere være forsynet med en erklæring fra jødens lokale politimester. Da hovedparten af flygtningene var deserterede fra militæret og var rejst illegalt ud af Rusland, var disse attester og erklæringer næsten umulige at fremskaffe. Desuden begyndte Statspolitiet nu mere konsekvent at udvise immigranter, der ikke havde penge eller papirerne i orden. Den nye politik skete med den jødiske menigheds sanktion. Stramningen medførte panikagtige tilstande blandt immigranterne, og mange valgte frivilligt at rejse, før politiet pågreb dem. Efterhånden blev situationen så alvorlig, at David Simonsen og Max Schornstein fik held til at ændre Repræsentantskabets politik. I skrivelser til Justitsministeriet i 1915 tog den jødiske menighed nu afstand fra Statspolitiets praksis og lagde op til forhandlinger med myndighederne om et kompromis. Men på dette tidspunkt var det for sent. Regeringen gennemførte i 1917 en ændring af fremmedloven fra 1875, der gjorde den administrative stramning lovlig med tilbagevirkende kraft. Immigrationen fortsatte dog for lavt blus. Enkelte kom ind i landet, hvis de havde pengemidler og guvernørpas, og nogle jøder blev illegalt

I ghetto-kvarteret omkring Pilestræde, Adelgade, Borgergade og Åbenråkvarteret blomstrede en rig jiddisch kultur. Man havde et jiddisch bibliotek og spillede jiddisch teater. Her ses en jiddisch teatergruppe, der opførte deres stykker i Ryegade fotograferet omkring 1912. Det var Molières »Den gerrige«, der måtte stå for skud. (Foto i privateje).

smuglet over den tyske grænse. Men stort set var det efter 1917 slut med indvandringen.

Ghettoens opløsning

Immigranterne oplevede, særlig efter 1. verdenskrig, en social opstigen, som på radikal måde ændrede deres tilværelse. Mange flyttede nu væk fra den indre by, og dermed forsvandt den jødiske ghetto gradvist i løbet af 1920'erne. Hvor de jødiske foreninger tidligere havde været livsnødvendige for at sikre immigranterne økonomisk, blev de nu i stadig større grad blot sociale klubber. Endelig betød tilegnelsen af dansk, at jiddisch og derved den jiddische kultur blev trængt i baggrunden. Denne gradvise udvikling medførte, at det jiddische miljø i København i løbet af 1930'erne næsten mistede al sin livskraft. Foreningerne bestod fortsat og består den dag i

dag, men de mistede deres nødvendighed og vitalitet.

Årsmødeprogrammet sluttede med en bus-ekskursion i Fredericia, »Fæstning og indvandrernes fristed«. Den var arrangeret af *Kamma Varming*, Vejle Amts historiske samfund, og *Søren Jakobsen*, Fredericia Museum. Stoppestederne på turen var: den reformerte kirke, hvor pastor Walter E. Kaiser talte om menigheden og kirken, den jødiske kirkegård, hvor viceinspektør N. Chr. Sørensen fortalte om jøderne i Fredericia og det særprægede sted, samt den katolske kirke, hvor skoleleder Jørgen Brårup fortalte om skolen og om menigheden. På turen, der begunstigedes af varmt sommervejr, blev der også tid til kaffe og kringler i Håndværkerforeningen.

Dorrit Andersen

Dansk Historisk Fællesforening

RESULTATOPGØRELSE FOR TIDEN 1/1-31/12 1985

Note

<i>Kontingenter:</i>			
	Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver		13.500,00
	Sammenslutningen af Lokalhistoriske Foreninger		13.500,00
	Dansk Kulturhistorisk Museumsforening		13.500,00
	Medlemmer		12.800,00
			<hr/>
			53.300,00
<i>Tilskud:</i>			
	Kulturministeriet, Tipsmidlerne	250.000,00	
	Overført til 22 Amtssamfund	150.000,00	100.000,00
			<hr/>
			153.300,00
<i>Omkostninger:</i>			
	Årsmødet	25.995,80	
	Møder og rejser	19.359,79	
	Lønninger og honorarer	12.000,00	
	Kontorudgifter	25.861,01	
	Diverse tilskud:		
	Heraldisk Selskab	7.000,00	
	Siden Saxo	25.000,00	32.000,00
			<hr/>
			115.216,60
			<hr/>
			38.083,40
1	Fortid og Nutid	972,77	
2	Kommissionsbøger	130,62	
3	Siden Saxo	7.325,97	
4	Bogsalg	106.131,85	114.561,21
			<hr/>
			152.644,61
	Tilskud fra Forskningsrådet	180.000,00	
	Overført til Administrativt Atlas	180.000,00	0,00
			<hr/>
			152.644,61
	Renteindtægter		13.947,95
			<hr/>
			166.592,56
Overskud, der fordeler sig således:			
	Henlagt til reservefond	26.422,62	
	Henlagt til investeringsfond	40.787,92	
	Henlagt til Lokalhistorisk Vejviser	983,48	
	Henlagt til DHF-reservefond Fortid/Nutid	20.000,00	
	Henlagt til DHF-reservefond Siden Saxo	20.000,00	108.194,02
			<hr/>
	Overført til næste år		58.398,54
			<hr/>

AKTIVER

Girokonto nr. 5086264.	48.449,03
Østjyds Bank A/S konto nr. 1141460	16.790,15
Østjyds Bank A/S konto nr. 7027374	23.917,64
Østjyds Bank A/S konto nr. 7026897 (Vejviser)	19.983,48
Østjyds Bank A/S konto nr. 7026889 (Inv.-fond)	50.787,92
Østjyds Bank A/S konto nr. 7028562 (Reservefond).....	51.422,62
Østjyds Bank A/S konto nr. 7033000 (Fortid/Nutid)	20.000,00
Østjyds Bank A/S konto nr. 7032994 (Siden Saxo)	20.000,00
Tilgodehavende moms.	8.900,12
Tilgodehavende bogsalg	76.356,98
Tilgodehavende diverse	2.300,00
Tilgodehavende Årsbibliografien	23.108,30
Tilgodehavende Fortid/Nutid 1985	5.940,69
Tilgodehavende Atlas	5.555,90
Vejledning i Lokalhistorien.	1.515,26
	<hr/>
	375.028,09
	<hr/>

PASSIVER

AiO		60.323,90	
Diverse kreditorer.....		42.520,74	
			<hr/>
			102.844,64
<i>Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk:</i>			
Afholdte udgifter		229.810,28	
Porto m.v.		10.677,77	
Administration & reklame		275,58	
			<hr/>
		240.763,63	
Forskningsrådet	71.820,00		
Kulturministeriet	60.000,00		
Hielmstierne	15.000,00		
Carlsberg Mindelegat	100.000,00		
DHF	190,08		
Akk. renter	1.224,10		
Salg	798,00	249.032,18	
			<hr/>
Likviditetsoverskud		8.268,55	
Østjydsk Bank A/S konto 1141478		8.268,55	0,00
			<hr/>
<i>Årsbibliografien:</i>			
Afholdte udgifter		90.699,29	
Forskningsrådet	67.279,00		
Akk. renter	190,48		
Salg	220,36	67.689,84	
			<hr/>
Underskud		23.009,45	
Lån hos DHF		23.108,30	
Østjydsk Bank A/S konto 1141486		98,85	0,00
			<hr/>
Formue primo.....		51.590,89	
Overskud.....		58.398,54	109.989,43
			<hr/>
<i>Hensættelser:</i>			
<i>Lokalhistorisk Vejviser</i>		15.000,00	212.834,07
Tilskud		4.000,00	
Hensættelser 1985		983,48	19.983,48
			<hr/>
<i>Investeringsfondskonti</i>		10.000,00	
Hensættelser 1985		40.787,92	50.787,92
			<hr/>
<i>Reservefond</i>		25.000,00	
Hensættelser 1985		26.422,62	51.422,62
			<hr/>
Reservefond Fortid/Nutid		20.000,00	
Reservefond Siden Saxo		20.000,00	40.000,00
			<hr/>
			375.028,09
			<hr/>

SPECIFIKATIONER TIL RESULTATOPGØRELSEN

1. <i>Fortid og Nutid</i>			
Salg			172.924,26
<i>Tilskud:</i>			
Forskningsrådet	25.000,00		
Andre	17.879,25	42.879,25	
			<hr/>
			215.803,51
<i>Omkostninger:</i>			
Trykning	145.478,00		
Honorarer	8.480,00		
Administrationsomkostninger	21.982,30		
Forsendelse	34.684,09		
Afskrivninger	3.993,55		
Bidrag til fællesadministrationen	212,80	214.830,74	
			<hr/>
Overskud			972,77
2. <i>Kommissionsbøger</i>			
Bogsalg			130,62
			<hr/>
3. <i>Siden Saxo</i>			
Abonnementssalg			261.564,15
Tilskud Kreditforeningen Danmark	10.000,00		
Tilskud DHF	25.000,00	35.000,00	
			<hr/>
			296.564,15
Trykning	140.206,00		
Forsendelse	53.241,03		
Administration	57.959,05		
Produktionsudgifter	11.660,40		
Lønninger og honorarer	24.030,00		
Afskrivninger	2.141,70	289.238,18	
			<hr/>
			7.325,97
4. <i>Bogsalg</i>			
Bogsalg, egne bøger	123.979,91		
Copydan	243,46		
			<hr/>
			124.223,37
Vejviseren	504,60		
Antologien		224,65	
Lønninger og honorarer	34.443,34		
Porto og Fragt	5.849,97		
Afskrivning	2.419,07		
Atlas		49.747,27	
Vejledning i Lokalhistorie	24.846,46		
			<hr/>
			18.091,52
			<hr/>
			106.131,85

Dansk Historisk Fællesfond

RESULTATOPGØRELSE FOR TIDEN 1/1-31/12 1985 (4. REGNSKABSÅR)

<i>Indtægter</i>	
Renter af bankbog	1.057,58
Kupons	3.688,67
	<hr/>
	4.746,25
- depotgebyr/kurtage	25,00
	<hr/>
Overskud	4.721,25
	<hr/>
<i>Aktiver</i>	
Nom. 30.000 Forenede Krf. 2013, 12% kurs 105,75	31.725,00
Den Danske Provinsbank A/S, 4018445	15.059,98
	<hr/>
	46.784,98
	<hr/>
<i>Passiver</i>	
Formue primo	36.163,73
Overskud	4.721,25
Kursregulering vedr. ej realiserede obligationer	5.900,00
	<hr/>
Formue 31/12 1985	46.784,98
	<hr/>
<i>DHF og SLF's Støttefond 1985 (4. regnskabsår)</i>	
Formue primo	33.222,20
Renter	2.728,78
	<hr/>
Formue pr. 31/12 1985 (Den Danske Provinsbank 4020938)	35.950,98
	<hr/>
<i>DHF's fond til Særlige Formål (4. regnskabsår)</i>	
Formue primo	43.305,56
Renter	3.478,47
	<hr/>
Formue pr. 31/12 1985 (Den Danske Provinsbank 4023817)	46.784,03
	<hr/>

Ovennævnte regnskaber er opstillet af undertegnede på grundlag af forelagte bankbøger, bilag samt depotudskrifter pr. ultimo december 1985.

Viborg, den 23. juli 1986
Jens Holmgaard

Randers, den 30. maj 1986
Anders Vinther Larsen
 afdelingsdirektør
 Hjulmagervej 38
 8900 Randers

Bøger fra Dansk historisk Fællesforening

Håndbogsserien:

- Knud Prange*: Heraldik og historie. Kr. 67,95.
Hertuf Nielsen: Kronologi. Kr. 46,40.
Georg Galster: Mønt. Kr. 41,35.
Ib Keilbo: Historisk kartografi. Kr. 42,90.
Iørn Piø: Folkeminder og traditionsforskning. Kr. 42,90.
Kristian Hald: Stednavne og kulturhistorie. Kr. 41,30.
Poul Rasmussen: Mål og vægt. Kr. 61,90.
Anders Bæksted: Danske indskrifter. Kr. 43,80.
Johan Jørgensen: Skifter og testamenter. Kr. 45,90.
Bjarne Stoklund: Bondegård og byggeskik før 1850. Kr. 48,80.
Helge Klint: Militærhistorie. Kr. 37,40.
Kristian Hald: Personnavne i Danmark. I. Oldtiden. Kr. 44,45.
Carsten Bregenhøj: Etnologisk interviewteknik. Kr. 48,95.
Sven Tito Achen: Identifikation af anonyme våbenskjolde. Kr. 53,50.
Kristian Hald: Personnavne i Danmark. II. Middelalderen. Kr. 58,95.
Erling Olsen: Statistik for historikere. Kr. 41,70.
Hans H. Worsøe: Slægtshistorie – en vejledning. 3. reviderede udgave. Kr. 65,50.
Verner Bruhn (red.): Vejledning i lokalhistorie. Fra plan til bog. Kr. 145.

Andre bøger:

- Sven Tito Achen* og *Ole Rostock*: Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589–1969. Kr. 69,00.
R. W. Bauer: Calender for årene 601 til 2200 e. (Fotografisk genoptryk). Kr. 51,15.
H. Hjelholt: Skriftprøver fra tiden efter reformationen. Kr. 59,90.
E. Kroman: Skriftens historie i Danmark. Kr. 61,30.
Frank Jørgensen og *Morten Westrup*: Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848. Kr. 78,75.
Festskrift til Johan Hvidtfeldt. Kr. 51,00.
Fra Fortid og Nutid. En antologi. Redigeret af *Claus Bjørn*. Kr. 97,90.
Karl-Erik Frandsen (red.): Atlas over Danmarks administrative inddeling. I-II. Atlasbind og tekstbind. Kr. 463,60.

Netop udkommet:

- Historisk vejviser*. (Ny og stærkt udvidet udgave af Lokalhistorisk vejviser fra 1978). Kr. 122,00.
Dansk historisk bibliografi 1974–76. Kr. 226,30

De anførte priser er incl. moms 22%, men excl. porto. Priserne er særpriser, der gælder for Fortid og Nutids abonnenter, samt medlemmer af historiske foreninger tilsluttet Dansk historisk Fællesforening og denne forenings øvrige medlemmer.

Bøgerne kan bestilles ved henvendelse til Dansk historisk Fællesforening, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. (01) 13 60 12 (kl. 9–12).

<i>Allan Frandsen</i> : Bonden og købmanden	1	Alex Wittendorff: Rejsen mod virkeligheden (Thomas Bloch Ravn)	72
<i>Esther Fihl</i> : Om fremmede folks sæder og skikke	21	Karin Kryger: Allegori og borgerdyd (Dorthe Falcon Møller)	73
<i>Debat</i>			
Helle Otte: Dansk emigrationsforskning – status og perspektiv	33	Lotte Dombernowsky: »Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere...« (Asger Th. Simonsen)	75
Vagn Frederiksen: Bemærkning til Erik Strange Petersen (red.) Th. Sørensen: Socialstatistiske undersøgelser	40	Christian Wichmann Mathiessen: Danske byers vækst (Helle Askgård)	77
John Christensen, Henning Koch og Henrik Stevnsborg: Forskning i kollektive aktioner	48	Claus Bjørn: Andelssamarbejdet i Danmark (Flemming Just)	79
Grethe Carlsund Petersen: Synspunkter på moderskabsforskningen	55	A. Hjorth Rasmussen: Vejen til Nordsoen (Poul Holm)	79
<i>Anmeldelser</i>			
Søren H. Andersen: Jægerstenalderen (Anders Fischer)	60	Kurt E. Larsen; Indre Mission i ny tid (Henning Ringgård Lauridsen)	80
Poul Otto Nielsen: Bondestenalderen (Torsten Madsen)	61	Kvindefællesskaber (Hanne Caspersen)	80
Lone Hvass: Jernalderen (Ulf Näsman)	62	Hans Henrik Fafner: Amagerbanen (Helle Askgård)	81
Frank Birkebæk: Vikingetiden (H. J. Madsen)	66	Michael Hertz: Holbæk i hundred år (Henrik M. Jansen)	82
Lokale småtryk (Bodil K. Hansen)	67	Knud J. V. Jespersen: Fyens Stifts patriotiske Selskab 1810–1985 (Torben Hansgaard)	83
Engelholm skifteprotokol 1775–1850 (Jens Christensen)	68	Arbejderliv i Aalborg – en billedbog (Helge Stavnsbjerg)	84
Lars N. Henningsen: Ejendomshistorie i Nordslesvig (Birgitte Dedenroth-Schou)	68	Erik Bartram Jensen: Snedker- og Tømrerforbundet Viborg afdeling 1885–1985. (Helge Stavnsbjerg)	84
Bjørn Ochsner: Fotografier i og fra Danmark til og med år 1920 (Mogens Thøgersen)	69	Danmarks kirker: Århus Amt (Peter Bondesen)	85
Rikke Agnete Olsen: Borge i Danmark (Per Kristian Madsen)	70	Langs Gudenåen for 100 år siden (Peter Bondesen)	85
Fromhed og verdslighed i middelalder og renaissance (Jens Chr. V. Johansen)	71	Barn og ung i Sydslesvig 1900–1982 (Ning de Coninck-Smith)	86
		Årsmødet i Fredericia 1986	88

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and AMERICA: HISTORY AND LIFE.

Fortid og Nutid udgives af Dansk historisk Fællesforening og redigeres af arkivar Jørgen Dieckmann Rasmussen, Byhistorisk Arkiv, Teglværksgade 1B, 6700 Esbjerg (tlf. 05 13 12 23) under medvirken af Claus Bjørn, Palle Ove Christiansen og Kristian Kristiansen. Tidsskriftet udkommer 4 gange årligt og koster kr. 172. Bestilling gennem foreningens ekspedition, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 Kbh. K. 01 13 60 12. Bidrag til tidsskriftet bedes sendt til redaktøren.

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske forskningsråd